

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 2 (65) 2022

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2022
г. Атырау, 2022
Atyrau, 2022

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к, қаум. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD доктор **Е.К. Айбұльдинов**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Ш.И. Джанзакова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
А.Б.Панькин	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ п.ғ.д., проф. (Ресей)
Б.Т. Барсай	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Л.Е. Қойшығұлова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым.проф.
Л.Б. Бердығожин	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
А.С. Сарсенов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
П.М. Кольцов	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
С.Ж. Сапанов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Л.В. Орлова	Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Туралай Кенч	Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Ж.Б. Шаяхметова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.
А.М. Бакирбекова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ э.ғ.к., қауым. проф.
А.Д. Таиров	Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті т.ғ.д. (Ресей)
Д.Б. Санакоев	Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті з.ғ.к. (Украина)

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Е.К. Айбульдинов**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б.Панькин	д.п.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им.Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный Университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **E. Aibuldinov**

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	Doctor of ped Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Bakirbekova Aigul	Candidate of economics, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Tairov Alexander	Doctor of Historical Sciences, South Ural State University
Sanakoiev Dmytro	Candidate of Law, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Хакимов Р.Ш. Была ли геополитическая катастрофа? [Was there a geopolitical catastrophe?]......	6
Dzhumagaliyeva K. Role of customs of steps in realization of products of cattle breeding	15
Zhumabayeva Zh. Kh.Dosmukhamedov about the oral history of the Kazakhs	25

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Айдын З. Студенттердің сандық құзыреттіліктерін компьютерлік жобалау арқылы дамыту [Development of digital competencies of students with computer projects].....	33
Мантусов А.Б. Применение нейронных сетей при формировании поликодового текста [The use of neural networks in the formation of polycode text].....	42
Kuvanbakieva A.N. The general concept of motivation as an optimization factor in the educational process	52
Имашев Г. Молекулалық физика курсындағы экологиялық білім [Environmental education in the course of physics].....	59

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

Эралиева А., Баканова А. Влияние управления человеческими ресурсами на эффективность организаций [The impact of human resource management on the effectiveness of organization management].....	72
Shalbolova U. Socio-economic state of expansion of housing infrastructure of the university.....	81
Альдешова С.Б., Адиетова Э.М., Нұғман А. Әдеп кодексін сақтау- мемлекеттік қызметкердің басты міндеті [Compliance with the code of ethics is the main task of a civil servant].....	88
Ashtaeva S.S., Tsuglaeva N.V. Employment problems in kazakhstan: a comparative analysis.....	97
Серикова Л.С. Цифровое право в гражданском обществе [Digital law in civil society].....	103
Нысанова С.К., Наурызова В.К., Жағыпар Ж.Ж. Әйелдерге қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтары [The main priorities of state policy in relation to women].....	112

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

МРНТИ 03.23.55
УДК 93/94

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.01

Р.Ш. Хакимов ¹ ¹Челябинский государственный университет
г. Челябинск, 454001, Российская Федерация
e-mail: hakra51@mail.ru

БЫЛА ЛИ ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КАТАСТРОФА?

*«Река времён в своём стремленьи
Уносит все дела людей
И топит в пропасти забвенья
Народы, царства и царей...»*

Г.Р. Державин. 6 июля 1816 года

Аннотация. 2022 год - год не случившегося юбилея СССР. Автор в связи с этой датой исследует понятие «геополитическая катастрофа». Приведены разные мнения по оценке распада СССР как геополитической катастрофы. Автор рассматривает распад Союза, как внешне, трудно объяснимое, но внутренне вполне обусловленное явление. И считает ее одной из многих геополитических катастроф в мировой истории. И данная геополитическая катастрофа рассматривается автором как инверсия, как этап диалектического развития. Как всякое крупное историческое явление, распад СССР имел свои положительные и свои отрицательные аспекты. Образовались суверенные национальные государства, имевшие многовековую историю, была устранена единая идеологическая надстройка, новые государства встали на путь развития демократии. На огромном евразийском пространстве также произошли вооруженные столкновения этнических групп, кланов, в ряде случаев, принявшие характер гражданской войны (Таджикистан, Приднестровье, Абхазия, Нагорный Карабах), на территории РФ длился несколько лет затяжной вооруженный конфликт в Чечне. Все это нанесло огромный ущерб народам. Освободившись от идеологических догм прошлого, Россия и другие постсоветские страны сегодня выстраивают отношения на основе признания независимости, равноправия и экономического сотрудничества.

Ключевые слова: геополитическая катастрофа, распад СССР, империя, мировая война.

Введение. Тема распада СССР, как геополитической катастрофы, продолжает привлекать внимание исследователей и не уходит с повестки, а, даже, наоборот, в связи с возникающими военными и политическими событиями на территории бывшего СССР приобретает еще большую актуальность. Существуют различные, порой диаметрально противоположные мнения, по поводу геополитической катастрофы в XX веке, как и в целом в мировой истории. Так, существует точка зрения, что в XX веке геополитические катастрофы были связаны с двумя мировыми войнами и их последствиями [5].

Глава Европейского совета (2014-2019) Дональд Туск не считает распад Советского Союза «самой крупной геополитической катастрофой века» [14]. Политик заявил, что распад СССР был счастливым событием для Европы и для русских. Бывший президент РФ (2008-2012) Д.А.Медведев также высказался по данному вопросу, заявив, что он «...не считает распад Советского Союза 20 лет назад самой большой геополитической катастрофой XX века» [7].

А.Шевякин отразил свой взгляд в название книги - Как убили СССР. «Величайшая геополитическая катастрофа» [15].

Особый взгляд имеет известный телеведущий и журналист Леонид Парфенов. Он считает, что «самая страшная геополитическая катастрофа XX века – это создание Советского Союза» [9].

25 апреля 2005 года в послании Федеральному Собранию Президент РФ В.В. Путин охарактеризовал крушение СССР как «крупнейшую геополитическую катастрофу века» [11].

Данный взгляд нашел поддержку среди многих исследователей и во многом стал уже общим местом [2]. Хотелось бы поразмышлять над этими словами и, в целом, по поводу понятия «геополитическая катастрофа».

Материалы и методы исследования. Методологической основой исследования являются междисциплинарный подход и использование общенаучных (анализ и синтез, дедукция и индукция, сравнение и обобщение) и специальных методов исторических исследований, в частности, методов и приемов историографического и источниковедческого анализа, сравнительно-исторического, ретроспективного методов. Методология определения понятия “геополитическая катастрофа” основана на работах в областях истории, политологии, экономической теории. Анализируется практика использования термина “геополитическая катастрофа” в исторической науке, в публичной политике, политической риторике лидеров государств. На основе проведенного анализа мы видим, что понятие “геополитическая катастрофа” заняло свое место и в исторической науке и широко используется на практике, в частности при изучении истории травматических переживаний, таких как Голодомор 1932-1933 годов. Междисциплинарный подход позволяет успешно использовать методы естественных и социальных наук в исторических и других социально-гуманитарных науках.

Результаты и их обсуждение. Свою позицию В.В. Путин обосновывает двумя причинами: во-первых, 25 миллионов русских людей в один момент оказались за границей, во-вторых, была полностью разрушена система социальной защиты, остановлены целые отрасли экономики, разрушена система здравоохранения, в плачевном состоянии оказалась армия, миллионы людей оказались за чертой бедности.

В начале определимся с терминами. Геополитическая, то есть, связанная с Землей, относящаяся к Земле (греческое слово, от имени Гея, древнегреческая богиня Земли –*Γῆ*).

Понятие политика имеет вполне определенное значение –, от греческого слова *politike*, искусство управления государством, общественная деятельность в отношении государственной власти [13].

Геополитическая катастрофа, прежде всего, означает масштаб явления: крушение государства или нескольких государств в мировом масштабе, следствием которого является кардинальное изменение сил в мире.

В 1955 году с мировой политической карты исчезло государство Сикким, войдя в состав Индии, 1 января 1993 года единая Чехословакия разделилась на два государства: Чехию и Словакию, но эти события не стали геополитической катастрофой.

Явления подобного рода сопровождают всю историю человечества. И как следствие - перестройка всей системы экономических и политических отношений, крах одних и возникновение других государств и даже исчезновение этносов и цивилизаций. В качестве одного из примеров можно привести крушение Римской империи. В мировой истории были сотни, если не тысячи государств, которые появлялись, затем исчезали. Среди них было немало и больших государств, часто называемых древними империями. Можно назвать такие огромные государства, как империя (*современное название, исходящее из размеров и военной мощи*)

Александра Македонского (334-301 до н.э.), самое большое по размерам в мировой истории Монгольская империя (Великое Монгольское государство) (1206-1294 гг.).

Понятие «империя» в современной науке имеет множественное смысловое толкование. Современная политология рассматривает империю, во-первых, как монархическое государство во главе с императором, и, во-вторых, как сложное по форме устройства государство, состоящее из метрополии – центральной части государства и колоний, подчиненных центральной власти государства.

Советский Союз никак не подходит под это определение империи, ни по первому, ни по второму признаку. Не было здесь никаких колоний, никакого угнетения со стороны метрополии (союзного центра или РСФСР), не случайно, исследователями для анализа этого феномена принято новое понятие - «империя наоборот», когда центр (метрополия), и самая большая нация, самое большое образование делала все, чтобы поднять уровень национальных окраин на огромном евразийском пространстве. Американский исследователь Т. Мартин СССР дает определение «империя положительной деятельности» [6].

Мы будем исходить из формального признака - величины территории, численности населения, экономической мощи, потенциала армии и вооружения, и, как следствие, всего этого, роли в мировой политике и в международных отношениях. И по этим признакам СССР определенно может быть отнесена к империям.

История существования империй насчитывает и тысячелетия, как царства китайских императоров и одно десятилетие, как первая Французская империя Наполеона I (1804-1814). Империи были разными и по территории и по численности населения. Были империи, простиравшиеся в трех частях света (Европа, Азия, Африка) - Римская, Османская, Арабский халифат. Империи создавались и рушились.

Прежде всего, надо определиться с понятием «геополитическая катастрофа. Н. Сирота дает такое определение: «Геополитическая катастрофа - радикальное изменение международной среды, вызванное качественно новым балансом сил чаще всего в результате коллапса великих держав или резкого сокращения их потенциала» [12]. Примем данное определение за основу, хотя существуют и другие определения.

Под определение Н. Сирота точно подпадают мировые войны. Если уж оценивать XX век, то в нем были две геополитические катастрофы, притом сверх мирового масштаба – это две мировые войны, унесшие вместе порядка 100 миллионов человек, сломавшие весь миропорядок, радикально перекроившие политическую карту мира.

Гибель государства еще не есть катастрофа, а гибель миллионов, десятков миллионов людей это и есть катастрофа.

В 1917-1918 годах разрушились четыре империи: Германская, Российская, Австро-Венгерская и Османская. Сбылось предвидение Ф. Энгельса, еще в декабре 1887 года, за тридцать лет до этого писавшего, что если случится большая европейская война, то в результате этой войны будет: «...крах такой, что короны дюжинами валяются на мостовых и не находится никого, чтобы поднимать эти короны» [16].

За 1914-1918 гг. погибло, было ранено, изувечено 21 млн. солдат и мирных жителей.

Еще более ужасающие жертвы понесло человечество во вторую мировую войну, с 1939 по 1945 годы. Счет убитых уже шел на десятки миллионов и составил 71 млн. 170 тысяч человек. Впервые больше погибло мирных жителей, чем вооруженных солдат. Впервые работали лагеря смерти – комбинаты по уничтожению людей. И впервые было применено атомное оружие и применено против мирных жителей.

Распад СССР, скорее, явился событием другого плана. Как заметил историк-архивист В. Мироненко: «Историки будущего, скорее всего, назовут распад СССР самым удивительным событием XX века», объясняя это тем, что «империя зла» (*выражение президента США Р. Рейгана – курсив Х.Р.*), вооруженная до зубов, распространившая свое влияние на половину мира, имевшая запас прочности, позволивший в последствии новым элитам новых независимых государств, образовавшихся на ее развалинах, благополучно процветать более двадцати лет, – эта империя сдалась практически без боя» [8]. Корабль под названием «СССР» затонул неожиданно и почти сразу. Удивительно, но СССР *распался, растворился* (курсив - *Х.Р.*) словно сахар в воде. Тихая смерть Советского Союза удивительным образом напоминает смерть еще одной империи – Российской.

Приведём свидетельство человека, в объективности которого трудно сомневаться. Это Николай Егорович Врангель, барон, потомственный дворянин.

«Самодержавие приказало долго жить. Оно отошло тихо, почти незаметно, без борьбы, не цепляясь за жизнь – даже не пытаясь сопротивляться смерти. Так умирают только очень старые, вконец истощенные организмы; они не больны, с ними ничего особенного не случилось, но организм износился, они уже жить не способны. Дрова сгорели, огонь погас. “Умер от слабости”, – говорит народ», написал в своих воспоминаниях Н.Е. Врангель [1].

Это два удивительных и трудно объяснимых парадоксальных глобальных явлений XX века.

Советский Союз распался не из-за того, что блок НАТО поставил его на колени, а потому что он сам стал политическим и экономическим банкротом, прежде всего, его экономика оказалась совершенно неэффективной. И миллионы людей, живущих в подконтрольных ему республиках, ухватились за возможность изменить свою судьбу.

Как написала английская газета «Independent»: «...холодная война закончилась не благодаря западным канонеркам у берегов Севастополя, а благодаря благосостоянию и свободе Запада, столь разительно отличавшихся от условий жизни на Востоке» [17].

Американский профессор Пол Грегори считает: «...советская система распалась изнутри: она совершила системное самоубийство, а не погибла в результате давления общественного мнения или плохих экономических показателей» [10].

В XX веке распались многие колониальные империи: Французская, Голландская, Бельгийская. Но, самой большой империей, самым большим государством в мировой истории явилась Британская империя. Наибольшей площадью Британская империя (Соединённое Королевство Великобритании и Северной Ирландии) обладала до 1919 года, тогда Лондон управлял землями, простиравшимися на 31 878 965 кв. км, что составляло около 22 % земной суши. Общая численность населения Британской империи на то время составляла примерно 480 млн. человек (примерно одна четвёртая часть населения Земли). Британская империя в буквальном смысле была империей, «над которой никогда не заходило солнце». Она по площади и по населению превосходила и Российскую империю, и СССР. Однако и Британская империя распалась в XX веке.

Если распад СССР произошел в течение одного-двух лет, то распад Британской империи, начавшись после первой мировой войны, продолжался еще десятилетия. Вот некоторые этапы этого процесса: 1919 год – признание независимости Афганистана; 1923 год – признание права доминионами на проведение внешней политики независимо от метрополии; 1931 год – принятие резолюции о праве независимо принимать законы в «белых» доминионах – Канада, Австралия, Новая Зеландия, Южная Африка, Ирландия; 1937 год – принятие Конституции в Ирландии, фактическая ее независимость.

После второй мировой войны процесс распада ускорился и вскоре принял обвальный характер: 1947 год получили независимость Индия, 1948 год - отказ Великобритании от Палестины, в 1950-1960-х годах получили независимость английские колонии в Африке, Азии. Затем процесс распада Британской империи продолжился и в 1970-1980-е годы. И, наконец, процесс завершился в конце XX века, оставив бывшей метрополии лишь маленькие осколки империи (Гибралтар, Фолклендские острова).

Последняя английская колония в Азии – Гонконг была передана Китаю. Торжественная церемония передачи суверенитета над Гонконгом КНР состоялась 1 июля 1997 года и стала завершением распада Британской империи [18].

Распад Британской империи имел и отличия. Распад империи не повлек потерю населения, основная часть британцев вернулась из бывших колоний к себе в метрополию, часть осталась и смогла адаптироваться к новым условиям. Потому что английская парламентская система, английское право, административная система, судебная система, язык, частью культура – все это было воспринято в бывших колониях. И растянутость процесса распада империи во времени также смягчила последствия разрыва экономических, культурных и человеческих связей. Также, постепенности способствовала найденная переходная форма связей бывших колоний, перешедших в статус доминионов, с метрополией в виде создания Британского содружества наций. Хотя и в британских колониях были кровопролитные столкновения (Палестина – война между арабами и евреями, Индия – между индуистами и мусульманами, Южная Родезия – между белыми поселенцами и коренным населением).

Фактической датой распада Советского Союза принято считать 25 декабря 1991 года, когда президент СССР М.Горбачев обратился к советскому народу и заявил о прекращении своей деятельности на посту президента. Этому предшествовало подписание 8 декабря 1991 года главами России, Белоруссии и Украины Беловежского соглашения о прекращении существования Союза ССР и создании Содружества независимых государств (СНГ). Потенциал для сохранения и развития СССР в существовавшей на 1991 год форме был исчерпан. Союз в обозримом будущем все равно должен был прекратить свое существование.

Почти одновременно в Западной Европе происходил совершенно другой процесс: дальнейшее углубление экономической интеграции и складывание невиданного ранее континентального союза. 7 февраля 1992 года в городе Маастрихт (Нидерланды) двенадцатью странами был подписан договор о Европейском союзе и он положил начало Европейскому союзу (ЕС). 1 ноября 1993 года после ратификации странами договор вступил в силу. В настоящее время в ЕС входят 27 государств и еще несколько стран являются кандидатами для вступления в него. ЕС был основан на добровольном ограничении части суверенитета в обмен на взаимовыгодную интеграцию экономик, валютный и таможенный союз, координацию политики соблюдения прав и свобод граждан. Если Союз советских республик создавался как федерация наций и народностей, и вначале декларировал обеспечение принципа федерализма, но затем фактически свелся к жесткому унитарному государству и утверждению тоталитаризма, то ЕС был создан на основе приоритета интереса отдельного человека, верховенства закона, обеспечивающего права и свободы граждан.

Заключение.

Как всякое крупное историческое явление, распад СССР имел свои положительные и свои отрицательные аспекты. Образовались суверенные национальные государства, имевшие многовековую историю, была устранена единая идеологическая надстройка, новые государства встали на путь развития демократии.

На территории бывшего СССР, на огромном евразийском пространстве также произошли вооруженные столкновения этнических групп, кланов, в ряде случаев, принявшие характер гражданской войны (Таджикистан, Приднестровье, Абхазия, Нагорный Карабах), на территории РФ длился несколько лет затяжной вооруженный конфликт в Чечне. Все это нанесло огромный ущерб, как русским, так и гражданам коренной национальности, проживавшим на территориях национальных образований.

Распад Британской империи, несомненно, оказал огромное влияние на развитие всего мира в XX веке. Полностью изменилась политическая карта мира. Появилось более пятидесяти независимых государств. В их числе такие крупные страны, как Индия, Канада, входящие сейчас в десятку развитых стран в мире, государства – члены ядерного клуба – Индия, Израиль, Пакистан, ЮАР. В результате распада Великобритании потеряла свое лидирующее положение как мировая промышленная держава, и как монопольный мировой финансовый центр, она перестала доминировать не только в мире, но и в Европе.

И распад Британской империи, исходя из последствий, на наш взгляд, можно отнести к одной из самых крупных геополитических катастроф не только XX века, но, и всего периода после распада Римской империи в 476 году нашей эры.

Геополитическая катастрофа не может быть завершающей точкой в историческом развитии ни страны, ни в целом мира. Этому есть примеры и из современной истории XX века (Германия, Япония после 1945 года). Есть большая истина, которую вывел еще Лао-Цзы (VI-V в. до н.э.), великий мудрец древнего Китая: «В удаче сокрыта неудача, несчастье может обернуться счастьем». Сложный китайский иероглиф, соответствующий по смыслу слову «кризис», или «критическая поворотная точка», состоит из двух частей и читается в верхней части как «опасность», а в нижней – «скрытая возможность».

Заместитель председателя Экспертного совета Комитета Совета Федерации по международным делам С. Картунов заявил: «Но катастрофы бывают трех типов. Катастрофа крушения СССР - это катастрофа сдвига и в какой-то степени - инверсии. Но никак не катастрофа истощения. А потому - это катастрофа устранимая» [4].

По мнению С.Г. Киселева, «...наблюдается геополитическое возрождение России, находящееся, надо честно признать, на начальной стадии, но вселяющее определенные надежды» [3].

Российская Федерация, став преемницей СССР, сохранилась как евразийская держава с огромным влиянием на субконтиненте. Освободившись от влияния идеологических факторов, Россия и другие страны бывшего СССР выстраивают отношения на основе признания независимости, равноправия и экономического сотрудничества. РФ остается в числе великих держав, с ядерным потенциалом, с огромными природными, людскими, интеллектуальными ресурсами и, несомненно, имеет большие перспективы развития.

Список литературы

- 1 Врангель Н.Е. Воспоминания: от крепостного права до большевиков. Берлин. 1924. С. 251.
- 2 Ермишкина, Н.Д., Лопарев, А.В. Распад СССР как геополитическая катастрофа//в сборнике: Историческое место советского общества. Материалы Всероссийской научной конференции. Под общ. ред. А.Б. Ананченко; Московский педагогический государственный университет. Институт истории и политики. 2016. С. 174-177; Шустова, Ю.В. Крупнейшая геополитическая катастрофа века: философское, политическое и правовое осмысление державнической оппозицией начала 1990-х годов//Вестник Волжской государственной академии водного транспорта, выпуск 44, 2015 г. Раздел VI. Философия. Общество. Культура. С.231-234; Маказиева З.Д. Распад Советского государства как геополитическая катастрофа//Современные научные исследования и разработки. 2018. Т. 2. №11 (28). С. 440-441.

- 3 Киселев С.Г. На рубеже тысячелетий: геополитический «взрыв» и возрождение России// Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. 2020. Т. 20. №3. С.334-337.
- 4 Кортунов С. Стоит ли России претендовать на великодержавие? [Электронный ресурс] <https://news.novgorod.ru/new> (дата обращения – 15.10.2020).
- 5 Люлечник Вилен. Геополитические катастрофы: причины и следствия// Международный интернет-журнал Русский Глобус. 2005. Июль. №7.
- 6 Мартин Терри. «Империя положительной деятельности». Нации и национальности в СССР. Т. Мартин. [пер. с англ. О.Р. Щелокова]. М.: Российская политическая энциклопедия. РОССПЭН.2011. С.38.
- 7 Медведев: Распад СССР не самая большая геополитическая катастрофа XX века [Электронный ресурс] <https://korrespondent.net/world/russia/1230578-medvedev-raspad-sssr-ne-samaya-bolshaya-geopoliticheskaya-katastrofa-hh-veka> (дата обращения- 18.11.2020).
- 8 Мироненко, В. Россия и Украина. Утраченные иллюзии и упущенные возможности. // Вестник Европы, 2014. №38-39.
- 9 Парфенов Леонид: «Создание СССР – самая страшная катастрофа XX века» года [Электронный ресурс] <https://www.bbc.com/russian/features-41> (дата обращения – 12.10.2021)
- 10 Пол Грегори. Почему развалилась советская экономика // Вестник Европы, 2014. №38-39.
- 11 Послание Президента РФ Федеральному Собранию 25 апреля 2005 года [Электронный ресурс] <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (дата обращения – 15.10.2021).
- 12 Сирота Наум. Геополитика: школы и теории. Эволюция науки. Academic publishing. Saarbrücken. Deutschland/ Германия. 2013.
- 13 Толковый словарь. Общеупотребительная лексика (для школ, лицеев, гимназий). Сост. М.А.Надель-Червинская, П.П.Червинский. Изд. «Феникс». Ростов-на-Дону. 1995.С.363.
- 14 Туск назвал распад СССР счастливым событием для России и Европы [Электронный ресурс] <https://iz.ru/898177/2019-07-11/tusk-nazval-raspad-sssr-schastlivym-sobytiem-dlia-rossii-i-evropy> (дата обращения - 18.11.2021).
- 15 Шевякин А. Как убили СССР. «Величайшая геополитическая катастрофа». М. Эксмо. 2013. 480 с.
- 16 Энгельс Ф. Предисловие к брошюре С.Боркхейма «На память ура-патриотам 1806-1807 годов»//Маркс, К. и Энгельс, Ф. Соч. 2 изд. М. 1961.Т. 21. С.361.
- 17 Independent. 2014. 20 march.
- 18 The Twentieth Century / J. Brown, R. Louis. – 2001. – P. 594.; P. Brendon. Decline and Fall of the British Empire. – 2007. – P. 660.

ГЕОСАЯСИ КАТАСТРОФА БОЛДЫ МА?

Андатпа. 2022 жыл-КСРО-ның 100-жылдық мерейтойы аталмаған жыл. Автор осы күнге байланысты "геосаяси апат" ұғымын зерттейді. КСРО-ның ыдырауын геосаяси апат ретінде бағалау туралы әртүрлі пікірлер келтірілген. Автор Одақтың ыдырауын сыртқы, түсіндіру қиын, бірақ іштей анықталған құбылыс ретінде қарастырады. Ол оны әлем тарихындағы көптеген геосаяси апаттардың бірі деп санайды. Бұл геосаяси апатты автор инверсия, диалектикалық даму кезеңі ретінде қарастырады. Кез-келген ірі тарихи құбылыс сияқты, КСРО-ның ыдырауы өзінің оң және теріс аспектілеріне ие болды. Ғасырлар бойы тарихы бар егемен ұлттық мемлекеттер құрылды, Біртұтас идеологиялық құрылым жойылды, жаңа мемлекеттер демократияның даму жолына түсті. Үлкен еуразиялық кеңістікте этникалық топтардың, кландардың қарулы қақтығыстары болды, кейбір жағдайларда азаматтық соғыс сипатына ие болды (Тәжікстан, Приднестровье, Абхазия, Таулы Қарабақ), Ресей Федерациясының аумағында Шешенстандағы ұзаққа созылған қарулы қақтығыс бірнеше жылға созылды. Мұның бәрі халықтарға үлкен зиян келтірді. Өткеннің идеологиялық догмаларынан арылып, Ресей және басқа посткеңестік елдер бүгінде тәуелсіздікті, теңдікті және экономикалық ынтымақтастықты тану негізінде қатынастар құруда.

Негізгі сөздер: геосаяси катастрофа, КСРО-ның ыдырауы, империя, дүниежүзілік соғыс.

WAS THERE A GEOPOLITICAL CATASTROPHE?

Abstract. 2022 is the year of the non-accidental anniversary of the USSR. The author in connection with this date explores the concept of geopolitical catastrophe. Different opinions are given on the assessment of the collapse of the USSR as a geopolitical catastrophe. The author considers the collapse of the Union as an outwardly difficult to explain, but

internally quite conditioned phenomenon. And he considers it one of the many geopolitical catastrophes in world history. And this geopolitical catastrophe is considered by the author as an inversion, as a stage of dialectical development.

Like any major historical phenomenon, the collapse of the USSR had its positive and negative aspects. Sovereign nation-states that had a centuries-old history were formed, a single ideological superstructure was eliminated, new states embarked on the path of democracy development.

Armed clashes of ethnic groups and clans also took place on the territory of the former USSR, in the vast Eurasian space, and in some cases assumed the character of a civil war (Tajikistan, Transnistria, Abkhazia, Nagorno-Karabakh), and a protracted armed conflict in Chechnya lasted for several years on the territory of the Russian Federation. All this has caused enormous damage to the peoples. Having freed themselves from the ideological dogmas of the past, Russia and other countries of the former USSR are building relations on a completely different conceptual basis: on the basis of recognition of independence, equality and economic benefits of cooperation.

Key words: geopolitical catastrophe, collapse of the USSR, empire, world war.

References

- 1 Vrangeli' N.E. Vospominaniya: ot krepostnogo prava do bol'shevikov. Berlin. 1924. S. 251[in Russ.]
- 2 Ermishina, N.D., Loparjov, A.V. Raspad SSSR kak geopoliticheskaja katastrofa//V sbornike: Istoricheskoe mesto sovetskogo obshhestva. Materialy Vserossijskoj nauchnoj konferencii. Pod obshh. red. A.B. Ananchenko; Moskovskij pedagogicheskij gosudarstvennyj universitet. Institut istorii i politiki. 2016. S. 174-177.; Shustova, Ju.V. Krupnejshaja geopoliticheskaja katastrofa veka: filosofskoe, politicheskoe i pravovoe osmyslenie derzhavnicheskoy oppoziciej nachala 1990-h godov//Vestnik Volzhskoj gosudarstvennoj akademii vodnogo transporta, vypusk 44, 2015 g. Razdel VI. Filosofija. Obshhestvo. Kul'tura. S.231-234; Makazieva, Z.D. Raspad Sovetskogo gosudarstva kak geopoliticheskaja katastrofa//Sovremennye nauchnye issledovanija i razrabotki. 2018. T. 2. № 11 (28). S. 440-441 [in Russ.]
- 3 Kiselev S.G. Na rubezhe tysjacheletij: geopoliticheskij «vzryv» i vozrozhdenie Rossii// Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija: Sociologija. Politologija. 2020. T. 20. № 3. S.334-337 [in Russ.]
- 4 Kortunov Sergej. Stoit li Rossii pretendovat' na velikoderzhavie? [Jelektronnyj resurs] <https://news.novgorod.ru/new> (data obrashhenija – 15.10.2020) [in Russ.]
- 5 Ljulechnik Vilen. Geopoliticheskie katastrofy: prichiny i sledstvija // Mezhdunarodnyj internet-zhurnal Russkij Globus. 2005. Ijul'. №7. 2 [in Russ.]
- 6 Martin Terri. «Imperiya polozhitel'noj deyatel'nosti». Nacii i nacional'nosti v SSSR. T. Martin. [per. s angl. O.R.SHCHelokova]. M.: Rossijskaja politicheskaja enciklopediya. ROSSPEN.2011. S.38.
- 7 Medvedev: Raspad SSSR ne samaja bol'shaja geopoliticheskaja katastrofa HH veka [Jelektronnyj resurs] <https://korrespondent.net/world/russia/1230578-medvedev-raspad-sssr-ne-samaya-bolshaya-geopoliticheskaja-katastrofa-hh-veka> (data obrashhenija- 18.11.2020) [in Russ.]
- 8 Mironenko, V. Rossiya i Ukraina. Utrachennye illjuzii i upushhennye vozmozhnosti. // Vestnik Evropy, 2014. №38-39 [in Russ.]
- 9 Parfenov Leonid: «Sozdanie SSSR – samaja strashnaja katastrofa XX veka» goda [Jelektronnyj resurs] <https://www.bbc.com/russian/features-41> (data obrashhenija – 12.10.2020) [in Russ.]
- 10 Pol Gregori. Pochemu razvalilas' sovetskaja jekonomika // Vestnik Evropy, 2014. №38-39 [in Russ.]
- 11 Poslanie Prezidenta RF Federal'nomu Sobraniju 25 aprelja 2005 goda [Jelektronnyj resurs] <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931> (data obrashhenija – 15.10.2020) [in Russ.]
- 12 Sirota Naum. Geopolitika: shkoly i teorii. Jevoljucija nauki. Academic publishing. Saarbrucken. Deutschland/ Germanija. 2013.
- 13 Tolkovyj slovar'. Obshheupotrebitel'naja leksika (dlja shkol, liceev, gimnazij). Sost. M.A.Nadel'-Chervinskaja, P.P.Chervinskij. Izd. «Feniks». Rostov-na-Donu. 1995.S.363 [in Russ.]
- 14 Tusk nazval raspad SSSR schastlivym sobytiem dlja Rossii i Evropy [Jelektronnyj resurs] <https://iz.ru/898177/2019-07-11/tusk-nazval-raspad-sssr-schastlivym-sobytiem-dlia-rossii-i-evropy> (data obrashhenija - 18.11.2020) [in Russ.]
- 15 Shevjakin A. Kak ubili SSSR. «Velichajshaja geopoliticheskaja katastrofa». M. Jeksmo. 2013. 480 s [in Russ.]
- 16 Jengel's F. Predislovie k broshjure S.Borkhejma «Na pamjat' ura-patriotam 1806-1807 godov»//Marks, K. i Jengel's, F. Soch. 2 izd. M. 1961.T. 21. S.361 [in Russ.]
- 17 Independent. 2014. 20 march.
- 18 The Twentieth Century / J. Brown, R. Louis. – 2001. – P. 594; P. Brendon. Decline and Fall of the British Empire. – 2007. – P. 660.

Information about author:

Rashid Khakimov - Associate Professor of the Department of Economics of Industries and Markets of Chelyabinsk State University, Candidate of Historical Sciences, Russian Federation, Chelyabinsk, e-mail: hakra51@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9901-3359>

IRSTI 03.20
UDC 663.9.034.1:351.773.137(574.2)(045)

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.02

K. Dzhumagaliyeva¹

¹S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University
Nur-Sultan, 010011, Kazakhstan
e-mail: d_kylash@mail.ru

ROLE OF CUSTOMS OF STEPPS IN REALIZATION OF PRODUCTS OF CATTLE BREEDING

Abstract. The article reveals the role of customs in the transportation of livestock products from the Kazakh Steppe. The history of trade and economic relations between the Russian Empire and Kazakhstan is an object of study for both Russian and domestic historians. In the regulation of foreign economic activity in the 19th century, the role of customs was significant. They regulated not only trade and economic, but also political processes. It was the Asian direction that became dominant in the foreign policy of the Russian Empire. The article focuses on the main areas of trade. The most significant customs points through which trade operations were carried out have been identified. Statistical and archival data on the problem under study are given. Trade relations were of great importance not only for Kazakhstan, but also for Russia. The importance of individual customs is revealed. In the article, a special role is given to barter trade, fairs. The most significant centers of fair trade are singled out. In the development of trade relations a huge role was played by the transport industry. The transportation of goods was mainly carried out by the Kazakhs. This occupation became one of the main ones, which made it possible for the indigenous population to earn money.

Key words: trade, fair, customs, kazakh steppe, cattle, border.

Introduction. The study of the history of customs relations with the Russian Empire Steppe edge in the XIX century is one of the main features of trade and economic ties. Trade relations between the two states were formed earlier. Condition of the region is closely related to the economic processes within the Russian Empire.

Development of the customs had their own specific, unique features. State Customs in the region helps to reveal the role of border regions in the formation of the internal market. Through them wheeling in a large volume of different goods. Most of the goods were products of cattle. For the Russian industry needed raw materials, this in large amounts can give the Kazakh steppe. The study of this important question in connection with the development of customs relations at the present stage. The above identify the main purpose of the study - to examine the development of customs relations in the XIX century Russia to the Kazakh steppe.

Material and methods of research. The methodological basis was formed by the principles of science, objectivity, and consistency. Within the framework of this work, the historical-genetic method was used to study the problem in the context of its historical development. The authors tried to trace the main factors and features of the development of the customs system in the region.

The main sources for writing the work were archival documents, published statistical data, as well as materials of the pre-revolutionary periodical press. To achieve this goal, the materials of the state archives of the Orenburg and Astrakhan regions, the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan were used. The laws of the Russian Empire were used. These materials allow us to reveal the problem under study, to determine the contribution of the Steppe Region to the development of trade and economic relations.

The source base of the research is also the works of Russian, Western and domestic scientists, materials of periodicals.

Results and their discussion. Huge role in the formation and development of trade and economic relations between the two countries bring customs of Orenburg province and Steppe Region.

The border location of the region and the rapid development of trade and economic relations between Russia and the countries of the East in the XVIII century led to the creation of the customs service in Orenburg, which lasted until 1868. The activities of customs authorities in the south-east of the country in the second half of XVIII - first half of XIX century largely contributed to the strengthening of Russia's position in Kazakhstan and Central Asia, and actively trade and economic expansion of England in that region.

Economic relations between the Russian and Kazakh people in XIX century, expressed mainly in barter. A. Levshin [1], V.M.Cheremshansky [2]. wrote about this. To a greater extent in the work of these authors described the economic ties between Kazakhstan and Russia for small periods of time.

Among the most meaningful work directly on the problems of Russian-east trade, it should be noted work of P.I. Nebolsin [3], Y. Hanykov [4] and other.

All the tasks of the pre-Soviet period can be divided into several groups. The first group consists of representatives of the authors of the academic direction [5].

The second group consists of research of economists, statisticians, historians, geographers [6, 7]. Opinions, suggestions, "notes" of diplomats, merchants, travelers, secret agents can be attributed to the third group. Until the mid-1950s, this problem affects only the individual work in popular scientific and journalistic nature [8].

In the second half of the XX century there were works that explored different aspects of trade relations of the Russian Empire with particular countries of the East, the linkages between the domestic market and foreign trade.

At the beginning of the XIX century European explorers and an analysis of trade and economic relations between Russia and the peoples of Asia. Among the European and other researchers of the twentieth century can be identified as the work of such scholars as [9]. They gave a description of the trade relations of the Russian Empire with Kazakhstan and Central Asia.

A huge role in the formation and development of trade and economic relations between the two countries have customs Orenburg province and Steppe region. The border location of the region, as well as the rapid development of trade and economic relations between Russia and the countries of the East in the XVIII century led to the creation of the Customs Service in Orenburg, Omsk, Tomsk, on the Irtysh line. The activities of customs authorities in the south-east of the country during the second half of the XVIII - XIX centuries greatly contributed to the strengthening of Russia's position in Kazakhstan and Central Asia.

Young zhuz joined Russia and later Middle zhuz joined them too, two zhuzes boosted the development of economic relations between Kazakhstan and Russia. Released barter in Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk, and then in the fortresses Irtysh line offers great opportunities for the marketing of livestock and pastoral resources.

During the nineteenth century Russia's trade with Kazakhstan was conducted on the entire boundary of the lower reaches of the steppe Yaik (Ural) to the upper Irtysh. Exchange of goods and livestock produced in the following paragraphs: Guriev, Uralsk, Orenburg, Orsk, Verkhneuralsk, Troitsk, Zverinogolovsk, in castles - Petropavl, Kalmykovsky, Omsk, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk and others. In all of these areas in the exchange there was a process of mutual knowledge and bring the two peoples. Kazakhs migrated closer to the border line to exchange their goods at exchange yards. In the 1780's to the Orenburg exchange yard Kazakhs came to exchange up to 2,000 people a day [1].

The main commodities were exported from the Kazakh steppe, was cattle, sheep, horses, cattle, camels, goats and cattle products: goat down, wool, skins of domestic and wild animals, felt, fur coat, coats, horns. Russia also supplied the Kazakh nomadic pastoral people of handicraft products and industrial production, as well as bread, the export of which has been increasing in Kazakhstan.

At the beginning of XIX century define more clearly the importance and mutual benefits of this trade. Kazakhs had exchange with Russian and Central Asian merchants, Cossacks and peasants fortified line settlers of Orenburg region and Western Siberia. Development of exchange with Russia contributed degradable natural Kazakh economy, the development of commodity circulation and the foundations of agriculture in Kazakhstan. Barter led to a rapprochement of the Kazakh and Russian peoples.

Trade in Orenburg to the first quarter of the XIX century has mainly exchange character in nature and only in the second quarter - money. In Orenburg fortresses have occupational exchange-yards. In 1750, the government equated to a trade fair in Orenburg, which meant the removal of the ban to the retail trade. Local trade was of the nature of the caravan. Caravans from Central Asia, Iran, India, arrived in Orenburg region twice a year - in spring and autumn, as a rule, to the top of the Orenburg and Troicky fairs. In this connection, one of the most pressing problems was looting merchant caravans. The local authorities were tasked to create a convoy to accompany all commercial expeditions, following the Orenburg line in the Middle East. However, in practice it has not been implemented.

The main items of domestic exports in Steppe Region is the manufactory of cotton, linen, silk and wool, Russian leather and other leather, copper, brass, iron and steel. In this part of the re-exported Russian metals khanates of Central Asia to other countries of the East. From Asia to Russia brought gold, and silver in the Persian and Indian coins, sand gold, precious stones, raw cotton and spinning of cotton, Indian cotton prints and semi-matter, Bukhara lambskin, fur of wild animals (tigers, Pallas, and so on) dried fruits, livestock, catching golden eagles, nuts, etc. The development of domestic manufacturing industry in the early XIX century increased import of cotton, silk and dyes with increasing exports of finished products - different fabrics and metal products. Overall trading on Russia Orenburg direction had a negative balance because of the large demand of the domestic market of the country.

In the first half of the XIX century increases the value of Orenburg, Omsk as a transit center in the Siberian and Chinese trade. Items received here from Xinjiang and Kyakhta (tea, Chinese silk products, silver lyanah, etc.), which were usually on the Russian domestic market, a small part of their re-exported to Central Asia.

Thus, on the basis of number of cities in the middle of the XVIII century a new center for trade formulates between the Russian Empire and the neighboring countries of the East. Trade, bearing caravan character was initially mutually beneficial. Interested in expanding trade with neighboring countries in the East, Russia is making efforts to protect their economic interests by changing the customs policy and the rules of entry to the Asian merchant's secure merchant caravans. In general, the development of the eastern trade in the Orenburg line not only contributed to the consolidation of the geopolitical influence of the Russian Empire in the East, Kazakh zhuzes and Turkmen genuses, but also to create conditions for the expansion of foreign trade in the vector Siberian line, the development of mutually beneficial trade relations with China.

Despite the fact that Russia was interested in the countries of the East as a trading partner, the development of bilateral relations between them was largely hindered by the lack of reliable sources of information about them. In particular this applies to the khanates of Central Asia and Afghanistan, as in

Iran, Turkey, and China was somewhat different: being in these states of permanent missions possible to obtain reliable information from experienced Russian diplomats.

Very often the merchant caravans were robbed; in connection with the June 26, 1803 for № 20.821 adopted a decree "On the equalization of Semipalatinsk and Petropavl Customs with Bukhtarminsk, and permission to send out from Buhtarmy, Petropavlovsk and Semipalatinsk strongholds abroad merchant caravans with the convoy ". The decree states that "to safe and secure merchant caravans from Kyrgyz raids and distinction to for escort them to the steppes, to give the owners of the caravan servants linyam decent Cossacks no more than 20 people on the train, while armed. And the merchants on the other hand would give them double the content as for guarding their goods and in return for their own armed Cossacks and their horses" [10].

Occasional raids on merchant caravans, problems with protecting goods and their own lives, corruption by Asian officials, infiltration of counterfeit money, smuggling, and captivity of the Russian population caused concern for the Russian authorities. Another problem was the presence of English trading men in Asia. In view of these circumstances, the Russian Empire began to take steps to find a compromise. For this purpose, Russian diplomats were sent to the khanates of Central Asia at the beginning of the 19th century. They were tasked with solving economic issues. These were secret missions. The most important is sue under discussion was trade.

It was during this period that the idea of an Asian trading company emerged. It was initiated by P.E. Velichko, head of the customs, and G.S. Volkonsky, governor of Orenburg. As conceived by the authors of the monopoly of trade with the Eastern countries should have been concentrated in the hands of this company. An expedition to the Central Asian khanates was planned. However, the plan was not realised due to financial circumstances.

However, the government needed detailed information on the political and economic situation in Central Asia. In 1810, it was decided to organise an expedition led by a Bashkir, A. Subkhankulov. The pretext was to present the Emir of Bukhara with personal letters from the Russian Emperor. At the same time, he was given a secret assignment. He was to find out the opinion of the local merchants with regard to trade with Russia. He was to plan caravan routes, and carry out investigations into the production of counterfeit Russian rubles. In fact, A. Subkhankulov managed to fulfil his assigned tasks. The only thing he failed to do was to solve the problem of counterfeiters.

Subkhankulov was again sent to Asia in 1818. This time the visit was to Khiva. The main purpose was to jointly resolve the security of the caravan trade. In addition, Russia wished to obtain a monetary contribution for Russian merchants who had been robbed in the Khanate of Khiva. However, the expedition was met with hostility. Nevertheless, this trip did not pass without leaving a trace. The government received the necessary information and had some idea of the economic situation in the region. The government did not stop there and organised another expedition under the command of N. Muravyev and M. Ponomarev. However, the desired result did not materialise.

Subsequently, similar missions were undertaken under the leadership of P. Demeson, I. V. Vitkevich. P. Demeson's visit facilitated the start of the expansion of trade relations with Bukhara. He gave a detailed description of the state of the Khanate. Demeson P. was one of the first to provide an in-depth analysis of the low level of trade turnover between the two countries. He also expressed his vision on the future possibilities of customs and trade relations.

Vitkevich I.V., during his visit, placed the main emphasis on the problem of customs duties. In the markets of Bukhara the interests of Russian merchants were infringed. The object of his research was also the relations of the Kazakhs with the local population and the slave trade. Despite the difficulties and contradictions between Russia and the Central Asian states, considerable information material was accumulated, which subsequently made it possible to resolve trade problems [11].

The main role was now assigned to customs services and the customs offices themselves. Some of them grew in importance during this period. One such customs office was Troitskaya. It came into operation in 1749. Geopolitically and geographically this fortress occupied a very advantageous position. Troitsk was a transit point from Russia to the south of Kazakhstan and Central Asia.

The accession to Russia of the Younger, and then the Middle Zhuzes, forced the intensification of the trade exchange of products and livestock products. With the beginning of barter trade, Orenburg, Troitsk, Petropavlovsk, the fortifications of the Irtysh line were actively involved in the sale of livestock and cattle-breeding raw materials.

During this period, the main trade was concentrated along the border of the Urals and the Irtysh. Therefore, trade exchange took place in the cities and fortifications located on these rivers. There was not only a process of expanding trade, but also a gradual convergence of ethnic groups. For a quick exchange of goods, the Kazakhs preferred to trade closer to the border with the Russian Empire. During the period of trading operations, up to 2000 people were concentrated in Orenburg [12, p. 218].

Through customs, the Kazakh population transported, as a rule, a large number of livestock, as well as products and livestock raw materials. In exchange, the Kazakhs could buy the most necessary product in the markets - grain. In addition, the empire sold various items for everyday life to nomads.

By the beginning of the XIX century. trade exchange with the Kazakh Steppe became profitable for both Russian merchants and the local population. Merchants from Central Asia, Cossacks, Russian settlers were drawn into commercial relations, which brought the peoples even closer. All trading operations were originally carried out at the exchange level. And only in the 20-30s, the sale of goods and products for money begins. For carrying out monetary transactions at each fair there were special places where anyone could exchange banknotes. In 1750, Orenburg was recognized by the government as a fair trade point. The status of the city and its commercial importance changed. However, problems in the development of trade still persisted. The regional sale of goods still had a caravan character. Most of which were supplied by the Central Asian khanates, China, India, Iran. The path of advancement of these caravans was not only long, but also dangerous. Many of them were often attacked by nomads. To prevent robberies, many merchants were forced to hire specially people. Their task was to protect goods and repel raids by robbers. Ensuring force protection was the responsibility of the local leadership. But, very often this requirement was not met.

The first barter trade with the Kazakhs began on the Uilskaya line by order of the governor I.I. Neplyuev in 1745. The importance of this outlet was so high that in 1749 a decision was made to build a customs point on the Ui River. Up to 3-5 thousand heads of horses were passed through this customs every year, rams from 15 to 25 thousand heads [2, p. 175].

The development of interchange was facilitated by the permission to exchange goods for all classes without limitation. At the same time, all caravans following the Orenburg-Bukhara route were accompanied by armed detachments. Since the fairs in the Kazakh Steppe were held in the spring and summer, they had to cross customs twice a year. The most popular were two directions - to Petropavlovsk and Troitsk. However, the Trinity Way was often attacked by Kyrgyz nomads. In this regard, the merchants resorted to the help of the Kirghiz themselves. The goods were transported by the Kyrgyz themselves, who lived and roamed along this route. However, high duties on some goods hindered the more active development of commodity exchange.

In the middle of the XIX century. part of the duties was reduced or canceled, some bans were regulated. These measures led to an increase in turnover and profits. So, on the example of the Orenburg customs, one can judge the changes that have taken place. In 1859, goods worth 1,271,632 rubles were transported through this customs, in 1860 - 1,187,256 rubles, in 1861 - 1,546,967 rubles [13, p. 26]

The main objects of exchange and sale were manufactory, leather goods, raw leather, animal skins, metal products, grain and other goods. Among Asian goods, precious metals and stones, cotton, fabrics from China and India, furs of wild animals, etc. were in great demand. Cotton, silk fabrics, dyes were in special demand. One of the reasons was the rapid growth of the light textile industry. In connection with the activation of trade turnover, Orenburg and Omsk are becoming leading fair centers. Especially their importance has grown in the sale of goods coming from China.

The activation of Russian, local and Central Asian merchants led to the emergence of new shopping centers that connected the Russian Empire with Eastern countries. It was the caravan trade that turned out to be the most acceptable for the region. She brought a good income and became one of the sources of replenishment of the treasury. All goods must be subject to customs inspection. And not all goods passed through customs.

The Russian government, seeing the benefits of the eastern revolutions, took measures to strengthen its economic interests. Several statutes for European and Asian trade have been adopted. From 1822 to 1842 customs policy was aimed at restricting foreign trade. The initiator of such a tough policy was Count E.F. Kankrin. For this, high duties were introduced on goods imported from Europe and Asia. So, the rules for the transportation of goods were changed, the most reliable routes for merchants from Asia were chosen. These measures have strengthened the economic potential of the region. The importance of some cities of Kazakhstan has increased significantly (Orenburg, Verny, Semipalatinsk, Petropavlovsk and others). But there were also a number of difficulties that hindered mutually beneficial cooperation. Limited information about the economic potential of the Asian region has become one of the obstacles to more active cooperation with Central Asia.

From the beginning of the foundation of the customs, the Kazakhs began to transport a variety of cattle-breeding raw materials in large quantities. In 1839, only 15,507 whole leathers were sold for a total of 108,307 rubles, as well as 1,756 pieces in the form of pieces for the amount of 10,378 rubles, 50 kopecks [14].

But one of the first cities that linked the Russian Empire and Kazakhstan with trade ties was Orenburg. And if initially trade here had an exchange character, then from the 1920s it acquires a commodity-money character. Trading operations required the opening of money exchange offices. The opening of the fair in the city led to the development of retail trade. Caravans with goods arrived in Orenburg twice a year.

To strengthen domestic trade and increase profits from fairs, customs tariffs were developed in 1857 and 1868. The government has revised its policy of protectionism against trade with foreign countries. As a result, a list of goods prohibited for transportation to the Russian Empire was determined. These were goods that could undermine domestic trade. Buyers had to give preference to their manufacturers.

Any goods that entered or exited the country past customs were treated as contraband. If the imported goods were not declared by the merchant, accordingly, they were not subject to duty. It was a violation. In this case, he was detained. At the same time, the type of the goods itself was taken into account, there is a duty on it, it is included in the number of those prohibited for transportation. If they found items not indicated in the documents, the merchants paid a fine of 10% of the price of the goods. The item itself was returned. The same interest was paid to the customs officer who discovered the contraband. They were also punished if the documents did not mention goods that were not subject to duty. The perpetrator was also required to pay a fine. A price was set for the discovered goods. If this product was not in the price list, then the cost was determined by special officials.

For the Kazakh population, the markets made it possible to sell their livestock products. The main object of sale was livestock, which was exported in large quantities. In addition, the Kazakhs

transported related products from animal raw materials through customs. Russian merchants supplied large volumes of grain, various types of fabrics, finished leather, everyday items and essentials to the border markets. In the second half of the 19th century, trade with the Kazakh Steppe became one of the leading sources of income for the empire. Orenburg begins to play one of the key roles in border and foreign trade.

However, there were also negative phenomena in the development of trade relations. The nomadic way of life of the Kazakh population, the contradictions between the three zhuzes, tribal and tribal associations, frequent clashes and cattle theft, growing competition among the Kazakh steppe elite were reflected in trade. The situation in the steppe became especially aggravated with the beginning of the resettlement policy, as a result of which the best lands were taken away from the people for grazing numerous livestock. This undermined the foundations of the main occupation of the Kazakh people - nomadic cattle breeding. And the sale of livestock was the main item of sale and income of the population.

It should be noted that economic relations were beneficial for both parties. The Russian side also turned out to be dependent on the nomadic economy. In fact, the commercial relationship was mutually beneficial. The Kazakh Steppe became the main supplier of raw materials for Russia's growing industry. The favorable geographical position of Kazakhstan between the empire and the states of Central Asia contributed to the expansion of new trade routes. The region begins to play one of the leading roles in transit trade.

The report of the regional government of the Orenburg Kirgiz for 1863 states that the main subject of Kyrgyz economy and the main source of their wealth is cattle. However, the number of cattle is very difficult to determine because of the nomadic lifestyle of the Kazakhs. That year the exchange-yards to Orenburg and Ural lines Kyrgyz drove camels - 10 horses - 9236, cattle – 28 861, sheep - 457 409 goats - 3904 head of cattle for a total of 1 733 246 rubles. 85 kop.

Of livestock products Kirghiz came true on the lines of: merlushki - 486,115 units. in the amount of 109 044 rubles. 45 kopecks., Raw hides - 477 547 pcs. to 201 084 rubles., 50 643 pounds of wool of different. to 80 984 rubles., 703 pounds of goat fluff, 622 pounds of bacon. by 657 rubles. Total the amount of 304,571 rubles. kosh is in the amount of 5482 rubles. 20 kopecks, armyachina - 9624 pcs. amount to 9701 rubles. 66 kop.

According to a report in 1863 Asian goods were brought to the amount – 1 246 392 rubles., Russian exported goods to the value - 287 117 rubles. As you can see, the import Asian goods in 1863 amounted to a considerable sum., Indicating that activation of trade between Russia and Central Asia [15].

According to the annual report for the 1867-1868 of Kalmykovsky customs, removed from the Kazakh steppe: leather raw 3983 pc in the amount of 6302, 17 123 units of raw sheepskins amounting to 4262 rubles; merlushka skin 1790 pcs in the amount of 358 rubles. After Urals customs were taken in the years: 909 pieces of raw leather amounting to 1498 rubles; sheepskins 2183 pcs amounting to 2135 rubles; merlushki 3530 pcs in the amount of 549 rubles. Orenburg through customs was missing 50 242 pieces of raw leather in the amount of 22 074 rubles; merlushka raw 15964 pc amounting to 3066 rubles., and tanned leather 13 pcs the sum of 13 rubles.

In 1862, the transportation of goods to the Orenburg line employed 37 778 camels, of which 2/3 of the all camels were Kazakh's. If the average fee for the carriage of goods by camel then was 16 rubles., The carting of goods to the merchant caravans Kazakhs had to help out in 1862, more than 400 000 rubles. In addition, the Kazakhs annually engaged in carting treasury provisions and other loads in the steppe and strengthen the forts. Orenburg Kazakhs according to their contracts put 5554 camels in the amount of 51 734 rubles [16].

The government attached great importance to the trade between the Kazakh steppe and Central Asia, said in one of the documents. Russia's foreign minister in 1839 in a letter to the Governor of Orenburg V.A. Perovsky, said: "Trade is almost Asian basis of our policy". In some cases, the Russian government has taken various measures to restrict the trading activities of the Central Asian merchants on the border with Russia. All these measures have been taken to strengthen the Russian trade. Central Asian merchants wanted to trade in retail, if so, they had to take the certificate to a specific merchant payment. If the evidence was not, allowed to trade only in the customs line, on the exchange-yards and three major exhibitions: Irbitskaya, Nizhegorodskoi and Korennoi".

In the first half of the XIX century, there was an active removal of livestock from the Kazakh steppe to the domestic markets of the Russian Empire. In this regard, February 15 1871 a decree was passed for the number 49255 "On the establishment fee of cattle sold at fairs in Aktobe and Irgiz strengthening of Turgay region." According to this decree, each sold ram charged at 1 kop., cattle - 3 kop., Horses - 5 and camels - 10 kop. If a trader concealed the actual number of cattle sold, then he shall pay fine "at the double duty with the total number of cattle".

According to the annual report for the 1867-1868 of Kalmykovsky customs, removed from the Kazakh steppe: leather raw 3983 pc in the amount of 6302, 17,123 units of raw sheepskins amounting to 4262 rubles; merlushka 1790 pcs in the amount of 358 rubles. After Urals customs were taken in the years: 909 pieces of raw leather. amounting to 1498 rubles; sheepskins 2183 pcs amounting to 2135 rubles; merlushka 3530 pcs in the amount of 549 rubles. Orenburg through customs was missing 50 242 pieces of raw leather in the amount of 22 074 rubles; merlushka raw 15964 pc amounting to 3066 rubles, and tanned leather 13 pcs worth 13 rub. [17].

Large quantities of livestock products sold on the Orenburg line, where there was an active trade. In 1863, Kazakhs came to pass on the line: merlushka 486 115 units to 109 044 rubles, 477 547 pieces of raw leather to 201 084 rubles, 50 643 pounds of wool of different to 80 984 rubles., 703 pounds of goat fluff 3098 rubles, 622 pounds of bacon by 657 rubles. Total the amount of 304 571 rub.

Quite a large number of products exported by Alexander's ranching outpost in Russia from 1853 to 1862 through the customs post was removed large felt mats 13 188 units in the amount of 38 729 rubles.; sheepskin 4995 pc 5944 rubles; sheepskin and 274 351 units to 61 141 rubles., camel hides 10 152 pieces to 15 228 rubles., horse 19007 pcs to 16 916 rubles.; hides of cattle in 1568 pcs over 2 820 rubles. Wool sheep 6856 pounds amounting to 8297 rubles, wool camel 11 862 pounds to 37 129 rubles [18].

In 1862, the transportation of goods to the Orenburg line employed 37 778 camels, of which 2/3 of all camels were Kazakh's. If the average fee for the carriage of goods by camel then was 16 rubles., The carting of goods to the merchant caravans Kazakhs had to help out in 1862, more than 400 000 rubles. In addition, the Kazakhs annually engaged in carting treasury provisions and other loads in the steppe and strengthen the forts. Orenburg Kazakhs to their contracts put 5554 in the amount of camel 51 734 rubles [19].

Development of carried trade depended on the geographical location of the region, its specialization. Ethnic and age composition was determined by the economic orientation of the region. Ultimately, the development of rail transport and the increase of freight traffic on the Volga River and the Caspian Sea need carrying trade anymore. From archival documents that carting the Orenburg province occupies most of the Russian population, in particular, Orenburg Cossacks. Astrakhan region - Chumaks and Kazakhs. And if the Russian transportation mainly used horses, the main carrier of the goods of the Kazakhs had camels.

However, there were cases where cab drivers do not perform their duties in good faith at all. In this regard, in 1843, the government adopted a decree "On horse-drawn conveying goods." If cabbies

offering better deals, leaving the goods at the inn, went to the other. Or taking from the owner of the inn money and fodder, threw their allotted to transport luggage. The owners of inns then demanded large sums from the merchants for the safety of the goods. The decision does not issue loans on the security of goods cabbies, they do not belong, and generally recommended deal with them not to conclude [20].

Thus, rapidly growing throughout all periods of the Russian-Kazakh trade and economic relations were mutually beneficial. By the middle of the XIX century administrative reform in zhuzes, strengthening and promotion of Russian inland steppe boundary line relocation for Russian, who became engaged in arable farming, conducting geological surveys and the discovery of rich mines and mining - all evidence of the progressive migration of the Kazakh steppe in the economy and an active involvement of the local population in all-Russian market.

Conclusion.

Thus, in the 19th century, the Kazakh Steppe played a key role in the formation of commercial ties and relations between the empire and the countries of the East. One of the reasons was the increased outwardly political interest of the empire in the East. At the same time, there was a process of strengthening customs decrees and strengthening the customs system as a whole. There was a process of expanding mutually beneficial relations. The entire customs policy of the empire during this period was aimed at strengthening its internal market. The main task was to protect the interests of the Russian merchants, who received a number of privileges at that time. At the same time, Russian products have become attractive to the Central Asian region. On the one hand, reasonable prices, on the other hand, the quality was not inferior to Western European goods. The vast market of the steppe region provided ample opportunities for the Russian merchants. The turnover of trade grew year by year. All these factors contributed to the growth of trade. The activity of economic relations has led to the expansion of industrial potential for both sides.

Acknowledgements

This article was prepared within the framework of the initiative topic "Participation of Kazakhs in the development of salt and fisheries in Kazakhstan in the 19th - early 20th centuries."

ДАЛА ӨЛКЕСІНДЕГІ КЕДЕН ІСІНІҢ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІН ӨТКІЗУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ даласынан мал шаруашылығы өнімдерін өткізудегі кеден ісінің рөлі талданады. Қазақстан мен Ресейдің сауда-экономикалық байланыстарының дамуы екі мемлекет арасындағы қарым-қатынас тарихында елеулі орындардың бірін алады. XIX ғасырдағы сыртқы экономикалық байланыстарда кеден саласының да маңызды рөлі бар. XIX ғасырда кеден саласы тек сауда-экономикалық қана емес, сонымен бірге саяси қарым-қатынастарды да реттеп отырған еді. Бұл кезеңде Ресей империясының сыртты саясатындағы басымдық азиялық бағытты қамтыды. Мақалада саудадағы басым бағыттарға мән беріледі. Сауда-саттық шараларындағы әлдеқайда маңызды кедендік бекеттер атап көрсетіледі. Зерттеліп отырған мәселе бойынша статистикалық және архивтік мәліметтер келтіріледі. Сауда қарым-қатынастары Қазақстан үшін, Ресей үшін үлкен маңызға ие болған еді. Осы бағытта жекелеген кедендердің маңыздылығына зерттеуде қамтылады. Мақалада екі ел арасында болған айырбас сауда мен жәрмеңкелерге елеулі орын бөлінеді. Жәрмеңкелік сауданың маңызды орталықтары атап көрсетіледі. Сауда қарым-қатынастарының дамуында тасымал кәсіпшілігі де елеулі рөл атқарды. Тауар тасымалымен негізінен қазақтар айналысты. Бұл кәсіпшілік жергілікті тұрғындарға белгілі бір тұрақты табыс көзіне айналған еді.

Негізгі сөздер: сауда, жәрмеңке, кеден, қазақ даласы, мал, шекара.

РОЛЬ ТАМОЖЕН СТЕПНОГО КРАЯ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРОДУКТОВ СКОТОВОДСТВА

Аннотация. В статье раскрывается роль таможен при перевозке продуктов скотоводства из казахской степи. Развитие торгово-экономических отношений Казахстана и России занимает одну из важнейших страниц в истории данных государств. Одну из главных ролей во внешнеэкономической деятельности в XIX веке играли таможенники. В XIX веке они регулировали не только торгово-экономические, но и политические отношения России с Казахстаном. Именно азиатское направление стало доминирующим во внешней политике Российской империи в указанный период времени. В статье уделено внимание основным направлениям торговли. Выделены наиболее значимые таможенные пункты, через которые осуществлялись торговые операции. Приводятся статистические и архивные данные по исследуемой проблеме. Торговые отношения имели огромное значение не только для Казахстана, но и для России. Раскрывается значимость отдельных таможен. В статье особая роль отводится меновой торговле, ярмаркам. Выделяются наиболее значимые центры ярмарочной торговли. В развитии торговых отношений огромную роль сыграл также извозный промысел. Перевозкой товаров в основном занимались казахи. Это занятие стало одним из основных, что давало возможность коренному населению иметь определенный заработок.

Ключевые слова: торговля, ярмарка, таможня, казахская степь, скот, граница.

References

- 1 Levshin A. Description Kirghiz Cossack or Kirghiz Kaisak hordes and steppes. Part III. – SPb., 1832. – 218 p.
- 2 Cheremshansky V.M. Description of the Orenburg province in the economic-statistical, ethnographical and industrial relations. – Ufa, Orenburg typography Provincial Board, 1859. – 472 p.
- 3 Nebol'sin P.I. Conquest of Siberia. – M.: Veche, 2014. – 352 p.
- 4 Khanykov Y.V. Orsk trip from and back to Khiva committed in 1740-1741 of Gladyshev and Muravina. – SPb., 1851. – 85 p.
- 5 Bartold V.V. Work on the historical geography of Central Asia. – M., 2002. – 711 p.
- 6 Mikhailov Our Central Asian trade // Vsemir. work. 1867 Feb. – S. 235-244.
- 7 Velyaminov-Zernov V.V. Historical news of the Kokand Khanate. – SPb., 1856. – 42 p.
- 8 Kulisher I.M. History of Russian trade and industry. – Chelyabinsk, 2003. – 557 p.
- 9 Alexander Morrison. Camels and Colonial armies: the logistics of Warfare in Central Asia in the early 19th century. Journal of the economic and social history of the orient. Vol. 57, issue 4, pp. 443-485, 2014. DOI: 10.1163/15685209-12341355; ISSN: 0022-4995; E-ISSN: 1568-5209.
- 10 Complete Collection of Laws of the Russian Empire. (hereinafter PSZRI) t.27, №20.821. – 708.
- 11 Shkunov V.N. P.E. Velichko and organization of the expedition to Central Asia in the first decade of the XIX century // V.N. Shkunov // East: Afro-Asian Society: Past and Present. – M., 2001. – № 5. – S. 33 - 38.
- 12 Levshin A. Description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes. Part III, St. Petersburg, 1832, p. 218.
- 13 State foreign trade in various forms for 1861. - St. Petersburg: Type. Department of Foreign Trade, 1862. - 240 p.
- 14 State Archive of Orenburg region (hereinafter SAOR). Fund 6. Catalog 10. File 2775. Pages 2.
- 15 SAOR. Fund 6. Catalog 17. File 79. Pages 9.
- 16 SAOR. Fund 6. Catalog 11. File 3458. Pages 15, 16, 16rev.
- 17 Complete Collection of Laws of the Russian Empire. (hereinafter PSZRI) t.46, №49255 - 708.
- 18 SAOR. Fund 6. Catalog 10. File 6657. Pages 57.
- 19 Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 805. Catalog 1. File 22. Pages 91.
- 20 State Archives of the Astrakhan region. Fund 681. Catalog 1. File 3244. Pages 62.

Information about author:

Kulyash Dzhumagaliyeva - Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, 010011, Nur-Sultan, Zhenis avenue, 62, Kazakhstan. Email: d_kylash@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4758-8916>

IRSTI 03.20
UDC 94(574)

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.03

Zh. Zhumabayeva ¹ ¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Kazakhstan
e-mail: zia_88@mail.ru

KH.DOSMUKHAMEDOV ABOUT THE ORAL HISTORY OF THE KAZAKHS

Abstract. The article highlights one side of the huge scientific and educational work of an outstanding representative of the Kazakh national intelligentsia, one of the founders of the Alash movement, a statesman Khalel Dosmukhamedov, whose bright, full of struggle and suffering life for the bright future of his people coincided with the period of socialist reorganization and the establishment of Soviet power in Kazakhstan. Despite his services to the Soviet authorities in the speedy cultural modernization of the Kazakh society, he was repressed in the late 30s of the twentieth century. His research on oral history is still relevant and important for the development of Kazakh historiography. Kh. Dosmukhamedov was one of the first to draw the attention of researchers to the connection of epic and folklore with the daily life of the Kazakhs. Kazakh epic poems, such as "Kobylandy batyr", "Narikoglu Shora", "Alpamys batyr", "Kambar batyr", "Shora batyr", "Edige Murza" in 1922-1923, in the period work in the Kyrgyz * (Kazakh) scientific commission. Together with A. Divaev, the book "Anthology of samples of Kyrgyz (Kazakh) literature" («Хрестоматия из образцов киргизской (казахской) литературы») was written. Further development of the problem of the oral history of the Kazakhs was continued in his collections "Words of Murat-akyn", "Isatai-Makhambet" in 1924 and "The legend of the construction of the Kogeltash madrasah in Bukhara", published in Tashkent in 1927-1928 in which, in his opinion, fragments of the five-century history of the Kazakh people are reflected. He argues that, similar to the annals (historical stories) in European historiography, the Kazakh historical epic was formed as a special form of historical consciousness and knowledge in the nomadic Kazakh society.

Key words: Kh. Dosmukhamedov, oral history of the Kazakhs, epic tales, heroic epic, poets-zhyrau.

Introduction. History - this dialogue is available only through consciousness and eternal use. Examples from the past, through the historical memory of mankind, are woven into our current life, the outcome of the path, or cause errors. The only ability to assume them and use them from the lesson is able to point the right way to the future. Each person is a special one of his people. The personality of Kh. Dosmukhamedov, one of the best representatives of the elite of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the 20th century, is multifaceted.

Scientists-khalelologists consider his life and work, subdividing them into 4 periods: the first years - maturation; the second - the years of socio-political struggle, the organizer of the Alash movement, then participation in the construction of the foundations of Soviet Kazakhstan (1916-1920); the third – the period of work in the Soviet government, the combination of state-political activity with scientific and pedagogical work (1921-1928); the fourth is the years of exposure to repression (1929-1939).

In 1921-1928, combining state work with scientific, educational and learning activities, he did a lot to restore the history of the Kazakh people. In the transitional period, when Stalin's totalitarianism had not yet been thoroughly strengthened, he collected from the sayings and talks of the people, formalized and introduced into scientific circulation facts related to the rich cultural heritage and history of the Kazakh people. The works of folklore collected by him, the heroic epos, information about akyns-zhyrau, were published in Tashkent in 1922-1928. Also, the theoretical work "Kazakh adebietinin tarihy" ("History of Kazakh literature") written by him made a huge contribution to the science of Kazakhstan [1,24]

Materials and methods of research. The research methodology is interdisciplinary: along with the methods of historical analysis of materials, such as historical-typological, historical-comparative and historical-chronological, objectivity, impartiality, the method of linguistic processing of sources was used. When drawing up the main conclusions, the originality of the oral and mental history of the Kazakhs was also taken into account.

Results and its discussion. Kh. Dosmukhamedov was one of the first to make pay the attention of researchers to the connection of epic and folklore with the daily life of the Kazakhs. Fruitful work in the preservation of the Kazakh folklore was done during the period when he headed the Kyrgyz (Kazakh) commission in 1921-1923. Created on a voluntary basis, the Kyrgyz (Kazakh) scientific commission, consisted of 3 persons: Chairman Kh. Dosmukhamedov and 2 employees - philologist I. Tokhtybayev, ethnographer A. Divayev who actually gave a start to restore the cultural heritage of the Kazakh people, and to provide all possible assistance in the organization of education system in Kazakhstan. It was a difficult time after the civil war, when the Kazakhs were still in nomad camps, and sedentarisation had not yet occurred. Despite this, the commission had done a great deal of work in the cultural reconstruction of Kazakh society. In fact, only 3 people who performed exorbitant tasks on textbooks and manuals in the Kazakh language, and were also engaged in scientific processing and systematization of materials on ethnography and Kazakh folklore [2, 192].

Huge materials had been collected on the ethnography and literary heritage of the Kazakhs of the Syr-Darya and Semirechensk regions, which were then part of Turkestan.

The results of this ethnographic study, in addition to scientific value, ultimately created an ideological prerequisite for the reunification of the Kazakhs, as an ethnic integrity, also in the restoration of a single national cultural and spiritual heritage.

For the first time, the epic poems of the Kazakhs, such as “Kobylandy Batyr”, “Narikoglu Shora”, “Alpamys Batyr”, “Kambar Batyr”, “Shora Batyr”, “Edige Murza”, were introduced into scientific circulation for the first time. A. Divayev in 1922-1923 a textbook was prepared: "Anthology of samples of Kyrgyz (Kazakh) literature." For the first time, a collection of poems of the great Kazakh poet Abay was released: "Selected Poems" with prefaces and comments [2,193]. Kh. Dosmukhamedov is one of the first who highly appreciates Abay as a thinker. Indignant at the fact that not everyone understands the deep meaning of his poems, Kh. Dosmukhamedov notes: “If we were civilized, we would write a thousand comments on 100 lines of his poems, but we find it difficult even to publish a thin brochure of his poems. Getting rid of ignorance will enable you to better understand it. As we become enlightened, let the personality of Abay rise as a poet and thinker” (translation made by - Zh.Zh.) [2,124].

Especially valuable is the opinion of Kh. Dosmukhamedov regarding the introduction of the Latin alphabet in the republics of the Soviet East, initiated by V.I. Lenin. In a letter sent by him to the State Academic Council (February 1923), it is said: “Having considered the European alphabet introduced in Azerbaijan, the Kirghiz (Kazakh) Scientific Commission considers: firstly, the introduction of the Latin alphabet and the replacement of the Arabic alphabet by it, in principle, desirable, but immediate introduction, especially administratively, harmful to the cause of culture and inappropriate for political reasons; secondly, the alphabet adopted in Azerbaijan does not quite correspond to the Kyrgyz (Kazakh) language, and therefore requires processing to apply to the Kyrgyz (Kazakh) language. The Kyrgyz (Kazakh) Scientific Commission considers it necessary to develop an alphabet in relation to the sounds of the Kyrgyz (Kazakh) language” [2]. The scientist and educator Kh. Dosmukhamedov foresaw the difficulty of introducing the Latin alphabet into the Kazakh language, because the translation into the Latin alphabet undertaken by the Soviet government in 1929-1940 did

not take root. Almost a century later, this issue is again put on the agenda, and worries the scientific minds of Kazakhstan. This is due to some precautions, as Kh. Dosmukhamedov noted above.

Referring to the oral literary heritage of the Kazakh people, and on the example of the work of such personalities as akyn Murat Munkeuly, speaker Sherniyaz, akyn Ygylman and many akyns-zhyrau, he showed the level of historical memory and historical consciousness of the Kazakhs.

The scientist draws attention to the features of the Kazakh akyns-zhyrau, which do not correspond to European canons, evaluates them as ideologists of that era and, along with this, as public figures who acquaint contemporaries with the history of the people in a poetic form. Historical events, examples of the past, passed by past generations will appear in their speech for contemporaries and future generations, as an edification and admiration for the good and noble deeds of their ancestors, contributing to the creation of historical memory and knowledge.

Developing the judgments of Shokan Valikhanov about the historicism of the folklore heritage, he advocates **an interdisciplinary approach to the study of history. In his research, one can trace the judgments of the interdependence of the historical and cultural memory of the Kazakh people. H. Dosmukhamedov, considering epic works as manifestations of collective memory, approached the ideas of the founders of the direction of memory studies[3].**

In this regard, let's consider the works of Kh. Dosmukhamedov called Murat akynnyn sozderi ("Words of Murat akyn"), published in 1924 and the collection "Isatai-Mahambet", published in 1925 in the Tashkent publishing house [4, 5-77.].

The collection "Murat akynnyn sozderi" ("Words of Murat-akyn") was dedicated to one of the prominent representatives of the famous akyns of the era of "sorrow and sad" of the 18th-19th centuries. - Murat Munkeuly, whose fiery songs had voiced the past history of the Kazakhs and the popular protest against colonialism. Along with his epic tales "Ush qiyan", "Kaztugan", "Shalgez", "Karasai-Kazi", the collection includes manuscripts about aitys and Murat's songs, as well as historical works by Kh. Dosmukhamedov), published in 1913 in the newspaper "Kazakh", the article "Alash" ne soz? ("What is the word "Alash"?"), an article about the historical figures of Kenesary, Nauryzbay, published in 1923 in the Tashkent journal "Sholpan", an article "Diuni lugat at-turk", devoted to the analysis of the book of Mahmud Kashgari.

The second collection, the 162-page work of the scientist "Isatai-Makhambet" includes "Brief information about the uprising of Isatai Taimanov", "Makhambet batyr", "Words of akyn Ygylman Shorekov", "Words of Makhambet-batyr, spoken by him to Sultan Baimagambet" and others. This also included articles: "Zhalantos batyr", "Sherniyaz", "Baymagambet kim?" ("Who is Baimagambet?"), "Isatai kim?" ("Who is Isatai?"), "Kazakhtyn batyrlary: Isatai, Makhambet" ("Kazakh batyrs: Isatai, Makhambet"), "Murat akyn", published in the magazines "Terme", "Saule" in Tashkent.

Historical problems are reflected in the works written by him in 1927-1928 in Russian and published in Tashkent, «The Legend of the Construction of the Kogeltash Madrassa in Bukhara»,

Pedigree of Jalan-tus Batyr (Yalantush-Bahadure), builder of Till-Kara madrasah and Shir-Dor in Samarkand». In the work "Murat akynnyn sozderi" ("Words of Murat-akyn"), Kh. Dosmukhamedov addresses the issues of the historical epic of the Kazakh people. In his opinion, in the epic tales of the Nogailin period, starting from the works of zhyrau - Dosmambet, Kaztugan (XV century), Shalkez (or Shalkiz) to the songs of akyn Murat Munkeuly (XIX-XX centuries), fragments of the five-century history of the Kazakh people are reflected. Being historical figures, these akyns-zhyrau act as conductors of historical knowledge, their epic songs glorify the history and deeds of their ancestors. The main purpose of which, according to Jan Assman, is "the preservation of collective memory" [5, 56 p.].

In this book by Kh. Dosmukhamedov, the events of the historical past of the Kazakhs of the Nogai era are closely intertwined with the history of the Little Zhuz. The time of the Golden Horde in the memory of the Kazakhs was preserved in the epic tales of the Nogai period, the content of which reflects the historical memory of the people, transmitted by akyns - zhyrau.

According to the author, in the future, folk ideas and national traditions, motifs of the historical epic, inherent in the works of akyns-zhyrau Dospambet, Kaztugan, Shalkiyaz, are clearly manifested in the songs of Murat-akyn Munkeuly.

Murat-akyn is the brightest and last representative of the galaxy of zhyrau of the Nogai-Kazakh association. The educated people of the Kazakhs: biys, akyns perceived the talent sent down to them not for personal benefit, but to serve the country, the people. Historical events, the good deeds of the heroes and batyrs of the past in their poetic interpretation were passed down from generation to generation, enriching the people's historical memory.

Zhyrau were like historians or historiographers who played the role of political ideologists in the life of nomadic Kazakhs. Similar to the annals (historical stories) in European historiography, the **historical epic was formed as a special form of historical consciousness and knowledge in the nomadic Kazakh society. A similar idea was expressed by P.Thompson, a researcher of oral history [6,36].**

Murat's songs are in tune with the epic songs of Dospambet, Shalkiyaz. They sing about the past life of the people, the traditions of heroism and peacefulness. The main character of the country's history in the epic is the people, their qualities; **the main advantage of a batyr, a hero is the protection of the Motherland, the people from enemies, serving in the name of his future. This moral idea of Kh. Dosmukhamedov, is being recognized as one of the special signs of the Kazakh nomadic civilization, and it is a factor that determined his own life position.**

Who are the Nogais? What is the proximity of the Kazakhs to the Nogais?", already in the 1920s showed the need to identify the main directions of the study of Kazakh history: ethnogenesis and the origins of statehood. **In this one can see his internal objection to the propaganda of the Stalinist Soviet ideology that "the Kazakh nation is an oppressed people, whose formation is not yet completed, which does not have state traditions."**

Kh. Dosmukhamedov highly valued the epic heritage of the people for history. He wrote: "A person who writes the history of the Kazakhs cannot disregard the words (works) of akyns like Murat. ... the fact that Murat, on the one hand, was a chronicler who knew the past, on the other hand, a social, public akyn, speaking about people's sorrow, people's grief, it is evident from his song (Ysh qian) [7,94]

The traditions of the akyns-zhyrau of the Nogai era are also represented in the song of Makhambet, with whom we got acquainted thanks to the work of Murat, through his disciples-followers Ygylman Shorekov, Sherniyaz, etc.

If we turn to the concept of historiology, oral historiography, introduced into scientific circulation by the famous Kazakh historian V. Yudin, we can say that the samples of the heroic epic in the cycle "Kyrymnyn kyryk batyry" ("Forty batyrs of Crimea"), which has come down to us by Murat and his songs, the tales of Asan-kaigy, Dospambet, Shalkiz and others are oral history recorded in songs.

Kh. Dosmukhamedov, who collected Murat's songs and information about him among the people, wrote that such akyns-zhyraus of the Younger Zhuz as Makhambet, Sherniyaz, Ygylman, Murun Sengirbaev (his last name has been corrected lately, like Sengirbekov-Zh.Zh.) went through the school of Murat. This is also noted by literary scholar B. Omarov, who studied the literary heritage of Murat-akyn.

The fact that the famous Mangystau zhyrau Muryn Sengirbaev, had been invited during the Great Patriotic War, in 1942 to Alma-Ata to participate in the compilation of the anthology of the Kazakh heroic epic, was a student of Murat Monkeuly, is mentioned in the preface to the collection "Batyrlar Zhyry", written by the famous scientist A. Konyratbaev. Muryn-zhyrau, telling that the mentor taught him the legends "Kyrymnyn kyryk batyry" during the summer haymaking, was amazed that he was not only a storyteller-chronicler and akyn, but also a person of high civic responsibility, who considered it his noble mission to convey the history of the people from generation to generation, highly appreciating folk traditions [8,10,93-106 p.].

Thanks to all the Kazakh akyns and zhyrau, we have got a rich oral literature of our people. The scientist B. Omarov writes: "We must recognize Murat as an unsurpassed zhyrshy (poet), tirelessly performing epic tales for a long time. **He is one of those who conveyed to subsequent generations the golden treasury of the Nogai era - the epic cycle "Kyrymnyn kyryk batyry" ("Forty batyrs of Crimea"). Murat had a peculiar performing style, his own method of teaching epics"**[9, 19].

Scientists note that akyn Nurpeis Baiganin (born in Aktobe) who lived in the Soviet era also performed epic works by heart: "Edige", "Orak-Mamai", "Karasay-Kazi" from the epic cycle "Kyrymnyn kyryk batyry" ("Forty Batyrs of Crimea"), many epic works about Isatai, Eset, Beket, Kotibar, batyrs from the Younger Zhuz, legends of batyrs Kenesary, Zhankozha and many more similar songs"[10].

All this confirms the opinion of Kh. Dosmukhamedov that the oral history of the Kazakhs is closely connected with the heroic epic. He noted that the history of the struggle of the Kazakhs of the Younger Zhuz on the path of liberation from Russian citizenship in the era of tsarism was not written, but was preserved in folk stories, songs and legends.

In the article "Kazakh batyrlary: Isatai, Makhambet" ("Kazakh batyrs: Isatai, Makhambet"), Khalel Dosmukhamedov attempts to analyze the reasons why in the XVIIIth-XIXth centuries. The younger zhuz (little zhuz) became the center of the national liberation movement. In accordance with the revolutionary theory of the Soviet Marxist historian M.N. Pokrovsky that "the class struggle is the driving force of the historical process", he points out several types of social contradictions:

- The fight against the tsarist government, including the fight against the Russian Cossacks;
- The fighting with neighboring nationalities: Kalmyks, Turkmens for pastures;
- Intranatal disputes [11, 29 -64 p.].

Based on oral sources, the scientist tells that the struggle against tsarist domination has acquired a systemic character, describing the uprisings led by Syrym Datov, Isatai-Mahambet, Zhangozha Nurmukhamedov, Eset Kotibaruly and the Adai uprising of 1869-1870, evaluates the role of the Adai uprising as the last resistance against tsarism, after the suppression of Khiva and the Turkmens. Revealing the reasons for these uprisings, Kh. Dosmukhamedov analyzes them in connection with the historical situation of that time, the history of the Bukey Horde, and is guided by the principles of historicism.

On the whole, the later historical version of the Isatai-Makhambet uprising does not differ much from the plots collected by Kh. Dosmukhamedov among the people and transferred to paper. Here is given the full version of the reasons, the beginning and the course of the uprising. The article "Brief information about the uprising of Isatai Taimanov" included in this collection is the most valuable work in terms of the scale of historical problems[12,329-335].

Here the author, deeply analyzing the causes of the uprising and linking them with the problem of "voluntary annexation of Kazakhstan to Russia", takes the first step towards proving the fallacy of the Russian concept. It shows that 56 people who, together with Khan Abulkhayir, signed in 1738 in an agreement on subordination to the king (17 representatives of the Argyn clan, 7 Naimans, 4 Kypshaks,

2 Tama, 10 Tabyns, 3 Zhagalbayly, 1 Kerderi, 4-alasha, 2-baybakty, 2-zhappas, 2-maskar, 1-shomekey, 1-kete), were representatives of only 13 genera [13, 33] out of a total of 42 genera of the Kazakhs.

Thus, it turns out that 28 people who signed on behalf of the Middle Zhuz were representatives of only 3 out of 6 clans, and 28 people from the Younger Zhuz represented only 10 of 25 clans. From this follows the conclusion that the Kazakh people, not of their own free will, accepted the citizenship of the Russian Tsar. This was a great historical discovery, because, as Kh. Dosmukhamedov himself pointed out in this article, the problem of the struggle of the Kazakhs against colonialism was one of the closed topics in tsarist times.

It was this conclusion about the involuntary entry of the Kazakh people into the citizenship of tsarism that was not recognized due to the fact that **it went against the Soviet totalitarian ideology, with the Stalinist concept of the voluntary accession of non-Russian peoples to Russia, developed in 1936-1937** [14, 235].

In fact, the sources cited by Kh. Dosmukhamedov reflect the forced colonization of Kazakhstan as a result of various machinations and moral pressure. In this, he is looking for the reasons for the uprising of Isatai-Makhambet. He states that out of **12 clans** included in the **Bayuly** (a large tribal association of the Younger (Little) Zhuz), only representatives of 4 clans (**zhappas, alasha, baybakty, maskar**) signed an act of Russian citizenship, and the rest of the influential clans (**berish, adai, esentemir, taz etc.**) did not support, and subsequently created the prerequisites for the start of the Isatai-Makhambet uprising. In general, it is concluded that **the resistance to entering Russian citizenship is reflected in folk epic and oral tales.**

In this regard, I would like to note that the critical point of view of the author regarding the descendants of Khan Abulkhair and the steppe aristocrats, apparently, was generated not only by the Soviet ideological conjuncture.

The well-known opinion in Soviet historiography about the primacy of the voluntary entry of the Younger Zhuz into Russia, formed among the Kazakhs an erroneous opinion about Western Kazakhs as Russophiles. Kh. Dosmukhamedov was one of the first who drew attention to the fallacy of such a superficial judgment. The inappropriateness of this superficial judgment was proved by the liberation uprisings in the Younger Zhuz, which lasted almost 200 years from the end of the 17th century. until the 20th century.

Kh. Dosmukhamedov's ideas about the close connection between history and literature found their continuation in his research on the works of poets - Makhambet, Sherniyaz, Ygylman Shorekov. The latter's poem, titled "Isatai-Mahambet", is dedicated to the national liberation uprising in the Younger Zhuz in 1836-1838. under the leadership of Isatai Taimanov and Makhambet Utemisov. Later, Kazakh historians based on these historical songs-tales will create a historical version of this uprising. Thus, Kh. Dosmukhamedov stood at the origins of this historical problem, the most widely and comprehensively studied in the Soviet era.

This problem, in connection with the opportunistic ideological demands of the Soviet government, which became an urgent topic based on criticism of the usurper policy pursued by the tsarist government in relation to the colonial peoples (class principle), was first studied as an anti-feudal peasant uprising. Only later, during the period of independence of Kazakhstan, having gone beyond the class framework, it acquired the significance of the national liberation movement.

Conclusion.

His works and research in the field of pedagogy, psychology, literature, ethnopedagogy are in demand and necessary in the 21st century.

The well-known scientist, academician R. Syzdykova and public figure G. Anes characterize the contribution of Kh. Dosmukhamedov to history as follows: "... the peak reached by the wise scientist, the contribution he made to our historical consciousness can be compared with such a powerful personality Shokan"[1, 24].

It should be recognized that the historical heritage of Kh. Dosmukhamedov, today, has not been studied enough. The need to recognize his well-deserved contribution to historical science is a top priority.

Kh. Dosmukhamedov, pointing to the main directions of historical research in his time, admits that Kazakh history, reflected in the heroic epos, people's memory, of course, differs from the history of settled peoples, does not correspond to European canons. The problems raised by him have not lost their relevance to this day.

The Atyrau region, which was part of the largest center of the nomadic, steppe civilization of the Aral-Caspian region, keeps many secrets of ancient history. Today there is no need to prove how right Kh. Dosmukhamedov was about the oral history of the Kazakhs. For several years now, Kazakh scientists have been developing research to restore the blank spots of medieval history based on little-known written sources, oral samples of folk memory, and architectural and religious monuments. The development of the problem of oral history of the Kazakhs remains relevant in connection with the latest areas of the humanities, such as Memory studies.

References

- 1 Syzdykova R., Anes G. Khalel peaks. A brief review of the life and work of Professor Khalel Dosmukhameduly (Khalel shyndary. Professor Khalel Dosmukhameduly'nyn omiri men shygarmashylygy hakynda shagyn sholu) // Dosmukhameduly Kh. Selected. (Tandamali) - Almaty. Ana Tili. -1998. -384 p.
- 2 Omirzak O. "Unfading star" (Zharygy oshpeitin zhuldyz). - Almaty, "Ush Kiyan". -2003. -232 p.
- 3 Halbvaks M. The social framework of memory. M.: New Publishing House, 2007. 348 p.
- 4 Dosmukhameduly Kh. Words of the poet Murat (Murat akyn'nyn sozderi. Birinshi bolim) The first part. - Tashkent. -1924. -152 p.; Isatai Makhambet. The first part. -Tashkent.- 1925.- 161 p., Isatai - Makhambet. -1991.5-77 pp.
- 5 Assman Ya. Cultural memory: writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity / Translated from German by M.M. Sokolskaya. M.: Languages of Slavic culture, 2004. 368 p.
- 6 Thompson P. Voice of the Past. Oral history. Oxford./ translated from English- M.: ed. "The whole world", 2003.- 368 p.
- 7 Dosmukhameduly Kh. Brief information about Murat akyn // Dosmukhameduly Kh. Selected. (Tandamali) .- Almaty. Ana tili. -1998. -384 p.
- 8 Song of heroes. Volume-I. -Almaty. Writer, -1986.
- 9 Omarov B. "Murat Monkeuly". - Almaty: "Kramds-Press", - 1993. 115 p.
- 10 Asanov Zh. N. Baiganin and "Forty Heroes of Crimea" // "Aktobe" newspaper. -February 18 -2010.
- 11 Dosmukhameduly Kh. Kazakh heroes: Isatai, Makhambet // Dosmukhameduly Kh. Selected. (Tandamali) .- Almaty. Ana tili. -1998. -384 p.
- 12 Zhumabayeva Zh.K. Igilman Shurekov's epic "Isatai-Makhambet" - a historical work // Materials of the international scientific-practical conference "Makhambet - the indelible spirit of heroism and patriotism" dedicated to the 200th anniversary of Makhambet Utemisov (September 12-14, 2003). - Atyrau. -2003. -393 p.
- 13 Dosmukhameduly Kh. Brief information about the movement of Isatai Taimanuly // Alaman. - Almaty. -1991. - 51-81pp.
- 14 Zhumabayeva Zh.K. Problems of Kazakh historiography in the Soviet period (1920-1990) // Bulletin of the South of Russia. - Krasnodar. RF. -2010. No. 10. - 299 p.

Х. ДОСМУХАМЕДОВ ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ ұлттық интеллигенциясының көрнекті қайраткері, «Алаш» қозғалысының негізін қалаушылардың бірі, мемлекеттік қайраткер Халел Досмухамедовтің сан қырлы ғылыми-ағартушылық қызметінің бір қыры, қазақ тарихының ауызша тарихпен байланыстылығы туралы пікірлері зерделенеді. Оның өз халқының жарқын болашағы жолындағы күрес пен қасіретке толы өмірі Қазақстандағы кеңестік социалистік қайта құрулармен сәйкес келді. Алашорда өкіметінің басшыларының бірі ретінде большевизмді мойындамаса да, қазақ қоғамының мәдени модернизациясына көп еңбек сіңірді. Халық ағарту, мәдениет және денсаулық сақтау салаларында басшылық қызмет атқарғанына қарамастан 30-жж.,соңында репрессияға ұшырады. Оның ауызша тарих туралы зерттеулері қазақстан тарихнамасындағы өзекті проблема саналады. Х.Досмухамедов алғашқылардың бірі боп эпикалық дастандар мен фольклордың қазақ өмірімен, тарихымен байланыстылығына назар аударды. «Қобыланды батыр», «Нәрікоғлы Шора», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Едіге мырза» дастандары 1922-1923 жж., оның Қырғыз* (Қазақ) ғылыми комиссиясын басқарған кезінде ғылыми айналымға түсті. Ө.Диваевпен бірге «Қырғыз (қазақ) әдебиеті үлгілерінің Хрестоматиясын» жазды. Оның пікірінше, 1924 жылы шыққан «Мұрат ақынның сөздері», «Исатай-Махамбет» жинақтарында, Ташкентте 1927-1928 жж.,жарық көрген «Бұхарадағы Көгілташ медресесі туралы аңызда», т.б.еңбектерде қазақ халқының бесғасырлық тарихының фрагменттері көрініс тапқан. Ол еуропалық тарихнамада анналар, тарихи әңгімелер қандай роль атқарса, қазақтың тарихи дастандары да тарихи сана мен танымның көшпелі қазақ қоғамындағы айрықша формасы ретінде қалыптасты деген пікір ұсынады.

Негізгі сөздер: Х.Досмухамедов, қазақтың ауызша тарихы, эпикалық дастандар, батырлар жыры, ақын-жыраулар.

Х.ДОСМУХАМЕДОВ ОБ УСТНОЙ ИСТОРИИ КАЗАХОВ

Аннотация. Статья освещает одну из сторон огромной научной и просветительской работы выдающегося представителя казахской национальной интеллигенции,одного из основателей движения «Алаш», государственного деятеля Халела Досмухамедова, чья яркая, полная борьбы и страдания, жизнь за светлое будущее своего народа совпала с периодом социалистического переустройства и установления Советской власти в Казахстане. Несмотря на его заслуги перед советской властью в деле скорейшей культурной модернизации казахского общества, был репрессирован в конце 30-х годах XX в. Его исследования об устной истории актуальны до сих пор и имеют важное значение для развития казахстанской историографии. Х.Досмухамедов одним из первых обратил внимание исследователей на связь эпики и фольклора с повседневной жизнью казахов. Впервые введены в научный оборот эпические поэмы казахов, такие как, «Кобыланды батыр», «Нарикоглы Шора», «Алпамыс батыр», «Камбар батыр», «Шора батыр», «Едиге мурза» в 1922-1923 гг.,в период работы в Киргизской* (Казахской) научной комиссии. Вместе с А. Диваевым была написана книга «Хрестоматия из образцов киргизской (казахской)литературы». Дальнейшая разработка проблемы устной истории казахов была продолжена в его сборниках «Слова Мурата-акына», «Исатай-Махамбет» в 1924 году и «Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре», изданного в Ташкенте в 1927-1928 гг. в которых по его мнению, отражены фрагменты пятивековой истории казахского народа. Он утверждает, что аналогично анналам (историческим рассказам) в европейской историографии, казахский исторический эпос сформировался как особая форма исторического сознания и познания в кочевом казахском обществе.

Ключевые слова: Х.Досмухамедов, устная история казахов, эпические сказания, героический эпос, поэты-жырау.

Information about author:

Zhumaziya Zhumabayeva - Candidate of Historical Sciences, Associate professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Student Avenue, 212, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: zia_88@mail.ru <https://orcid.org/0000-0002-0342-4402>

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~
PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY****GTAMP 14.07.01
ЭОЖ 371.315.7****DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.04****З. Айдын ¹ **

¹Ақдениз университеті
Анталия қ., 07058, Түркия
e-mail: zoraydin@gmail.com

**СТУДЕНТТЕРДІҢ САНДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН КОМПЬЮТЕРЛІК ЖОБАЛАУ
АРҚЫЛЫ ДАМУ**

Аңдатпа. Білім беруді цифрландыру - бұл білім беру ортасын модернизациялау үрдісі, мәтіндер, дыбыстар, суреттер, бейнелер және басқа да әртүрлі дереккөздерден алынған ақпараттың барлық түрлерін сандық тілге түрлендіруді білдіреді. Сандық құзыреттілік студенттердің білімі, біліктілігі мен дағдыларының үйлесімі, оның мотивациясы, кәсіби және тұлғалық көзқарасы арқылы оқыту үдерісінде тұлғааралық қарым-қатынас пен іс-әрекетте көрініс табады. Білім беруді цифрландыру, білім беру ортасын құру, электрондық білім беру ресурстарын дамыту, цифрлық технологияларды енгізу, «цифрлық сауаттылықтың» маңызы және цифрлық білім беру ортасында педагогикалық кадрларды даярлау мәселелері ресейлік және шетелдік, отандық зерттеушілердің жұмыстарында өзекті мәселе ретінде қарастырылады. Цифрлық білім беру саласындағы сандық яғни, көркемдік-графикалық құзыреттілік өнеркәсіптің (дизайн, жобалау), өнердің (арт, скетч, эмблема) және білім берудің (оқу құралдарын ресімдеу, бағдарламаларды визуализациялау, электрондық оқулықтарды иллюстрациялау, 3D-модельдеу) әртүрлі салаларында виртуалды көркем туындыларды жасауда көрініс табады. Бұл мақала студенттердің сандық құзыреттілігін этнодизайн бұйымдарын компьютерлік жобалау арқылы дамыту мәселесін қарастырады. Дизайнда компьютерлік технологияларды қолдану сапалы және мағыналы нәтижелерге қол жеткізу үшін кәсіби құзіреттілік пен осы технологияларды кәсіби қызметте пайдалану дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқытудың жетекші әдістерінің және формаларының бірі болып табылады. Компьютерлік графика мен компьютерлік технологиялардың дамуы және олардың барлық қызмет салаларына, соның ішінде тоқыма дизайнына интеграциялануы кәсіби қызметте компьютерлік технологиялар құралдарын қолдана білу сияқты әлеуметтік тапсырыс талаптарын тудырды.

Негізгі сөздер: дизайн, этнодизайн, сандық құзыреттілік, жобалау, компьютерлік жобалау, компьютерлік модельдеу.

Кіріспе. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» білім беру ұйымдарын цифрлық инфрақұрылыммен және қазіргі заманғы материалдық-техникалық базамен жарактандыру, ғылыми инфрақұрылымды жаңғырту және цифрландыру міндеттерінің белгіленуі студенттердің сандық құзыреттілік дамыту мәселесін өзектендіреді [1].

Жоғары білім берудегі цифрлық құзіреттілікті дамытудың маңыздылығы технологиялық дидактикада жаңа білім беру парадигмасына сәйкес педагогтың студенттердің дағдылары мен қабілеттерін дамыту үрдісін сүйемелдеу рөл атқаратынын дәлелдейді. Әртүрлі елдер азаматтарының цифрлық құзыреттерін дамыту зерттеулері мен бағдарламаларының болуы жоғары білім алу кезінде студенттердің сандық құзыреттіліктерін дамыту міндеттерін өзектендіреді.

Білім беру ұйымдарында білім алушылардың цифрлық құзыреттерін қалыптастыру жылдамдығы қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың даму және жетілдіру қарқынынан едәуір артта қалып отыр.

Цифрландыру іс-әрекеттің барлық салаларына сандық технологияларды енгізумен сипатталады, ол мәдениетке, өнімдер мен қызметтердің жаңа түрлерін өндіру тәсілдеріне өзгерістер алып келеді. Ресей ғалымдарының (Башина О.Э., Давлетшина Л.А., Мамаева Н.В., Федосеев А.И.) пікірінше, білім беруді цифрландырудың негізгі мақсаты цифрлық технологияларды оқу процесіне ықпалдастыру. Сондықтан, ХХІ ғасыр технологиялары студенттерге белгілі бір фактілерді зерттеуіне, сондай-ақ логикалық ойлауын, қарым-қатынас дағдыларын және құзыреттіліктерін дамытуына мүмкіндік туғызады [2].

Білім беру ортасын цифрлық трансформациялау (цифрландыру-Digitalization) мынадай негізгі үрдістерде көрініс табады: жалпы білім беру жүйесін оны алу модельдерін кеңейту бағытында құруға сараланған көзқарастарда; жаңа білім көлемінің өсуі нәтижесінде білім беруді үздіксіз үдеріске айналдыру және соның салдарынан білім мен құзыреттілікті үнемі жаңартып отырудың қажеттілігінен; ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде қашықтықтан білім беруді және білім беру басқа да платформаларын дамыту, т.б.

Бүгінде әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени дамуының жоғары қарқынын қамтамасыз ету мақсатында жоғары кәсіптік білім берудің заманауи кезеңі өз алдына табысты кәсіби-тұлғалық өзін-өзі жүзеге асыратын құзыретті маманды даярлау міндетін қояды.

Жоғары кәсіптік білім беру жүйесін дамытудың негізгі бағыттарының бірі – оқытудың құзыреттілікке негізделген тәсілі, ол білім алушыларды (студент, магистрант, докторант) тәуелсіз зерттеу практикасы арқылы ғылыми ақпаратты алу, өңдеу, т.б. мүмкіндік туғызады. Осыған байланысты болашақ мамандардың құзыреттілігін мақсатты қалыптастыру жолдары іздестірілуде және дамуда.

Қазіргі зерттеушілер еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, білім беру ұйымында қалыптасқан құзыреттерді анықтаудың өзектілігін атап өтті. Қазіргі зерттеушілердің пікірінше, цифрлық құзыреттіліктерді игеру дербестік пен бастамашылдыққа жоғары дәрежеде бағдарланған тұлғалық күш-жігерді қажет етеді [3].

Еуропалық одақ (бұдан әрі-ЕО) 2014 жылы қабылданған және цифрлық технологияларға бағдарланған білім беруді дамыту стратегиясын әзірледі. Бұл құжат Ақпараттық технологиялар (бұдан әрі – АТ) саласындағы елеулі жетістіктерді көрсету үшін пайда болды, олардың негізгі мақсаты ЕО-дағы білім беру мекемелерінің қызметінде заманауи АТ шешімдерін интеграциялау болып табылады.

Осы тұрғыдан алғанда, жоғары білім алу кезінде студенттердің цифрлық құзыреттіліктерін және кәсіптен тыс құзыреттердің кең спектрін дамыту үшін цифрлық құралдар мен технологияларды қолданудың тиімділігі артуда.

Құзыреттілік тәсіл кез-келген маманның кәсіби дайындығының әмбебап құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады, өйткені ол білім беру мазмұнын өмірлік мәселелерді шешудің және студенттердің негізгі функцияларын, әлеуметтік рөлдері мен құзыреттерін қалыптастырудың тұтас тәжірибесін қалыптастырады.

Сандық құзыреттілік пәнаралық зерттеулердің салыстырмалы түрдегі жаңа саласы, ол жыл сайын көптеген ғалымдар мен практиктердің назарын аударады. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, цифрлық құзыреттілік қазіргі заманғы әлеуметтік білім беру парадигмасын іске асыру үшін негіз болады және қазіргі заманғы маманның негізгі кәсіби құзыреттіліктерінің бірі болып табылады [4; 5; 6; 7].

Цифрлық білім беру білім беру үдерісінің бөлігі, көркем білім беру саласындағы сандық құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту құралы болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ақпараттандыру аясында білім беру үдерістер жобалаудың психологиялық және педагогикалық негіздемелері (М.И.Дьяченко, Ю.К.Бабанский, В.В.Давыдов, И.А.Зимняя, В.В.Краевский және т.б.); жоғары педагогикалық білім берудің жалпы теориясы (Б.С.Гершунский, Н.В.Кузьмина, А.М.Новиков және т.б.); информатика және ақпараттандырудың әдіснамасы саласындағы еңбектер (М.И.Башмаков, А.П.Ершов, К.К. Колин, Н.И.Пак, және т.б.); жоғары білім беруді ақпараттандыру (С.А.Жданов, И.В.Роберт, Е.Ы.Бидайбеков және т.б.) мультимедия технологияларын оқу үдерісінде пайдалану (А.В.Осин, П.Б.Сейітқазы және т.б.) саласындағы еңбектері негізге алынды.

Құзыреттілік тұғыр мәселесіне келетін болсақ, тілдік құзыреттілікті ерте балалық шақта дамытын және көптеген басқа факторлармен өзара әрекеттесетікте мінез-құлықтың түрін анықтайтын зияткерлік қабілеттер жүйесі, білім мен сенім жүйесі деп түсіндірсе (А.Н.Хомский), Д.Макклеланд қызметкерлерді іріктеу мақсатында зияткерлік және психометриялық тестілерді қолдануға қарсы болды, қызметтік міндеттер мен кәсіби жарамдылықтың неғұрлым индикативті өлшемі ретінде құзыреттілікті ұсынады. Бұл мақалада теориялық әдістердің ішінде, талдау, жинақтау және жалпылап талқылау әдістері қолданылады.

Нәтижелер және оларды талқылау. Компьютерлік технологиялар күрделі технологиялық құбылыс бола отырып, барлық қызмет салаларында қолданған кезде ойластырылған, жоспарланған және алгоритмдік тәсілдерді жобалауды қажет етеді. Кез-келген объектілерді (семантикалық немесе материалдық объектілерді) анықтау, оларды түсіну үдерісінде жүзеге асырылатын шығармашылық таным мақсаттары үшін жобалау қолданылады.

Е.С. Полаттың пікірінше, жобалау теориялық және педагогикалық тәжірибеде жаңа нәрсені – тұжырымдаманы, затты, өнер туындыларын, іс-әрекетті, семантикалық құрылымды, техникалық құрылғыны құруға және ұсынуға бағытталған психологиялық аспаптық іс-әрекеттің бір түрі ретінде түсініледі. Автор ақпараттық технологияларды білімге біріктірудің әдіснамалық негізі ретінде «жобалау әдісін» ұсынады [8].

Этникалық стилі бар тоқыма дизайны саласындағы заманауи ғылыми әзірлемелер көптеген жобалау әдістерін қарастырады және ұсынады. Дизайн шығармашылығында жобалау процесін реттеуге бағытталған тиісті іс-әрекет әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы қолданылады. Ақпараттық дизайн жаңа ақпараттық технологиялар негізінде ғылыми-зерттеу жұмыстарының көп деңгейлі үдерісі, оның нәтижесі білім беру ортасының функционалдық және эстетикалық кеңістігін, көрнекі арт-объектілерді, ғылыми дизайнның жобалау қызметтерін құруға немесе жаңартуға бағытталған.

«Этнодизайн» ұғымы ұлттық мәдениетті, дәстүрлерді, сәндік-қолданбалы өнер элементтерін трансформациялау арқылы тұлғаны тәрбиелеу мен оқытуды ұйымдастыру мәселелерін зерттеуде қолданылады.

Этнодизайн арқылы студенттердің сандық құзыреттілігін дамыту келесі міндеттерді шешеді:

- этномәдени тәжірибені келесі ұрпаққа беру;
- жеке тұлғаның шығармашылық даралығын дамыту;
- нақты өңірдің этномәдени дәстүрлеріне сүйене отырып, студенттің жеке қасиеттерін тәрбиелеу;
- көпмәдениетті ортада әртүрлі мәдениеттер мен дәстүрлер өкілдерімен тиімді өзара іс-әрекет жасау біліктері мен дағдыларын дамыту.

Тоқыма өндірісін жасауда этникалық стильді қолдануға негізделген жобалық қызметтің бірнеше бағыттары қалыптасқан:

- бірінші бағытқа аматор өнерін жатқызуға болады, мұнда шеберлер өз тәжірибесіне сүйене отырып, тоқыма бұйымдарын (сүлгілер, кілемдер, дастархандар және т.б.) жасайды;
- екінші бағытта халық шеберлері шығармашылық қызметпен кәсіби түрде айналысады;
- үшінші бағытты арнайы білімі бар, халық өнерін шабыт көзі ретінде пайдаланатын кәсіби мамандар ұсынады.

- төртінші бағыт өндіріске бағытталған тауарлар шығаратын дизайнерлер, олар өндірістік қызметте халықтық дәстүрлерінде орындалатын роботтардың көркемдік және технологиялық түрлерімен айналысады.

Әр бағыттың этникалық стилі бар тоқыма бұйымдарын жасауда өзіндік әдістері, құралдары мен құралдары бар.

Қазіргі дизайнерлер өз жұмысында қолөнер бұйымдарын, оларды жасау және әрлеу технологияларын терең және толық зерттей отырып, халық өнерінің ғасырлық мұрасына жиі жүгінеді.

В.Я. Даниленко «кейбір дизайнерлердің дизайнерлік шығармаларда ұлттық бірегейліктің көріністерін табуға талпыныстары қауіпті үрдіс болып табылатынын» дәлелдейді, бұл «бүгінгі күні дизайнерлік іске асырудың қанағаттанғысыз кәсіби деңгейін көрсетеді. Бұл (ұлттық бірегейлік) негізінен шаруа халық өнерінің формалары мен онымен байланысты бейнелерді жаңа технологиялар көмегімен жаңа қалалық нысандарға үстірт орналастыруға дейін азаяды. Мұндай мысалдар бізге графикалық дизайн, көше жарнамасы, интерьер дизайнының үлгілерін береді. Олар қазіргі украин дизайнына дұрыс емес жолды көрсетеді», - деп тұжырымдайды [9].

Сондықтан цифрландыру мен жаһандану жағдайында дизайн тілі әмбебап, коммуникативті және экспрессивті болады, ал халық өнері дизайнерлерге шабыт көзі және қазіргі заманғы визуалды мәдениеттің толыққанды құрамдас бөлігі болып табылады.

Жобалау үдерісі күрделі іс-әрекеттермен, жобаның эргономикасымен, экономикасымен, материалтанумен, тұтынушы сұранысымен байланысты қарастырылады.

Қазіргі кезеңде маталарды жобалау әдістері дамуының бірнеше бағыттарын байқауға болады – «дәйексөз», «көшіру», «еліктеу», «түсіндіру», «стилизация» және «ассоциация».

Тоқыма дизайнының дәстүрлерін қатаң сақтау аматор шеберлерінің қызметінде байқалады. Олардың шығармашылық қызметінде «дәйексөз» немесе «көшіру» әдістерін қолдану байқалады. Бұл әдістер автордан дәстүрлерді қатаң сақтауды талап етеді.

Халық шеберлері жасаған қазіргі заманғы тоқыма бұйымдары халық шығармашылығының үлгілеріне айналады, өйткені олар біздің ата-бабаларымыз қолданған көркем-композициялық, символдық және технологиялық дәстүрлерді сақтайды.

Қазіргі шығармашылық қызметте суретшілер мен тоқыма дизайнерлері тоқыма бұйымдарын «еліктеу» әдісі қолданылады, яғни түпнұсқа көркемдік және композициялық шешімдер бойынша қайта жасалған, бірақ халықтық қолөнерге тән емес материалдардан жасау технологиясы бойынша халықтық өнімдерге еліктейтін және жалған деп атауға болатын «имитациялық» құралдармен көбейтіледі.

Қазіргі заманғы бұйымдар ескі шеберлер сияқты екі кенепті тігу арқылы үйде жасалған маталарға ұқсайды. «Интерпретация» орындаушының өз бетінше түсіндіруіне негізделген көркем шығарманың шығармашылық орындалуы деп түсіндіріледі. Бұл тоқыма бұйымын жобалаудың шығармашылық әдісі, ол суретшіден халық өнері туралы білімді ғана емес, сонымен қатар талғамды да талап етеді.

Тоқыма бұйымдарын жасаудың бұл әдістері (еліктеу, интерпретация және т.б.) өлкетану мұражайларының тақырыптық бөлімдерін, аймақтың тарихына арналған мектеп сыныптарын, тоқыма саласындағы мамандарды даярлауға арналған оқу шеберханаларын, заманауи сценографияда пайдалы болуы мүмкін. Музей экспонаттарын ғылыми реставрациялау және қайта жаңарту үшін қолданылған тоқыма технологияларын, бұйымдарды жасаудың материалдары мен көркемдік құралдарын анықтау үшін қажет.

«Сәндеу немесе стилизация» жобалау әдісі тоқыма өнімінде халықтық, дәстүрлі ерекшеліктерді көрсетуге, сондай-ақ кілем тоқу, кесте тігу, тоқу, тоқу және т. б. сияқты дәстүрлі техникаларға сәйкес бұйымдарды жасау тәсілдерін көрсетуге мүмкіндік береді.

«Ассоциация» әдісі көркем-композициялық ізденістерде, түрлі материалдарды орындау және пайдалану технологияларында тоқыма дизайнерлеріне шексіз мүмкіндіктер береді. Бұл ең шығармашылық әдіс, ол эмоционалды, жарқын және бейнелі, өте нәзік бастапқы принцип сезімімен барлық дамыған материалдарды қайта қарастыруды және қазіргі заманғы туындыны жасауды талап етеді [10].

Арнайы компьютерлік бағдарламалар графикалық және колористикалық комбинаториктердің көптеген нұсқаларын жасауға мүмкіндік береді. Олардың көпшілігі тоқыма бұйымдарын жобалау кезінде «сәндеу немесе стилизация» және «ассоциация» әдістеріне жүгінеді.

Сондықтан компьютерлік жобалау (CAD, Computer-Aided Design) – CAD-жүйелеріндегі 3D-модельдерді әзірлеу процесін меңгеруі қажет. Мұнда CAD-жүйелері 3D модельдерінің негізінде сызбалар жасауға және жобалық және немесе технологиялық құжаттаманы жасауға мүмкіндік беретін компьютерлік дизайнның бағдарламалық жүйелері болып табылады.

Жобалауды автоматтындыру идеясы 50-ші жылдардың аяғында Массачусетс технологиялық институтында пайда болды. Оның негізгі базасы – ЭЕМ (электрондық есептеу машинасын) пайдалануды кеңейту.

Ағылшын және қазақ атауларына назар аударылады:

CAD – Computer Aided Design – компьютерлік жобалау (дайындау) жүйесі, тарлау мағынасы – Computer Aided Drafting – компьютерлік сызу;

CAM – Computer Aided Modelling – (процесті) компьютерлік үлгілеу, тарлау мағынасы – Computer Aided Manufacturing – компьютерлік өндіру;

CAQ – Computer Aided Quality Assurance – сапа басқару жүйесі;

CAP – Computer Aided Planning – өндірісті технологиялық дайындау жүйесі;

CAE – Computer Aided Engineering – инженерлік талдау жүйелері, демек, инженерлік қызметті кешенді қарастыру.

Жалпы әдебиетте ең кең таралған атауы: CAD-CAM-жүйелері – өндірісті жобалау мен басқарудың біріктірілген жүйелері. Мағынасы ұқсас атауы: CIM – Computer Integrated Manufacturing болып табылады.

Автоматтандырылған жабалау жүйелері (АЖЖ, орысша – САПР) автоматтандырылған тәртіппен жобалу операцияларын орындау үшін арналады.

АЖЖ құру және пайдалану мақсаттарына мыналар жатқызылады:

- жобаланып және шығарылып отырған өнімдердің сапасын және техника-экономикалық деңгейін жоғарылату;

- жобалау үшін шығындарды кеміту;

- жобалау мерзімін қысқарту және еңбек сыйымдылығын төмендету;

- жобалау құжаттарының сапасын жоғарылату, құжат сақтауды, беруді, қолдануды жеңілдету.

Бұл мақсаттар келесі жолдармен іске асырылады:

- ЭЕМ мен математикалық әдістер арқасында жобалау әдістемесін жүйеге келтіру және жетілдіру;

- көп еңбек сіңіруді керек қылатын жалықтыратын жұмыстарды автоматтандыру, нәтижесінде жобалаушы творчестволық жұмыс үшін босатылады;

- жобалау барысында күрделілік деңгейі жоғары тиімді математикалық үлгілерді қолдану;

- көп вариантті шешімдер мен оңтайлы ету тәсілдерін пайдалану;

- типтік шешімдер кітапханаларын, бар объекттер жайлы ақпарат пен анықтамалық мәліметтерді ұстап тұратын бірыңғай деректер банктерін құрастыру және қолдану;

- сынама үлгілерін нақты тексеруді математикалық үлгілеумен ауыстыру, сонда жетілдіру мерзімі мен құны азаяды.

Сондықтан АЖЖ бағдарламалары немесе автоматтандырылған жобалау және сызу жүйесі (CAD) – бұл жұмыс жобалық құжаттамасын жобалауға және шығаруға арналған бағдарламалар болғандықтан, болашақ мамандарды даярлау үдерісінде маңызды болып саналады.

Сонымен, білім беруді цифрландыруға сәйкес жаңа ақпараттық ортаны зерттеу студенттерге бағдарламалардың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтауға және сол арқылы оларды практикалық қызметте тиімді пайдалану дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы және кәсіби білім берудің басты нәтижесі құзыреттіліктің деңгейі болып табылады. Тұлға үшін маңызды болып саналатын мәселелердің түрлеріне, тұлға шешуге қабілетті өмірлік міндеттердің түрлеріне, игерілген білім беру кеңістігіне, қызметтің меңгерілген ұстанымымен мәселелерді шешудің қалыптастырылған саналық базасына байланысты құзыреттіліктің деңгейі сай келеді.

И.А.Зимняя құзыреттілік жеке тұлғалық қасиеттердің интеграцияланған сипаттамасын, белгілі бір салалардағы (құзыреттердегі) іс-әрекетті орындау үшін жоғары оқу орны түлегін даярлау нәтижесін білдіреді деп түсіндіреді. Автордың пікірінше, құзыреттілік – адамның әлеуметтік-кәсіби өмірінің алынған білімге негізделген жеке тәжірибесі; құзырет – бұл әрекеттердің кейбір ішкі, әлеуетті, жасырын психологиялық құрылымы (білім, түсініктер, әрекеттердің алгоритмдері, құндылықтар мен қатынастар жүйесі), мұның өзі кейіннен өзекті, қызметтік көріністерде адамның құзыреттілігінен айқындалады [11].

Сонымен, құзыреттілік қандайда бір нәрсені бағалауға мүмкіндік беретін хабардарлық, білімге ие болу, жан-жақты білімі бар адамның сапасы; бұл кәсіби қызметтің мәнін құрайтын функционалдық міндеттерді табысты шешуге мүмкіндік беретін білімнің, іскерліктің, қабілеттің және тұлғалық қасиет-сапалардың жүйелі көрінісі.

Құзыретке ие адам нақты жағдайды талдау негізінде мәселені анықтай алады, оны шешу үшін қандай білім мен дағдыларды қажет етуді біледі, дәл осы білім мен дағдыларды өзектендіреді (және олар болмаған жағдайда қажетті жаңа білімді таба алады) және мәселені шешу үшін оларды қолдану бойынша нақты әрекеттерді орындай алады.

Студенттер қазіргі білім беру технологиясын пайдалана отырып, жаңа білім алуы және өз еңбегін ғылыми негізде ұйымдастыра білуі, компьютерлік техниканы меңгеруі, ғылыми іскерлік, қоғамдық, саяси, және тұрмыстық тілдер ауқымында мемлекеттік және шетел тілдерінде сөйлесе білуі, этнодизайн бұйымдары негізінде жобалауды жоспарлай білуі қажет.

Сандық құзыреттілік интернет желісінің құралдарымен іске асырылатын, кәсіби ақпараттық міндеттерді шешуде ақпараттық-білім беру қажеттіліктерін және сапалы өнімді қызметін қанағаттандыруға бағытталған біріккен-жеке қызмет барысында ақпараттық өзара әрекеттесуге мотивациялау жиынтығын сипаттайды.

Цифрлық технологияларды қолданатын заманауи жұмыс орындарының тиімді жұмыс істеуі үшін өте маңызды құзыреттіліктерді, атап айтқанда, студенттердің сандық құзыреттіліктерін мәліметтерді талдау, базалық мәліметтерді басқару, бағдарламалық қамтамасыздандыру, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; компьютерді және бағдарламалық жасақтаманы пайдалану, желілік қауіпсіздік шараларын қолдану; ақпаратты сандық өңдеу дағдыларын, АКТ саласында арнайы біліктілік пен мамандық алу үшін қажетті қабілеттерін қалыптастырады.

Қорытынды.

Қорыта келгенде, танымал мотивтерге сәйкес тоқыма этнодизайнін жобалаудың қарастырылған және ұсынылған перспективалық әдістері эмоционалды-ақпараттық, көркемдік-композициялық және технологиялық ерекшеліктерін сақтау үшін бастапқы көздерді біртіндеп және мұқият қайта қарастыруды қамтиды. Бұл дизайнерлердің қызметінде жемісті болуы мүмкін, өйткені ұлттық компоненттің рөлі, дизайн, трансформация және сәндеу әдістерін жетілдіру жаһандану процестері жағдайында тоқыма дизайнының мәдени даму деңгейін анықтайды. Осылайша, көркем дизайндағы компьютерлік технологиялар негізгі құралдардың бірі болып табылады, өйткені олар көптеген нұсқаларды жасауға мүмкіндік береді.

Бағдарламалық және аппараттық құралдардың техникалық мүмкіндіктерін дамыту дизайның кейбір кезеңдерін автоматтандыру арқылы олар орындайтын жұмыстың күрделілігін едәуір төмендетуге көмектеседі.

Құзыреттілік тұжырымдамасы шеңберінде сандық құзыреттілік өзінің қарапайым мақсаттарына жету үшін, тұлғаның шектеулі мәдениетті кеңістігінде білім беру, коммуникативті қызметтерде тәжірибелік мәселелерді шешу үшін оқу, жазу, компьютерлік сауаттылық сияқты оқу-таным қызметінің қарапайым құралдарын пайдалану мүмкіндігімен сипатталады.

Сондықтан жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, құзыреттілік адамның кәсіби іс-әрекеті нәтижесінде дамитын және жетілдірілетін белгілі бір маманның жеке ерекшелігі, ал университет түлегінің құзыреттілігі, ең алдымен, алынған білімді, дағдыларды белгілі бір кәсіби салада қолдану қабілетінен көрінетін интеграцияланған көрсеткіш деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 - 2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988
- 2 Башина О.Э., Давлетшина Л.А., Мамаева Н.В., Федосеев А.И. (2018). Информационное общество и дальнейшее развитие современного статистического образования//Вестник кафедры статистики Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова. Статистические исследования социально-экономического развития России и перспективы устойчивого роста: материалы и доклады. Москва, 21–25 мая 2018 г. / Под общ. ред. Н.А. Садовниковой. М.: Российского экономического университета имени Г.В. Плеханова. С. 341–344.
- 3 Шмелькова Л. В. Кадры для цифровой экономики: взгляд в будущее // Дополнительное профессиональное образование в стране и мире. -2016. - № 8 (30). - С.1-4.
- 4 Cheng K. Advancing 21st century competencies in East Asian education systems. Asia Society, Center for Global Education, 2017. 26 p.
- 5 Wang Y., Lavonen J., Tirri K. Aims for learning 21st century competencies in national primary science curricula in China and Finland. EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 2018, Vol. 14(6), pp. 2081-2095. DOI: 10.29333/ejmste/86363.
- 6 Pesha A.V., Shramko N.V. The Importance of Developing Communicative Competencies of Future Specialists in the Digital Age, in: 2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Management Trends and the Digital

Economy: from Regional Development to Global Economic Growth” (MTDE 2020), Atlantis Press, 2020, pp. 886-892. DOI: 10.2991/aebmr.k.200502.145.

7 Yadav A., Good J., Voogt J., Fisser P. Computational thinking as an emerging competence domain, in: Competence-based vocational and professional education, Springer, Cham, 2017, pp. 1051- 1067. DOI: 10.1007/978-3-319-41713-4_49.

8 Полат Е.С., Бухаркина М.Ю. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования. – М., 2007 -368с.

9 Даниленко В.Я. Український дизайн крізь призму селянської та урбаністичної культури українців.// Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2004. – №8. – С. 47 – 56

10 Тканко З., Коровицький О. Моделювання костюма в Україні XX століття: Навчальний посібник. – Львів: Брати Сиротські і К, 2000. – 96с.:іл.126

11 Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. 2003. № 5. - С. 34-42.

РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ СРЕДСТВАМИ КОМПЬЮТЕРНОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ

Аннотация. Цифровизация образования - это тенденция в модернизации образовательной среды и означает преобразование всех типов информации, как тексты, звуки, изображения, видео и другие данные из различных источников на цифровой язык. Цифровая компетентность представляет собой сочетание знаний, умений и навыков студентов, которые через его мотивацию, профессиональные и личностные установки проявляются в межличностных взаимоотношениях и действиях в процессе обучения. Вопросы цифровизации образования, создания образовательной среды, разработки электронных образовательных ресурсов, внедрения цифровых технологий, значения «цифровой грамотности» и подготовки педагогических кадров в условиях цифровой образовательной среды остро ставятся в работах российских и зарубежных, отечественных исследователей. Художественно-графическая или цифровая компетентность в сфере цифрового образования выражается в создании виртуальных художественных произведений в разных отраслях промышленности (дизайн, проектирование), искусства (арты, скетчи, эмблемы) и образования (оформление учебных пособий, визуализация программ, иллюстрирование электронных учебников, 3D-моделирование). Данная статья рассматривает развитие цифровых компетентности студентов в художественном образовании с помощью компьютерного проектирования изделий этнодизайна. Использование компьютерных технологий в дизайнообразовании один из ведущих методов, приемов и форм обучения, направленных на формирование профессиональных компетенций и умений использовать эти технологии в профессиональной деятельности с целью достижения качественных и значимых результатов. Развитие компьютерной графики и компьютерных технологий и их интегрирование во все сферы деятельности, включая и сферу дизайна текстиля, обусловило такое требование социального заказа, как умение применять средства компьютерных технологий в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: дизайн, этнодизайн, цифровая компетентность, компьютерное проектирование, цифровизация, цифровая образовательная среда.

DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCIES OF STUDENTS WITH COMPUTER PROJECTS

Abstract. The digitalization of education is a trend in the modernization of the educational environment and means the conversion of all types of information, like texts, sounds, images, videos and other data from various sources into digital language. Digital competence is a combination of knowledge, skills and abilities of students, which through their motivation, professional and personal attitudes are manifested in interpersonal relationships and actions in the learning process. The issues of digital literacy and training of teachers in a digital educational environment are sharply raised in the works of Russian and foreign, domestic researchers. Artistic-graphic or digital competence in the field of digital education is expressed in the creation of virtual works of art in various industries (design, engineering), art (arts, sketches, emblems) and education (design of textbooks, visualization of programs, illustration of electronic textbooks, 3D- modeling). This article examines the development of students' digital competence in art education with the help of computer-aided design of ethnic design products. The use of computer technologies in design education is one of the leading methods, techniques and forms of education aimed at the formation of professional competencies and the ability to use these technologies in professional activities in order to achieve high-quality and significant results. The development of computer graphics and

computer technologies and their integration into all spheres of activity, including the sphere of textile design, has led to such a requirement of a social order as the ability to use computer technology in professional activities.

Key words: design, ethnodesign, digital competence, design, computer design, digital educational environment.

References

- 1 Ob utverzhdenii Gosudarstvennoi programmy razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan na 2020 – 2025 gody. Postavlenie Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 27 dekabrya 2019 goda № 988.
- 2 Bashina O.E., Davletshina L.A., Mamayeva N.V., Fedoseyev A.I. (2018). Informatsionnoye obshchestvo i dal'neysheye razvitiye sovremennogo statisticheskogo obrazovaniya // Vestnik kafedry statistiki Rossiyskogo ekonomicheskogo universiteta imeni G.V. Plekhanova. Statisticheskiye issledovaniya-ekonomicheskkiye perspektivy razvitiya Rossii i ustoychivogo razvitiya: materialy i doklady. Moskva, 21–25 maya 2018 g. / Pod obshch. red. N.A. Sadovnikovoy. M.: Rossiyskogo ekonomicheskogo universiteta imeni G.V. Plekhanova. S. 341–344.
- 3 Shmel'kova L.V. Kadry dlya tsifrovoy ekonomiki: vzglyad v budushchee//Dopolnitel'noe professional'noe obrazovanie v strane i mire. - 2016. - № 8 (30). - S. 1-4.
- 4 Cheng K. Advancing 21st century competencies in East Asian education systems. Asia Society, Center for Global Education, 2017. 26 p.
- 5 Wang Y., Lavonen J., Tirri K. Aims for learning 21st century competencies in national primary science curricula in China and Finland. EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 2018, Vol. 14(6), pp. 2081-2095. DOI: 10.29333/ejmste/86363.
- 6 Pesha A.V., Shramko N.V. The Importance of Developing Communicative Competencies of Future Specialists in the Digital Age, in: 2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth” (MTDE 2020), Atlantis Press, 2020, pp. 886-892. DOI: 10.2991/aebmr.k.200502.145.
- 7 Yadav A., Good J., Voogt J., Fisser P. Computational thinking as an emerging competence domain, in: Competence-based vocational and professional education, Springer, Cham, 2017, pp. 1051- 1067. DOI: 10.1007/978-3-319-41713-4_49.
- 8 Polat Ye.S., Bukharkina M.YU. Sovremennyye pedagogicheskiye i informatsionnyye tekhnologii v sisteme obrazovaniya. – M., 2007 -368s.
- 9 Danylenko V.YA. Ukrayins'kyi dyzayn kriz' pryzmu selyans'koyi ta urbanistychnoyi kul'tury ukrayintsiv.// Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv. – KH., 2004. – №8. – S. 47 – 56
- 10 Tkanko Z., Korovyts'kyi O. Modelyuvannya kostyuma v Ukrayini KHKH stolittya: Navchal'nyy posibnyk. – L'viv: Braty Syrot's'ki i K, 2000. – 96s.:il.126
- 11 Zimnyaya I.A. Klyuchevyye kompetentsii – novaya paradigma rezul'tata obrazovaniya // Vyssheye obrazovaniye segod- nya. 2003. № 5. - S. 34-42.

Information about author:

Aydin Zor - associate Professor, PhD - Akdeniz University, Antalya, Turkey Pınarbaşı, Dumlupınar BLV, Antalya, 07058, Turkey, e-mail:zoraydin@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1338-3445>

МРНТИ 14.35.09
УДК 37.026.4

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.05

А.Б. Мантусов ¹

¹Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова
Элиста, 358005, Российская Федерация
e-mail: mantab@yandex.ru

ПРИМЕНЕНИЕ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИКОДОВОГО ТЕКСТА

Аннотация. Одним из способов оптимизации учебно-воспитательного процесса является представление учебного материала в форме поликодового (креолизованного) текста. Креолизованный текст представляет собой нелинейный текст, в структурировании которого наряду с вербальными применяются иконические средства, а также средства других семиотических кодов (цвет, шрифт и др.), например в виде невербальных элементов как: иллюстрации, графические и изобразительные средства, схемы, видео- и фотосюжеты визуальные образы- рисунки и видео. самостоятельное создание требуемых компонентов контента. В качестве одного из средств наполнения содержания поликодового текста можно применить нейросети, в частности анонсированную в ноябре 2021 года нейросеть ruDALL-E от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках или нейросеть Imagen от Google, которая генерирует изображения по описанию. Нейросеть Imagen разработала команда исследовательского проекта Google Brain, которая специализируется на изучении искусственного интеллекта на основе глубокого обучения. Рисунки созданные нейросетью Imagen от Google получаются хорошего качества, однако спектр возможных вариантов ограничен предложенным набор возможных значений. При использовании нейросеть ruDALL-E от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках. получают хорошего качества, при этом ruDALL-E способна создавать качественные изображения на основе текстового описания на различных языках. В статье приводятся примеры использования названных выше нейросетей для генерации изображения по словесному описанию и делается вывод о возможности их использования в названных целях.

Ключевые слова: поликодовость, нейронные сети, поликодовый текст, ruDALL-E, Imagen.

Введение Для текущего момента свойственно отсутствие общепринятого определения термина «текст», такого который могло бы отразить в полной мере все стороны и аспекты этой сложной по структуре, многообразной по формам единицы языка по той причине, что с одной стороны текст представляет собой многозначный термин применяемый во многих гуманитарных науках, предмет которых прямо или опосредованно предполагает изучение применения и функционирования языка, лингвистики, философии, этнологии, семиотики, социологии, литературоведения и антропологии, а с другой стороны является проявлением постнеклассического типа рациональности, свойственного текущему постнеклассическому этапу развития науки. В ходе поиска и применения таких компонент поликодового текста как изображения, видео или аудио можно невольно нарушить требования законодательства в области защиты персональных данных или авторского права, поскольку любой продукт интеллектуального труда автоматически становится объектом авторского права. что требует определенного внимания со стороны создателя или эксплуатанта поликодового текста.

Науки в процессе познания законов развития природы и общества и воздействие на природу на основе использования знаний для получения полезных обществу результатов накопила огромный пласт знаний и естественно стоит вопрос их передачи, усвоения подрастающим поколением, а все возрастающий объем знаний ставит задачу оптимизации этого процесса, частности в ВУЗе [1, 164].

Одним из способов оптимизации этого процесса является представление учебного материала в форме поликодового текста. Признавая широту трактовки понятия текст, остановимся на его понимании в лингвистике. В лингвистическом энциклопедическом словаре дается следующее определение текста: текст - от лат. *textus* – ткань, сплетение, соединение-объединённая смысловой связью последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и цельность. Основные трактовки термина «текст» подчеркивают знаковый, коммуникативный характер текста: «текст создается, вырабатывается путем нескончаемого плетения множества нитей» [2, 515]; «текст - сотворчество, способ коммуникации двух сознаний: коммуникатора и реципиента в широком понимании этих терминов» [3, 123]; «текст- явление социально-речевого уровня, продукт деятельности коммуникатора и объекта деятельности адресата» [4, 45]. Поликодовый текст [5, 49] является примером нелинейного текста, преимуществами нелинейного текста является предоставление нелинейным текстом возможности организации текста различными путями, включая различные точки зрения, при этом компоненты нелинейного текста не изолированы друг от друга в том смысле, что все они принадлежат одной концептуальной сфере, которая детерминирована исходным текстом, его тематикой и проблематикой, нелинейный текст – незамкнутая цепь информации.

Креолизованный текст представляет собой нелинейный текст, в структурировании которого наряду с вербальными применяются иконические средства, а также средства других семиотических кодов (цвет, шрифт и др.), например в виде невербальных элементов как: иллюстрации, графические и изобразительные средства, схемы, видео - и фотосюжеты визуальные образы- рисунки и видео. [6, 15]. Создание изображений как неотъемлемой части креолизованного текста представляет собой отдельную задачу, одному из способов решения которой мы посвятили данную статью. самостоятельное создание требуемых компонентов контента. В качестве одного из средств, на наш взгляд, можно применить нейросети, в частности анонсированную в ноябре 2021 года нейросеть *ruDALL-E* от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках.

Цель исследования - изучение возможности применения нейронных сетей для формирования поликодового текста в применении в процессе обучения.

Материалы и методы исследования. Предметом исследования являются материалы научных статей, монографий и книг, отражающих применение нейронных сетей при формировании поликодового текста применяемых в преподавании. Методология исследования опиралась на системный подход с использованием принципов системности и типологических методик для изданий по теме исследования.

Результаты и их обсуждение. В качестве одного из средств наполнения содержания поликодового текста можно применить нейросети, в частности анонсированную в ноябре 2021 года нейросеть *ruDALL-E* от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках или нейросеть *Imagen* от Google, которая генерирует изображения по описанию. Нейросеть *Imagen* разработала команда исследовательского проекта *Google Brain*, которая специализируется на изучении искусственного интеллекта на основе глубокого обучения. Рисунки созданные нейросетью *Imagen* от Google получают хорошего качества, однако спектр возможных вариантов ограничен предложенным набор возможных значений. При использовании нейросеть *ruDALL-E* от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках. получают хорошего качества, при этом *ruDALL-E* способна создавать качественные изображения на основе текстового описания на различных языках. В статье

приводятся примеры использования названных выше нейросетей для генерации изображения по словесному описанию и делается вывод о возможности их использования в названных целях.

Исследованию поликодовых текстов уделили внимание многие ученые (О. Л. Каменская, В. М. Клюканов, Е.Е. Анисимова, В.М. Березин, Л.С. Большаянова, Э.А. Лазарева, Н.В. Месхишвили, Н.С. Валгина, Л.В. Головина, А.Ю. Зенкова, О.В. Пойманова, Ю.А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов и др.), в результате проделанной работы были, в частности, определены теоретической основы поликодовых текстов. Кроме термина и поликодовый текст применяется термин креолизованные тексты. Так, например, креолизованные тексты определяют как тексты состоящие из двух негомогенных частей: вербальной (языковой/речевой) части и невербальной части, к которой элементы, принадлежащие к другим знаковым системам, отличным от естественного языка [7, 180], либо определяют креолизованные тексты в виде особого лингвовизуального феномена, как текст, в котором вербальный и невербальный компоненты образуют одно визуальное, структурное, смысловое и функционирующее целое, обеспечивающее его комплексное прагматическое воздействие на адресата, подчеркивая системную целостность креолизованного текста, предоставление для обучаемого реальной возможности увеличения и упрощения понимания учебного материала, сведение к минимуму его ошибок восприятия. [8, 81]. В этой связи обратим внимание на такое свойство поликодового текста как семантическая избыточность. Семантическая избыточность поликодового текста передается логическими, визуальными и языковыми конструкциями, обозначающими смысловую единство описываемых явление, действие, и показывающими, что одна и та же информация кодируется различными средствами. Наличие избыточности информации в тексте связано в нашем случае стремлением к увеличению надёжности, защиты от ошибок коммуникации, преобразования, восприятия, передачи учебной информации и в конечном счете повысить качество обучения. [9, 129].

Как мы отметили выше поликодовый текст содержит две компоненты вербальную и невербальную. Использование невербальной части поликодового текста предполагает реализацию несколько функций, среди которых значительное место отводится расширению смысловой нагрузки текста, облегчение его восприятия и оценки через его иллюстративность, как реализацию дидактического принципа наглядности, совершенствования эстетический и эмоциональной компонент обучения. Один из подходов, позволяющих совместить подход к формированию поликодового текста состоит в применении методических технологий, например технологии УДЕ [10, 89]. Также при построении поликодового текста нашли свое применение различные программные средства, например такое программное средство как СПО GRAPHVIZ [11] или LIBREOFFICE CALC [12, 385]. Другими словами, для поликодовых текстов создаваемых и применяемых в ходе обучения нужно выделить отдельный тип учебных поликодовых текстов как тексты аутентичные или моделированные, отличающиеся тем, что взаимодействие вербального и невербального компонентов в них позволяет эффективно решать задачи формирования и развития определенных компетенций, знаний, навыков и умений. Такая постановка вопроса ставит проблему генерации невербальной компоненты в форме изображения, видео или аудио.

В ходе поиска и применения таких компонент поликодового текста как изображения, видео или аудио можно невольно нарушить требования законодательства в области защиты персональных данных или авторского права, поскольку любой продукт интеллектуального труда автоматически становится объектом авторского права. что требует определенного внимания со стороны создателя или эксплуатанта поликодового текста. Так согласно ст. 1225 ГК РФ к списку объектов, которые считаются интеллектуальной собственностью отнесены:

текст, фото, дизайн, рисунок, песня и её исполнение, фильм, видеоролик, подкаст, передача, программа, база данных, товарный знак: название, логотип, слоган, персонаж книги, мультфильма, кино, изобретения и секреты производства. При этом важно отметить что Статья 1229 ГК РФ прямо гласит, что отсутствие запрета не считается согласием (разрешением) и что другие лица не могут использовать соответствующие результат интеллектуальной деятельности или средство индивидуализации без согласия правообладателя, а также что использование результата интеллектуальной деятельности или средства если такое использование осуществляется без согласия правообладателя, является незаконным и влечет ответственность в сфере правоприменения авторского права. Отметим, что по Бернской конвенции авторские права сохраняются в течение всей жизни автора и в течение 50 лет после его смерти, при в России этот срок равен 70 годам. Авторское право есть право устанавливать любые ограничения и условия на использование произведения называемое лицензией. В отношении использования графических материалов, в нашем случае для создания поликодового текста, регулируется группой лицензий Creative Commons, на основе этих условий есть несколько видов лицензий, пять из которых обязывают пользователя всегда ссылаться на авторов и две лицензии из группы Creative Commons, в которых отсутствуют названные ограничения.

Сложность применения названных лицензий состоит в том, что зачастую материал не содержит явного упоминания используемого вида лицензии. Выходом из описанной ситуации по нашему мнению может быть самостоятельное создание требуемых компонентов контента. В качестве одного из средств, на наш взгляд, можно применить нейросети, в частности анонсированную в ноябре 2021 года нейросеть ruDALL-E от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках.

Нейросеть ruDALL-E от компании Яндекс не является единственным представителем в данном сегменте, в этой связи надо упомянуть продукт представила который компания Google, нейросеть Imagen от Google, которая генерирует изображения по описанию. Нейросеть Imagen разработала команда исследовательского проекта Google Brain, которая специализируется на изучении искусственного интеллекта на основе глубокого обучения.

Для распознавания текстового запроса нейросеть использует большие языковые модели – на них же основаны алгоритмы обработки естественной речи вроде GPT-3. Система работает в три этапа. На первом генерируется картинка размером 64x64 пикселя, которая дорабатывается до тех пор, пока нейросеть не может её изменить для лучшего соответствия исходному запросу. Затем размер изображения увеличивается до 256x256 пикселей. На третьем этапе то же самое повторяется уже с изображением финального размера 1024x1024 пикселя.

Проект Google находится в экспериментальной фазе, однако компания предложила опробовать нейросеть в ограниченном технодемо-режиме. Пользователи смогут только выбирать слова из набора предложенных.

Для генерации изображения по словесному описанию с помощью нейросети Imagen от Google надо перейти по ссылке <https://imagen.research.google/> рисунок 1

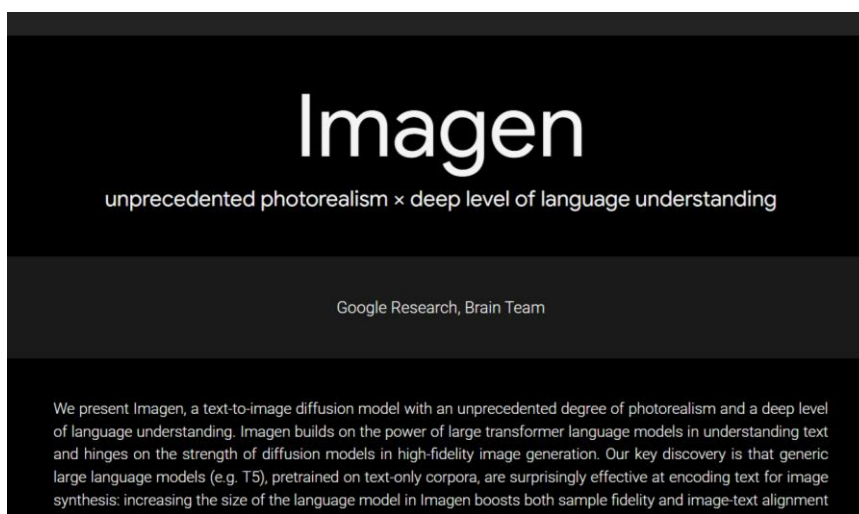

рисунок 1.

и в появившемся диалоговом окне, показанном на рисунке 2

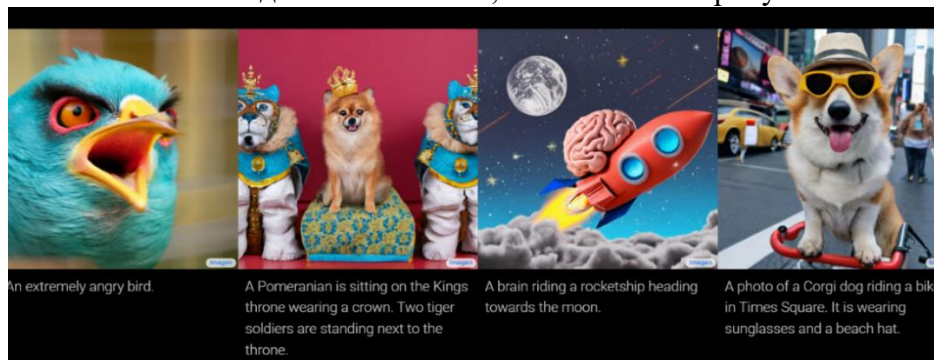

Рисунок 2

выбрать значения из предложенных значений.

На рисунке 3 можно видеть результат при выборе выделенных желтым значениях.

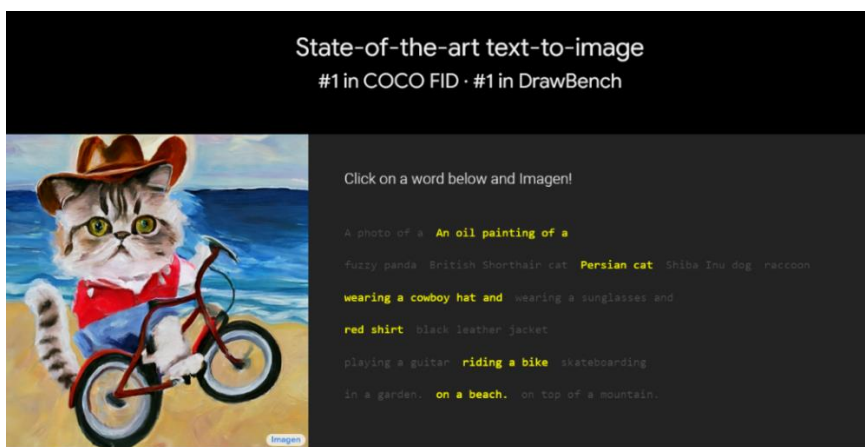

Рисунок 3

На рисунке 4 представлено сгенерированной изображение для измененного запроса.

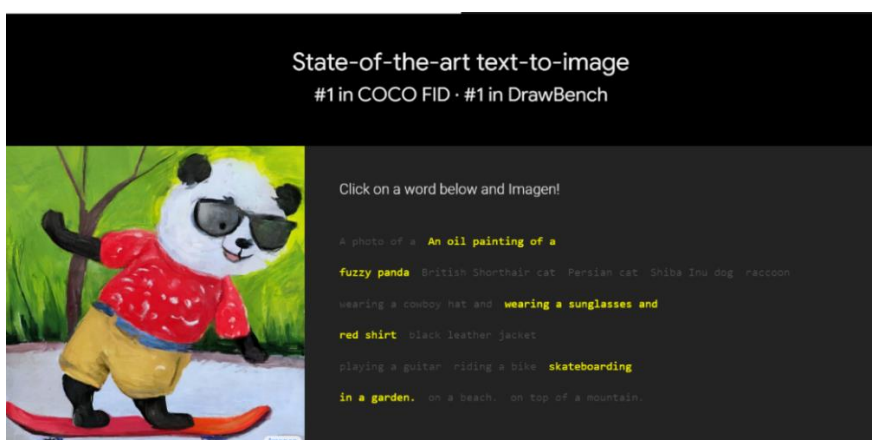

Рисунок 4

Рисунки получаются хорошего качества, однако предложенный набор возможных значений определил переход к использованию нейросеть ruDALL-E от компании Яндекс, которая способна создавать изображения на основе текстового описания на различных языках. ruDALL-E представляет собой нейросеть, которая генерирует неограниченное число изображений на основе заданного описания на русском языке. ruDALL-E может пригодиться специалистам и обычным людям при поисках нужного варианта дизайна интерьера помещений, для создания стоковых картинок, векторных иллюстраций, а также рекламных материалов.

Генерация изображений ruDALL-E закрывает две важных потребности – возможность получить уникальную картинку под собственное описание, а также в любой момент создавать необходимое количество *licence-free*-иллюстраций. При этом создание «мультимодальных» нейронных сетей, которые обучаются сразу на нескольких видах данных, даже сейчас, в эпоху *big data* и огромных возможностей поиска, будет очень востребованным, поскольку решает задачи на принципиально ином уровне. Всего есть два варианта модели.

Первый – ruDALL-E Malevich (XL) – содержит 1,3 миллиарда параметров и по короткому текстовому описанию генерирует яркие и красочные изображения на самые разные темы и сюжеты, понимает обширный набор понятий и генерирует совершенно новые изображения и объекты, которых не существовало в реальном мире. Этой версией нейросети можно пользоваться бесплатно: нужно лишь загрузить ее с сервиса Github.

Второй вариант – ruDALL-E Kandinsky (XXL) – имеет ту же архитектуру, что и ruDALL-E Malevich, но содержит уже 12 миллиардов параметров.

ruDALL-E создает изображения по текстовому описанию (кстати, обучается она и на картинках) в три этапа:

- 1) нейросеть берет текст на вход и генерирует необходимое число картинок,
- 2) нейросеть определяет, какие из них самые удачные и больше всего соответствуют заданным пользователем характеристикам.

- 3) нейросеть увеличивает картинки в размере без потери качества.

Для генерации изображения по словесному описанию с помощью нейросети ruDALL-E от компании Яндекс надо перейти по ссылке <https://rudalle.ru/>

Далее вводим текст описания, например: красивый рассвет на морском побережье летом в ясную погоду, как представлено на рисунке 5

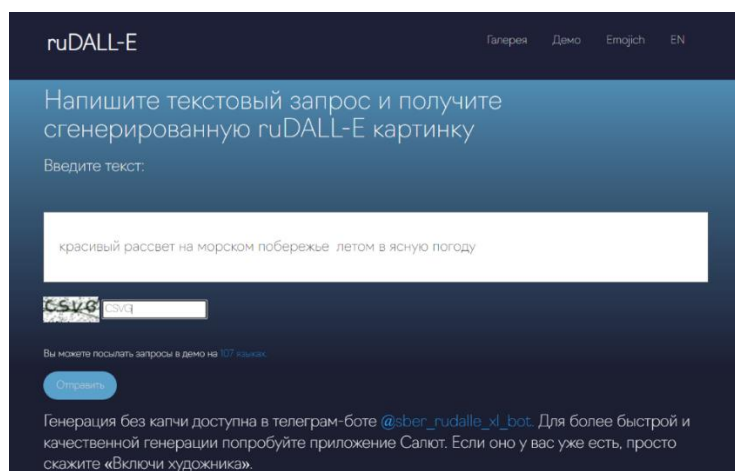

Рисунок 5

Нейросеть приступает к работе и выдаст сообщение представленное на рисунке 6

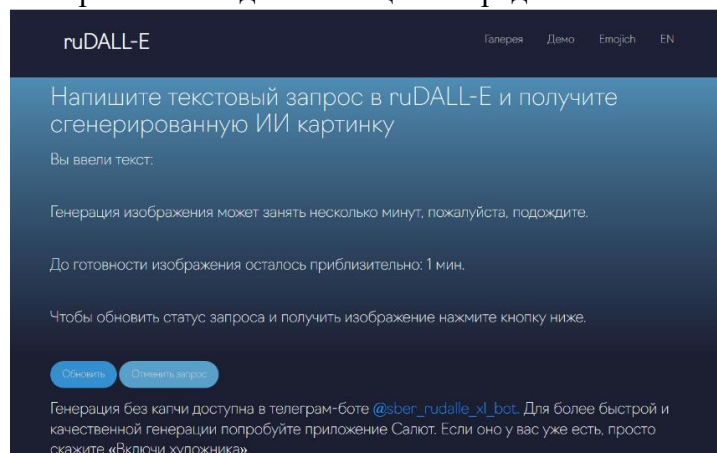

Рисунок 6

Получаем следующий результат, представленный на рисунке 7.

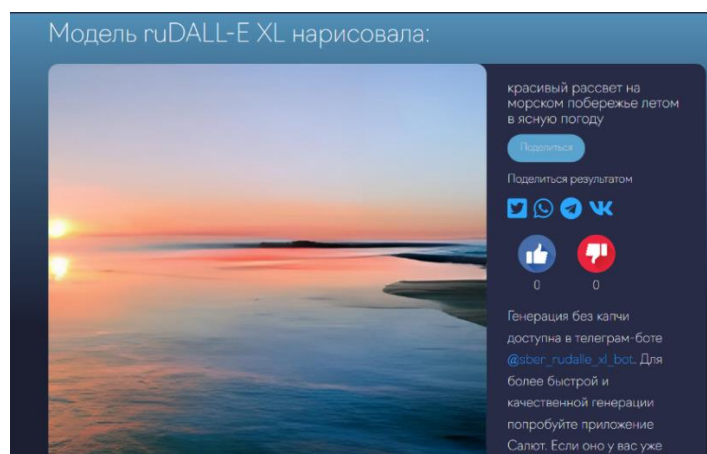

Рисунок 7

Можно уточнить запрос, добавляя детали описания, например следующим образом- красивый рассвет на морском побережье песчаный берег сосновый лес летом в ясную погоду

Получаем результат по уточненному запросу, представленный на рисунке 8.

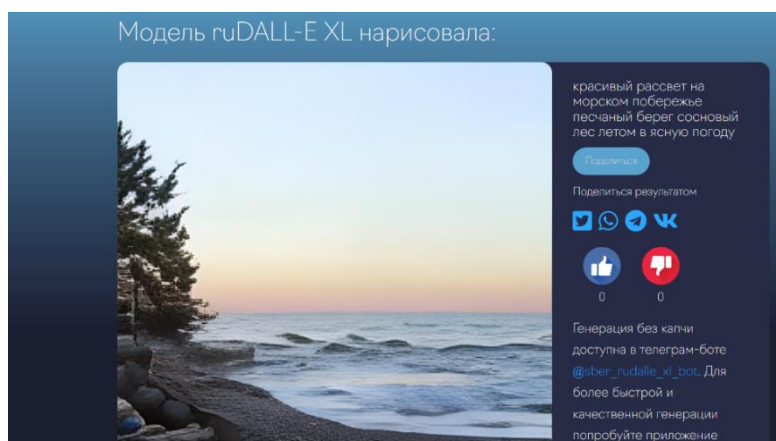

Рисунок 8

Подобным образом можно производить уточнение до получения искомого результата подходящего для использования в процессе создания поликодового текста.

Заключение.

На основе проведенного исследования можно прийти к выводу, что поликодовые тексты являются одним из важных, полезных и потому необходимых средств в методике преподавания, отвечают целям и задачам обучения и способны усилить мотивационный аспект преподавания для широкого круга учащихся. Поликодовые тексты отличаются многофункциональностью и потому могут активно использоваться как для представления нового учебного материала так и для контроля усвоения. Одним из способов создания содержания поликодового текста является использование нейросетей для генерации изображения по словесному описанию. Применение нейросетей для создания поликодового текста позволит оптимизировать учебный процесс. Поэтому представляется необходимым дальнейшее изучение и использование нейросетей для создания поликодовых текстов в рамках методики преподавания.

Список литературы

- 1 Мантусов А.Б. Образовательные технологии в оптимизации учебно-воспитательного процесса в ВУЗе. Элиста, 2007. 256 с. С. 164
- 2 Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика. Перевод с фр. яз., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. — М.: Прогресс, 1989. — 616 с. с.515
- 3 Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. М.: Художественная литература, 1986. 543 с. с.123
- 4 Зильберт Б. А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газеты. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. 1986. 211 с., с.54.
- 5 Большакова Л.С. О содержании понятия "поликодовый текст" // Вестник Новгородского государственного университета. 2008. № 49. С. 48-51
- 6 Анисимова Е.Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов). М., 2003. С.15
- 7 Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. — М., 1990. — С. 180–186., с.180
- 8 Анисимова Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов): учеб. пособие для студентов фак. иностранных языков вузов. — М.: Изд. центр «Академия», 2003. — 128 с. с. 71

9 Дюзельбаев Е.Ш., Байниева К.Т. Семантическая избыточность переводимого текста как основа применения приемов речевой компрессии // Знание. 2020. № 5 (81). С. 125-131

10 Мантусов А.Б., Доржинова З.Б., Байниева К.Т. Применение поликодового текста как форма представления содержания УДЕ// В сборнике: Методика и технология УДЕ в 21 веке. Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвящённой 100-летию со дня рождения академика РАО П.М. Эрдниева. Редколлегия: Б.К. Салаев [и др.]. Элиста, 2021. С. 88-92

11 Мантусов А.Б., Доржинова З.Б. Использование визуализации с помощью СПО GRAPHVIZ при формировании вычислительных компетенций// Бизнес. Образование. Право. 2019. № 3 (48). С. 384-392

12 Мантусов А.Б., Доржинова З.Б. Формирование вычислительных компетенций у будущих экономистов в процессе использования программы LIBREOFFICE CALC. // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2018. № 4 (35). С. 26-33

ПОЛИКОДТЫҚ МӘТІНДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Оқу процесін оңтайландырудың бір әдісі-оқу материалын поликодты (креолизацияланған) мәтін түрінде ұсыну. Креолизденген мәтін-бұл сызықтық емес мәтін, оның құрылымында вербальды құралдармен қатар иконикалық құралдар, сондай - ақ басқа семиотикалық кодтардың құралдары (түс, қаріп және т.б.) қолданылады, мысалы, вербальды емес элементтер түрінде: иллюстрациялар, графикалық және бейнелеу құралдары, диаграммалар, бейне және фотосюжеттер, визуалды бейнелер - суреттер мен бейнелер. қажетті мазмұн компоненттерін тәуелсіз құру. Поликодтық мәтіннің мазмұнын толтырудың бір құралы ретінде сіз нейрондық желілерді қолдана аласыз, атап айтқанда 2021 жылдың қараша айында жарияланған Яндекс компаниясының ruDALL-E нейрондық желісі, ол әртүрлі тілдердегі мәтіндік сипаттама негізінде кескіндер жасай алады немесе Google-дің Imagen нейрондық желісі, ол сипаттамаға сәйкес кескіндер жасайды. Imagen нейрондық желісін Google Brain зерттеу жобасының тобы әзірледі, ол терең білім негізінде жасанды интеллектті зерттеуге мамандандырылған. Google-ден Imagen нейрондық желісі жасаған суреттер сапалы, бірақ мүмкін болатын нұсқалардың спектрі Яндекс компаниясының ruDALL-E нейрондық желісін пайдалану кезінде ұсынылған мәндердің жиынтығымен шектелген, ол әртүрлі тілдердегі мәтіндік сипаттама негізінде кескіндер жасай алады. Жақсы сапа алынады, ал ruDALL-E әр түрлі тілдердегі мәтіндік сипаттама негізінде сапалы кескіндер жасай алады. Мақалада жоғарыда аталған нейрондық желілерді ауызша сипаттама бойынша кескін құру үшін қолдану мысалдары келтірілген және оларды аталған мақсаттарда пайдалану мүмкіндігі туралы қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: поликодтық, нейрондық желілер, поликодтық мәтін, RU DLE, Image.

THE USE OF NEURAL NETWORKS IN THE FORMATION OF POLYCODE TEXT

Abstract. One of the ways to optimize the educational process is the presentation of educational material in the form of a polycode (creolized) text. Creolized text is a non-linear text, in the structuring of which, along with verbal, iconic means are used, as well as means of other semiotic codes (color, font, etc.), for example, in the form of non-verbal elements such as illustrations, graphic and pictorial means, diagrams, video and photo plots, visual images- drawings and videos. self-creation of the required content components. As a means of filling the content polycoded text, you can use neural networks, in particular, announced in November 2021 neural network ruDALL-E of the company Yandex, which is able to create images based on text descriptions in different languages or neural network Imagen from Google that generates the image's description. The Imagen neural network was developed by the Google Brain research project team, which specializes in the study of artificial intelligence based on deep learning. Drawings Imagen created by the neural network from Google of good quality, but the range of options is limited to the proposed set of possible values When using the neural network ruDALL-E of the company Yandex, which is able to create images based on text descriptions in various languages. they are of good quality, while ruDALL-E is able to create high-quality images based on a text description in various languages. The article provides examples of the use of the above-mentioned neural networks to generate images based on a verbal description and concludes that they can be used for these purposes.

Key words: polycode, neural networks, polycode text, ru DLE, Image.

References

- 1 Mantusov A.B. Obrazovatel'nye tehnologii v optimizacii uchebno-vospitatel'nogo processa v VUZe. Jelista, 2007. 256 s. S. 164
- 2 Bart R. Izbrannye raboty: Semiotika: Pojetika. Perevod s fr. jaz., sost., obshh. red. i vstup. st. G. K. Kosikova. — M.: Progress, 1989. — 616 s. s.515
- 3 Bahtin M. M. Literaturno-kriticheskie stat'i. M.: Hudozhestvennaja literatura, 1986. 543 s. s.123
- 4 Zil'bert B. A. Sociopsiholingvisticheskoe issledovanie tekstov radio, televidenija, gazety. Saratov: Izd-vo Saratov. un-ta. 1986. 211 s., s.54.
- 5 Bol'shakova L.S. O sodержanii ponjatija "polikodovyj tekst" // Vestnik Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. 2008. № 49. S. 48-51
- 6 Anisimova E.E. Lingvistika teksta i mezhkul'turnaja kommunikacija (na materiale kreolizovannyh tekstov). M., 2003. S.15
- 7 Sorokin Ju. A., Tarasov E. F. Kreolizovannye teksty i ih kommunikativnaja funkcija // Optimizacija rechevogo vozdejstvija. — M., 1990. — S. 180–186., s.180
- 8 Anisimova E. E. Lingvistika teksta i mezhkul'turnaja kommunikacija (na materiale kreolizovannyh tekstov): ucheb. posobie dlja studentov fak. inostrannyh jazykov vuzov. — M.: Izd. centr «Akademija», 2003. — 128 s. s. 71
- 9 Djuzel'baev E.Sh., Bajnieva K.T. Semanticheskaja izbytochnost' perevodimogo teksta kak osnova primeneniya priemov rechevoj kompressii // Znanie. 2020. № 5 (81). S. 125-131
- 10 Mantusov A.B., Dorzhinova Z.B., Bajnieva K.T. Primenenie polikodovogo teksta kak forma predstavlenija sodержanija UDE// V sbornike: Metodika i tehnologija UDE v 21 veke. Materialy Vserossijskoj nauchno-prakticheskoi konferencii s mezhdunarodnym uchastiem, posvjashhjonnoj 100-letiju so dnja rozhdenija akademika RAO P.M. Jerdnieva. Redkollegija: B.K. Salaev [i dr.]. Jelista, 2021. S. 88-92
- 11 Mantusov A.B., Dorzhinova Z.B. Ispol'zovanie vizualizacii s pomoshh'ju SPO GRAPHVIZ pri formirovanii vychislitel'nyh kompetencij// Biznes. Obrazovanie. Pravo. 2019. № 3 (48). S. 384-392
- 12 Mantusov A.B., Dorzhinova Z.B. Formirovanie vychislitel'nyh kompetencij u budushhih jekonomistov v processe ispol'zovanija programmy LIBREOFFICE CALC. // Vektor nauki Tol'jattinskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Pedagogika, psihologija. 2018. № 4 (35). S. 26-33

Information about author:

Anatoly Mantusov - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Russian Federation, Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Russia, Elista, Pushkin str., 11, 358003, mantab@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7667-2995>

IRSTI 15.21.45
UDC 37.018.4

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.07

A.N. Kuvanbakieva ¹

¹AOE "Nazarbayev Intellectual schools" Nur-Sultan
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan
e-mail: kuvanbak81@gmail.com

THE GENERAL CONCEPT OF MOTIVATION AS AN OPTIMIZATION FACTOR IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The problem of motivation is one of the main, fundamental in pedagogy and psychology. A large number of domestic and foreign researchers have been devoted to its study. Motivation is an essential component in any activity (sports, reading a book, learning a language, etc.), is of great interest to all disciplines. The motivational component should be present at every lesson, because thanks to it, the student understands the subject, acquires knowledge, and broadens his horizons. Motivation is directly related to the desire to learn, to gain new knowledge. This article also discusses the types and categories of motivation, the relationship between the motive and the purpose of the lesson. One of the key roles of motivation in training is a clear understanding of the student's relationship with the future profession, with career growth, etc. Over the past decades, learning English, regardless of the specialty being mastered, has been in demand. The basis for learning this language will be only motivation, which is associated with the further presentation of the student with professional growth. Not always, as studies show, the motivation of the student is present throughout the study of the material. Often it decreases or disappears altogether. The experience and solution of these problems are discussed in the article.

Key words: motivation, pedagogy, psychology, student, goal, occupation.

Introduction.

The development of motivation theories dates back to the works of ancient Greek philosophers. Currently, the term "motivation" is understood in different ways, which is explained by different approaches to the study of the essence of motivation. Here are some examples of the interpretation of the term "motivation". In pedagogy, as mentioned above, much attention is also paid to motivation, because "it is one of the main components of the organization of educational activities and an important characteristic of the subject of this activity" /1, p.197/. In modern psychology, the union of dynamic and content-semantic aspects is the main methodological principle of motivation research. As Zimnyaya T.A. notes, this is due to "the study of such problems as the system of human relations (V.N. Myasishchev), the ratio of meaning and meaning (A.N. Leontiev), the integration of motives and their semantic context (S.L. Rubinstein), personality orientation and behavior dynamics (L.I. Bozhovich, V.E. Chudnovsky), orientation in activity (P.Ya. Galperin) /2, p. 197/.

L.I. Bozhovich says that a person's activity or behavior can be polymotivated, among which the dominant motive in the structure can be distinguished: "The hierarchical structure of the motivational sphere determines the orientation of a person's personality, which has a different character depending on which motives in their content and structure have become dominant" /3, p.163/. V.G. Aseev emphasizes that "a person's motivational system is a broad sphere, the concept of "motivation" is connected with the concept of "significance". In this concept, he refers to the attitude, aspiration, ideals, emotions and values / 1, p.56/.

If you look at the research of foreign researchers, we can say that a lot of attention is paid to the study of the motive. According to A. Maslow, motive is need. "Its structure of the need-motivation sphere includes a hierarchical five-level system. The primary needs are physiological, then the need for security, love and a sense of community, respect from others, self-actualization / 4, p.235/. This point

of view is held by Zh. Nutten. S.L. Rubinstein says that "a motive as a conscious motivation for a certain action, in fact, is formed as a person takes into account, evaluates, weighs the circumstances in which he finds himself, and realizes the goal that confronts him; from the attitude to them, a motive is born in its concrete content, necessary for a real life actions. The motive – as an incentive – is the source of the action that generates it; but in order to become such, it must form itself. Therefore, there is no need to turn motives into some kind of absolute beginning" / 5, p. 399/. H. Heckhausen considers motive as an incentive. K. Levin, the author of the method of experimental study of motives, understands motives as a kind of separate independent phenomenon. If we take into account the research of E.P. Ilyin, it can be noted that he directly connects the motive with the intention, "where the meaning of the alleged actions and actions, their arbitrary nature is most clearly manifested" /6, p.165/. But the researcher emphasizes that the intention cannot reveal the reason for the act. E.P. Ilyin relates all definitions of motivation to two directions: in the first direction, he considers motivation from the position of structure, in the second – as a dynamic formation, as a process. In other words, in his opinion, motivation should be considered as a dynamic process of motive formation.

Having considered the example of several studies on the nature and essence of the motive, we can say that the opinions of research scientists agree that the understanding of the motive is related to the needs, intentions, and condition of the individual himself.

In the Dictionary of a Practical Psychologist, the motivational sphere is defined as "the hierarchical structure of motives inherent in an individual" /7, p.91/. According to L.S. Vygotsky, "the motivational sphere is the broadest concept, since it includes both the affective and volitional sphere of personality" / 8, p.207/. According to V.I. Kovalev, "the motivational sphere consists of personality orientation, motivational attitudes, desires – stable hidden formations that researchers consider potential motives, therefore the motivational sphere is latent, and specific motives manifest themselves constantly, replacing each other" /9, p.102/. These judgments of researchers suggest that the motivational sphere is a changing education.

Researchers distinguish the following components in the structure of motivation:

1. The pleasure of the activity itself.
2. The significance for the personality of its immediate result.
3. The motivating force of remuneration for activity.
4. Coercive pressure on the personality.

The data of the motivational structure are necessary in the analysis of educational motivation in the educational process, namely: the first and second components indicate the process and result of activity, are *internal* in relation to motivation; the third and fourth indicate *external* factors of influence. External positive motives related to the social character are not born by the educational activity itself, but by what is associated with it, therefore they are inferior in their effectiveness to internal motives.

As you can see, the motivational sphere is systemic, so researchers classify motives. In psychology, the types of behavior motivation are divided as follows:

1. The nature of participation in the activity.
2. The extent of the conditioning of activity.
3. Social significance.
4. Their involvement in the activity itself or being outside of it.

Among the literature on psychology and pedagogy, there are different opinions of researchers regarding the types of motivation for educational activities. The general thing is that the motives of educational activity are understood as factors that serve as an impetus to educational activity, awareness of goals and needs.

Negative motives, unlike broad social ones, do not have moral force, and therefore, with a low level of personal development, they can even push to a dishonest act, just to get a high rating. The effectiveness of these motives depends on the situation itself. For example, if a teacher as a "strong personality" who recognizes only an imperative tone in communicating with students, who knows how to "knock out" positive assessments and does not tolerate any objections, will conduct classes in the same spirit, then some success in teaching students, especially at the initial or middle stage, can be achieved, especially in among teenagers. «Teenagers are most sensitive to social and psychological stresses. It is at this age that there is a sharp increase in conflicted, undisciplined, unable to control themselves teenagers. The problem of deviant behavior of adolescents occupies one of the first places among other social and psychological problems" /9, p.129/. However, the motives of such a teaching are external and therefore unstable, shallow. They are temporary and will instantly disappear as soon as this "strong" teacher is replaced by another. In other words, the teacher should have a sense of confidence, inspire a sense of trust, and sometimes use humor in the classroom to defuse the situation. With this approach, in the school environment, first of all, there will be trust, a desire to work, self-realization, complexes, shyness in the student will go into the background, during the lesson the motivational component will be present, which will generate the desire of the student to learn.

The above can be presented in the form of the following Table.

Cognitive motives (internal)	Social motives (external)
educational	the motive of cooperation
educational and informative	identification motive
communicative	the motive of self-development
emotional	achievement motive
communicative	
cognitive	

Table 1. Categories of motives

As noted above, the existence of many different classifications suggests that in psychology there is no single general classification of the concepts of "motive", "motivation". The only thing worth noting is that most definitions and classifications are based on the allocation of internal and external motives. According to I.A. Vershinina all motifs can be divided into two large groups. Internal motivation of educational activity is by its nature natural, leading to better results. In our opinion, the educational process is highly motivated, i.e. it involves a large number of different types of activities, which is why it affects both external and internal motivation. Internal motivation plays a major role, here the teacher himself plays a huge role, contributing to its origin. If there is more external motivation, i.e. it will prevail, then this will create an unfavorable background for educational activity, when the educational subject will already act as a condition and means of achieving a personally significant motive.

Having considered in detail the interpretation of the term "motive", "motivation", we note that there are also unconscious motives in the educational process. The process of encouraging a student to study is associated with the interaction of motives, as a result of which the latter either contribute to strengthening or weakening each other. Under the influence of the leading motive, the student begins to perform a certain activity during training. In this regard, psychologists define motivation as directed activity, highlighting its meaningful and dynamic sides. A certain category of psychologists also

include types of motives to the concept of "motivation" – needs, interests, goals, drives, aspirations, etc. In such a broad sense, we will adhere to the concept of "motivation" in this scientific work.

Materials and methods of research. The main type of school, university is educational activity. Getting an education is one of the main goals of any person, so the problem of motivation is one of the main ones in pedagogy. If we take the younger age (kindergarten, elementary school), then at this age the need for impressions is expressed, there is a place for curiosity, emotionality of the child. At a more mature age, cognitive interests and deepening of knowledge come to the place of these categories. In practice, the presence of educational motivation in schoolchildren slows down with age, dulls, disappears in some altogether, therefore, we believe it is necessary to purposefully develop it. The actual problem of positive dynamics of motivation should, first of all, be taken into account by teachers in educational activities. In her opinion, a favorable atmosphere in the study group, the student's involvement in the educational process, cooperation between the teacher and the student, evaluation activities involving students contributes to the formation of adequate self-esteem, positive motivation in the educational process. An unusual form of presentation of the material, the emotionality of the teacher, an entertaining presentation with examples from ordinary life, appropriate forms of expression of encouragement or punishment form positive motivation can serve as an addition.

According to another researcher, I.A. Zimnyaya, a number of factors form educational motivation. Firstly, it is an educational system. Secondly, the organization of the educational process itself. Thirdly, the individual characteristics of the student (gender, age, self-esteem, individual characteristics, etc.). Fourth, the style of work, the individual characteristics of the teacher, his professionalism. Fifth, the specifics of the subject being studied. I.A. Zimnyaya distinguishes four motivational orientations: on the process, the result, the teacher's assessment and on "avoiding trouble". The positive influence of motivational orientations on the process and the result of students' academic performance is at a significant level. The researcher identified factors, applying and taking into account which can influence the dynamics of motivational structures and manage their restructuring. Such factors include the lack of evaluation and time constraints, a democratic style of communication, the provision of a choice situation, the personal significance of the material being studied, creative activity, the presence of interest in the content and the learning process itself.

Other researchers (D.B. Elkonin, V.V. Davydov) found that the nature of motivation can be programmed, taking into account the type of training. In their opinion, if the content of the training is built using tasks where students must independently identify the theoretical components and principles of the subject being studied, then this leads to the formation of generalized motivation.

According to O.A. Chuvalova, the effectiveness of motivation directly depends on the nature and rigidity of the teacher's control. This is due to the age of the student. The younger his age, the stronger the teacher's control and the student's own diligence.

V.D. Shchadrikov has a similar opinion, who emphasizes that a child is driven by motives, and an adult is driven by goals. It is the goal in educational activity that contributes to the productive formation of motivation among middle-level schoolchildren.

A.V. Brushlinsky and M.I. Volovikov determined that cognitive motives are formed when it is necessary to solve problems, synthesize and generalize. These brain processes provide the direction of mental activity in relation to the subject being studied. In this process, certain properties and relationships of the studied object are revealed, during which the motivational and procedural aspects of thinking reinforce each other, while constantly interacting.

If we analyze the research on motivational activity, we can say about the formation of a personally significant sense-forming motive. At the very beginning, the educational and cognitive motive begins to act, then becomes dominant, gaining independence and only after it is realized. In

other words, the organization of educational activities is at the head of everything. Goals and motives continue to evolve. In addition, it is necessary to note the motivational and motivational sphere of personality. Based on many observations, we can say that motivation is directly related to personal self-realization. "Self-actualization is considered as a continuous process, the choice of many possibilities of "growth opportunities" and "Moments of self-actualization give a person higher experiences that become a necessary part of him due to their vivid specificity" /3, p.278/.

Consideration of motivation problems is directly related to the development of the student and the class as a whole. We can say that these are parts of one whole. The basis here are the results of the study. During the formation of motivation, new reserves are revealed, which gives us its study, diagnosis. It should be noted that the effectiveness of research on motivation is associated with a constant comparison of previous results and current ones, and so on. It is also necessary to take into account the development of the student himself as a person and as a subject of activity. This excludes a superficial study of motivation.

It should be noted that the development of learning motives is carried out mainly in two ways: through the assimilation of the meaning of learning in general and through the activity of the student himself, his interest. In the first goal, the main role is played by the teacher when he informs the student of motives that have a high level of reality. For example, the desire to get good grades, to be a leader in the class, etc., i.e., the motivation associated with the desire to have a high level of knowledge.

Results and their discussion. After analyzing the research on this problem, we will give examples of conditions that arouse the student's interest in the educational activity itself:

1. The method of submission of educational material.

Subjects in the school for the student are provided as a consistent phenomenon. Each subject phenomenon is explained by the teacher. Here the role of the teacher is the main one, because everything depends on how he teaches certain material on the topic. An important role is played by the methodology (game form, lecture, real-life story, biographical data, use of terminological vocabulary, etc.), personal qualities (tone, pitch of voice, diction, appearance). If the student simply remembers and follows what the teacher says, then, most likely, the student's interest in the subject will disappear. If, acting on the contrary, revealing the essence of the topic, giving the student the opportunity to independently refine this topic, applying a creative approach, interest in the subject will increase. With all this, it is necessary to motivate a positive attitude to this subject, then only motivation will take place and contribute to the successful assimilation of the subject.

2. Work on the subject in small groups.

We note a very interesting observation. The principle of working with students in small groups plays a great motivational role. If you combine students with neutral motivation with students who do not like this subject, it will affect the first category very well, in other words, favorably. If you combine students who study this subject with interest and those who treat it neutrally, it will not affect the latter in any way.

Conclusion.

3. The relationship between motive and purpose.

The goal set by the teacher in the classroom should also be the student's goal. To create a basis for successful interaction of the goal and motive, it is important for the student to be aware of his results and prospects.

At each lesson, it is necessary to monitor motivation, pay more attention to the problem. If this is taken under control, then the average performance in the class will be good. It will also lead to the formation of cognitive motivation in the student. In case of a decrease in motivation, the teacher needs to find out the reasons for the decrease, carry out corrective work in order to eliminate the causes.

Correctional work also occupies a special place in the educational process. It is aimed at eliminating the causes that led to a decrease in the level of motivation. Here it is necessary to identify weak links in general and specific knowledge, checking them. The phasing is the main criterion here. It is necessary to individualize the training, include tasks with a fascinating plot. It is important to use non-standard classes. It is advisable to celebrate the success in the work of students, this will give a powerful boost to motivation. Obtaining the above necessary funds will allow the student to master the educational material to the fullest, complete all tasks successfully. Here there is a student's satisfaction with his work, which will give rise to a desire in him to strive for successful mastering of the material. And this is the motivation.

The relationship between student and teacher also plays a big role. This is a very important aspect. They should be humane.

References

- 1 Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. – М., 1976. – 121 с.
- 2 Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1999. – с. 148.
- 3 Божович Л.И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Л.И. Божович; ред. Д.И. Фельдштейн. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 387 с.
- 4 Маслоу А. Мотивация и личность. – М.: Евразия, 1998. – 189 с.
- 5 Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2000. – 350 с.
- 6 Ильин Е.П. Мотивы и мотивация. – СПб.: Питер, 2002. – 210 с.
- 7 Словарь практического психолога. Под ред. С.Ю. Головина. – М.: Харвест, 1998. – 412 с.
- 8 Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6 т.: Т.2. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1982. – 504 с.
- 9 Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности / В.И. Ковалев. – М.: Наука, 1988. – 192 с.

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ЖАЛПЫ ТҮСІНІГІ

Аңдатпа. Мотивация мәселесі педагогика мен психологиядағы негізгі, іргелі мәселелердің бірі болып табылады. Оны зерттеуге көптеген отандық және шетелдік зерттеушілер берілген. Мотивация кез келген қызметте (спорт, кітап оқу, тіл үйрену және т.б.) маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және барлық пәндер үшін үлкен қызығушылық тудырады. Мотивациялық компонент әрбір сабақта болуы керек, өйткені оның арқасында оқушы тақырыпты түсінеді, білім алады, ой-өрісі кеңейеді. Мотивация оқуға, жаңа білім алуға деген ұмтылыспен тікелей байланысты. Бұл мақалада мотивацияның түрлері мен категориялары, мотив пен сабақ мақсатының арақатынасы да қарастырылады.

Оқудағы мотивацияның негізгі рөлдерінің бірі – оқушының оқытылатын нәрсенің болашақ мамандығымен, мансаптық өсумен және т.б. байланысы туралы нақты түсінігі. Соңғы онжылдықтарда игерілетін мамандыққа қарамастан, ағылшын тілін үйрену сұранысқа ие болды. Бұл тілді үйренудің негізі тек мотивация болады, ол студенттің кәсіби өсуімен одан әрі таныстыруымен байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, студенттің ынтасы материалды оқу барысында әрқашан бола бермейді. Көбінесе ол азаяды немесе мүлдем жоғалады. Бұл мәселелердің тәжірибесі мен шешімі мақалада қарастырылды.

Негізгі сөздер: мотивация, педагогика, психология, студент, мақсат, кәсіп.

ОБЩЕЕ ПОНЯТИЕ МОТИВАЦИИ КАК ФАКТОРА ОПТИМИЗАЦИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. Проблема мотивации является одной из основных, фундаментальных в педагогике и психологии. Ее изучению посвящено большое количество отечественных и зарубежных исследователей. Мотивация является важнейшим компонентом в любой деятельности (спорт, чтение книги, изучение языка и т. п.), представляет огромный интерес для всех дисциплин. Мотивационная составляющая должна присутствовать на каждом занятии, так как благодаря ей обучающийся понимает предмет, обретает знания, расширяет кругозор.

Мотивация напрямую связана с желанием учиться, получать новые знания. В данной статье также рассматриваются виды и категории мотивации, соотношение между мотивом и целью занятия. Одной из ключевых ролей мотивации при обучении является четкое представление обучающегося о взаимосвязи изучаемого с будущей профессией, с карьерным ростом и т.п. За последние десятилетия изучение английского языка вне зависимости от осваиваемой специальности востребовано. Основой изучения данного языка послужит только мотивация, которая связана с дальнейшим представлением обучающегося с профессиональным ростом. Не всегда, как показывают исследования, мотивация у обучающегося присутствует на протяжении изучения материала. Зачастую она снижается или вовсе пропадает. Опыт и решение данных проблем рассматривается в статье.

Ключевые слова: мотивация, педагогика, психология, обучающийся, цель, занятие.

Information about author:

Aliyam Kuvanbakieva - Candidate of Philological Sciences, Branch "Center for Educational Programs" of the Autonomous Organization of Education "Nazarbayev Intellectual Schools" Senior Manager of the Editorial Department, Nur-Sultan, Kazakhstan, e-mail: kuvanbak81@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0517-2616>

GTAMP 14.25.09
ЭОЖ 373.1.02: 372.8

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.07

Г. Имашев¹ ¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
e-mail: 77gz5ag@mail.ru

МОЛЕКУЛАЛЫҚ ФИЗИКА КУРСЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ

Андатпа. Мақалада қазіргі кезеңдегі экологиялық білім мен тәрбиенің ғылыми-педагогикалық негіздері анықталып, орта мектепте физика курсын оқытуда оқушыларға экологиялық білім беру бойынша зерттеулерге қысқаша талдау жасалған. Бұл жұмыста табиғат пен қоршаған ортаның бірлігін ашудағы физика курсының экологиялық аспектісін және ролін күшейту, физикалық заңдылықтар мен құбылыстардың қоршаған ортадағы ролін түсіндіру қарастырылған. Мақалада физиканы оқытуда ғылым мен техниканың жетістіктеріне сәйкес экологиялық білімнің мазмұны анықталып, оқу сабақтарының түрлері мен оқыту әдістері мен тәсілдері негізделген. Орта мектепте физиканы оқып білуде оқушылардың экологиялық дайындығының жаңа дидактикалық негіздері қарастырылып, оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру жүйесі жасалып және оның белгілері, көрсеткіштері, деңгейлері анықталды. Мақалада физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білімді дамытуда «қазіргі өндіріс мәселелері мен экология» және «ғылыми техникалық прогресс пен экология» негізгі бағыттар ретінде ескерілген. Ғылыми-техникалық прогресстің алты бағыты (автоматтандыру, энергетика, жаңа технология, жаңа материалдар жасау, ақпараттандыру, экология) қарастырылып, олардың негізінде қолданбалы экологиялық материалдар анықталды. Бұл жұмыста заманауи ғылым мен техниканың дамуына сәйкес әлеуметтік-экономикалық жағдайларды негізге ала отырып, қазіргі мектепте физиканы оқытуда экологиялық зиянсыз технологияны меңгеру қарастырылған. Мақалада оқушыларының жеке тұлғасын жан-жақты дамытудың шарты ретінде қазіргі мектеп үшін өзекті болып табылатын экологиялық білім беру мәселелері ашылған. Жұмыста экологиялық сипаттағы практикалық дағдыларды қалыптастыру деңгейін арттыру үшін оқушылардың өзіндік жұмыстарында физика пәнінен экологиялық компонентті қолданудың тиімділігі көрсетілген. Ұсынылған жұмыста экологиялық материалдың құрылымы анықталып, соның негізінде орта мектепте молекулалық физика курсының экологиялық іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру үдерісі жүзеге асырылды. Мақалада орта мектепте физиканы оқыту үдерісіне экологиялық білім беру жүйесінің барлық деңгейлері мен сатыларында білім беру сапасын бақылаудың инновациялық технологияның тәсілдерін қолдану сипатталған. Жұмыста қазіргі жағдайда оқушылардың экологиялық дайындық деңгейін арттыру құралы ретінде практикалық қолданбалы жұмыстың қысқаша сипаттамасы берілген. Мақалада оқушыларының даму деңгейін қамтамасыз ететін және олардың жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтары мен бейімділіктерін ескеретін оқу-тәрбие үдерісіндегі экологиялық білім берудің рөлі сипатталған. Ұсынылған жұмыста орта мектепте физика пәнін оқытуда заманауи инновациялық технология негізінде экологиялық білім беруді жетілдірудің әдістемелік нұсқауларын жасақталды. Мақала ғалымдарды, әдіскерлерді, сонымен қатар қазіргі қоғамды жаңартуға атсалысатын әрбір адамды қызықтырады.

Негізгі сөздер: табиғат, қоршаған орта, экологиялық білім, молекулалық физика.

Кіріспе.

Бүгінгі таңда халыққа экологиялық білім мен тәрбие беру мәселесін мемлекеттік деңгейге көтерудің қажеттігі туындап отыр. Экологиялық білім беру дегеніміз – адамзат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін және табиғатты тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Оның ішінде, қоршаған орта мен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы табиғатты аялай білетін, оны бүлінуден қорғайтын, экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары, ізгілікті, адамгершілігі мол жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызы зор.

Қазақстан Республикасы президенті Қ.К.Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Жолдауының негізінде қоғамдық өмір салаларының, соның ішінде білім

саласының бірқатар стратегиялық жоспарлары мен бағдарламалары қабылданды [1, 2]. Қазіргі жағдайда бірінші орында тұрған ғаламдық мәселелердің бірі экологиялық дағдарыстың алдын алу, бұл адамдардың мақсатты бағытта ойластырған іс-әрекеті арқылы ғана жүзеге асады. Осыған орай экологиялық дағдарыстан шығудың жолы ретінде елімізде қабылданған «Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау», «Табиғи және техногенді сипаттағы төтенше жағдайлар» туралы Заңдардан көруге болады. Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық даму – еліміз үшін алдыңғы кезекте тұрған мәселе және мектептер мен жоғары оқу орындарында өскелең ұрпаққа экологиялық тәрбие беру ісіне жеткілікті назар аудару қажеттігі жөнінде жолдауда көрсетілген. Жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру бүгінгі күн тәртібіндегі бірден-бір қажетті кезек күттірмес мәселе екендігі Қазақстан Республикасы «Қазақстан-2030» даму стратегиясында, «Экологиялық білім бағдарламасында» және Ата заңымызға негізделіп жасалған ҚР «Білім туралы» заңдарда көрсетілген [2, 3]. Табиғат дамуының заңдылықтарын білмеу, қоғамдағы экологиялық сауаттылық пен тәрбиеліліктің жетіспеуі – экологиялық дағдарысты туындатушы басты себеп болғандықтан, халыққа, соның ішінде есейе келе халық шаруашылығының түрлі салаларында қызмет етіп, өмірдегі алатын орнына сәйкес алатын орны табиғат тағдырына қатысты сан алуан жауапты шешімдер қабылдайтын өскелең ұрпаққа білім мен тәрбие беру көзі болып табылатын мектеп пәндерінен ұйымдастырылатын оқу-тәрбие үдерісінде пәнаралық байланыс негізінде жүйелі түрде экологиялық тәрбие беру күн тәртібінің алғашқы кезеңінде тұрған мәселе. Орта мектепті бітірген жастардың көпшілігі өндіріс ортасына қосылатындықтан, олардың табиғатты ұтымды пайдалануы, оны ластанудан және бүлінуден қорғаулары үшін берік экологиялық білімдері мен біліктіліктері болуы тиіс.

Қазақстандық ғалымдар экологиялық білім беру мәселелерімен шұғылданып, бұл салада мектеп алдында тұрған күрделі міндеттерді шешумен тыңғылықты айналысты. Атап айтқанда: Ә.С.Бейсенова, Ж.Ж.Жатқанбаев, Ә.Б.Бірмағамбетов, К.Ж.Жүнісова, Ө.Т.Танабаев, С.Әбубәкіров, Қ.Нұрланова, К.Ж.Бұзабақова, Г.К.Құрманбаева, Г.М.Сабденалиева, М.Н.Сарыбеков, А.Г.Сармурзина, С.М.Мусабеков, А. Болтаев, Н.Т.Торманов, Ж.Б.Шілдебаев, В.П.Кәрібжанова, т.б. ғалымдардың еңбектерінде экологиялық білім берудің мақсат – міндеттері мен мазмұн жүйесі қарастырылған [4, 5].

Мектепте оқытылатын пәндердің ішінде жеке тұлғаны жан – жақты дамытып, оның ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда физиканың алатын орны зор. Физиканың зор тәрбиелік потенциалы осы пән арқылы мектеп оқушыларына экологиялық тәрбие беріп, олардың табиғат қорғауға бейімділігін шындауда көп жетістіктерге қол жеткізіп, жас жеткіншектерге берілетін оқу – тәрбие үрдісін ұйымдастыруды ілгерілетуге өз үлесін қоса алады. Орта мектептерде физиканы оқыту арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие берудің педагогикалық теориясы мен практикасын талдау қазіргі кездегі табиғи ортаның жағдайынан туындап отырған талап - өскелең ұрпақтың экологиялық тәрбиелілігіне қол жеткізу мектептегі барлық пәндерді оқыту барысында жүзеге асуының қажеттігі мен физиканы оқыту арқылы экологиялық тәрбие берудің дидактикалық жүйесінің арасындағы қайшылықтардың барын көрсетті [5]. Осы қайшылықтарды жою мақсатымен мектепте физика пәнінің мазмұнын экологияландырудың, техника-технологиялық білімді дамытудағы экологиялық факторларды анықтау қажеттілігі туындауда.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қазіргі заманда оқушыларға физика пәнін оқыту арқылы экологиялық білім беру теориялық – дидактикалық тұрғыдан дәлелденіп, арнайы тұжырымдама мен моделдің негізінде жасалған оқыту әдістемесі арқылы жүзеге асырылса, онда

оқушылардың экологиялық білімі мен мәдениеті артып, практикалық іскерлігі мен дағдысы шыңдалады, дүниетанымдық, эстетикалық көзқарасы дамиды.

Жұмыстың мақсаты – орта мектепте физика пәнін оқыту арқылы оқушыларға экологиялық білім беруді ғылыми – теориялық тұрғыдан негіздеп, физика пәнінен ұйымдастырылған оқу – тәрбие үдерісінде экологиялық білім мен іскерлікті дамытудың мазмұнын және әдістемесін ұсыну.

Зерттеудің мақсаты, пәні, нысаны, болжамына сәйкес келесі **міндеттерді** белгілейді:

- Оқу үдерісінде оқушыларға экологиялық білім берудің педагогикалық негізін анықтау;
- Экологиялық тәрбие берудің өлшемдері мен көрсеткіштерін белгілеп, олардың негізінде оқушылардың экологиялық тәрбие деңгейін анықтау;
- Мектеп оқушыларына экологиялық білім беру мүмкіндіктерін анықтау;
- Физика пәнін оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім берудің мазмұны, формалары, әдістерін ұсыну, оның тиімділігін педагогикалық эксперимент арқылы анықтау.

Жоғарыдағы міндеттерді жүзеге асыру үшін оқытудың әр түрлі әдістері, түрлері және әдіснамалары қолданды. Олар: мектеп оқушыларының қоршаған орта туралы білімдерін ұдайы жетілдіріп отыру (семинар, конференция, интерактивті сабақтар, дәріс, диспуттар және т.б.); экологиялық мазмұндағы ғылыми-зерттеу мен іздену жұмыстарының элементтерін меңгеру, оларды шешуде батыл әрі дұрыс шешім қабылдау және өз беттерінше білімін көтеру; білім алушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамыту, адамның іс-әрекетінің табиғатқа әсерін, оның болашақтағы зардаптары туралы алдын-ала ойлау мен біліктілігін арттыру (табиғаттағы өзгерістерге талдау жасай білу, салыстыру, себеп-салдарын анықтау, бағалау және болжау); аймақтық экологиялық проблемаларды шешуде оқушылардың практикалық іс-әрекеттерін дағдыландыру (табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, экологиялық ұйым мен үйірмелер құру, экологиялық экскурсиялар ұйымдастыру, экологиялық білімді үгіттеу - дәріс, көгілдір экранды, газет-журнал басылымдары т.б.).

Ғылыми-зерттеу әдістері - зерттеу проблемасы бойынша экологиялық педагогикалық, психологиялық тұрғыдан ғылыми – теориялық зерттеулерді талдау, бақылау, сауалнама, әңгіме жүргізу; физика пәні арқылы экологиялық білім беру мүмкіндіктерін анықтау үшін бағдарламаларды, ғылыми – әдістемелік әдебиеттерді, оқулықтарды, оқу құралдарын талдау; тәжірибелік – эксперимент жұмысын ұйымдастыру және нәтижесіне баға беру; салыстыру; инновациялық технология әдістерін қарастыру.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы: жалпы білім беретін орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білімнің мазмұны және жүйесі анықталды; қазіргі заманғы өндіріс жағдайында физикадан экологиялық білім берудегі жаңа оқу-әдістемелік жүйесінің моделі жасалды; ғылыми – техникалық прогрестің басты бағыттарының физикалық негіздерін оқыту үдерісінде оқушылардың экологиялық білімді жетілдіру мәселесінде әдістемелік кешен дайындалды.

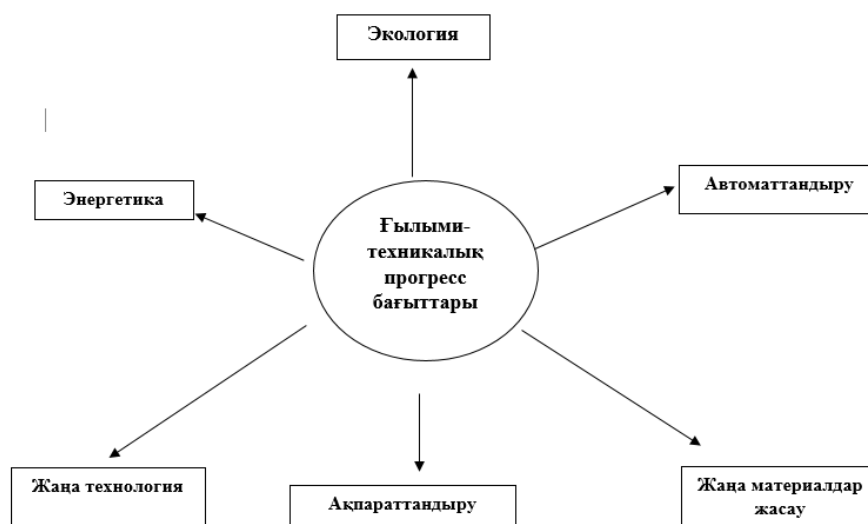
Жұмыстың ғылыми жаңалығы: Заманауи ғылыми- техникалық прогрестің талаптарына сәйкес әлеуметтік- экономикалық жағдайлардың негізінде орта мектепте физика курсына оқытуда экологиялық материалдың мазмұны іріктелді; қазіргі өндіріс жағдайында физикадан заманауи экологиялық білім берудің жүйесі жасалып және оның көрсеткіштері мен деңгейлері анықталды; физика курсына экологиялық білім беруді жетілдіру мақсатында инновациялық әдістер мен жаңа технологиялық тәсілдер (электрондық оқу құралдары, модель, мультимедия, интерактивтік тәсілдер т.б.) қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері нәтижесінде адам қызметінің барлық сферасына компьютерлер қызмет етуде, миллиондаған

мамандықтар лазерлер мен роботтармен байланыста болады; адам қызмет сферасының кеңеюі (денсаулық сақтау, гигиена, өндіріс, ауыр және жеңіл өнеркәсіп, күрделі индустриялық әскери жабдықтар және т.б.) жаңа технологияларды енгізілуімен байланысты болады. Физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білімді дамытуда төмендегідей бағыттар негізге алынуы керек: а/ қазіргі өндіріс проблемалары және экология; ә/ ғылыми техникалық прогресс және экология [6].

Экологиялық материалды іріктеуде қазіргі ғылыми-техникалық революцияның негізгі бағыттары басшылыққа алынады. Ол бағыттарды төмендегі 1-суреттен көреміз.

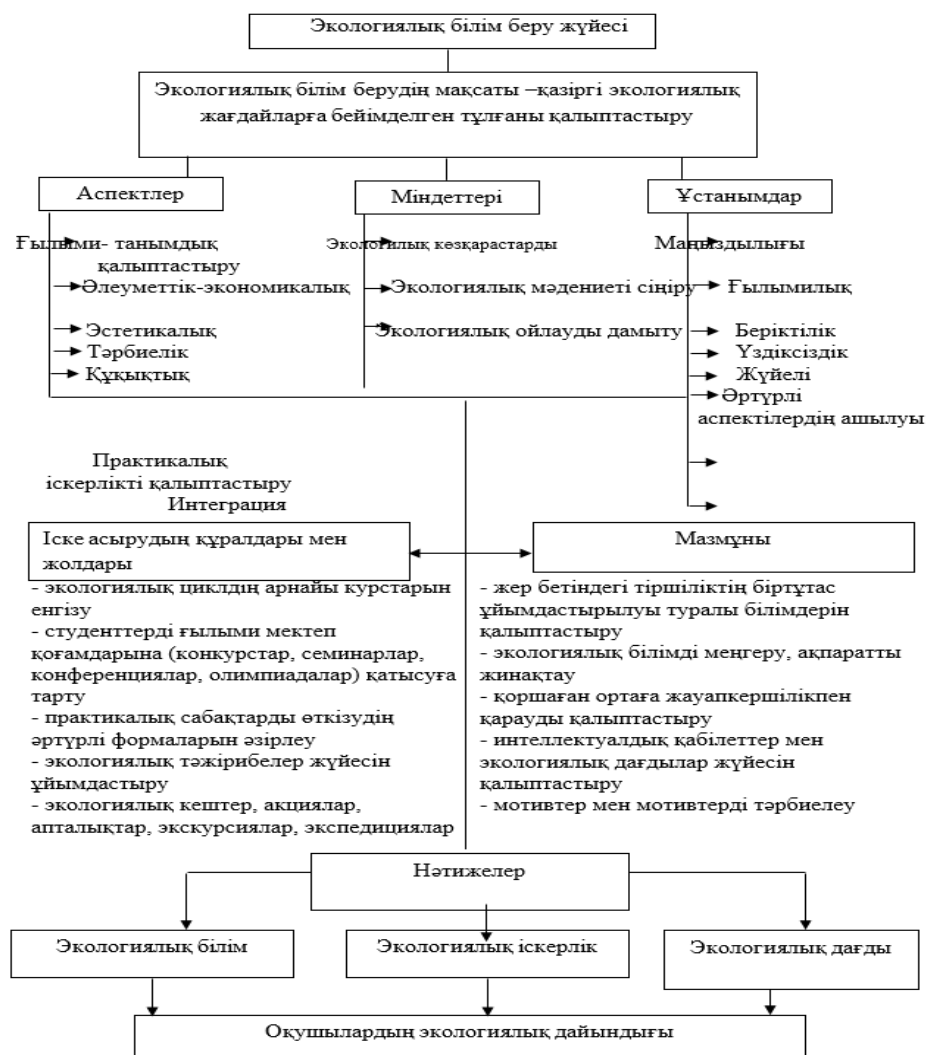
Қазіргі ғылыми техникалық прогрестің бағыттары

Сурет 1. Қазіргі ғылыми техникалық прогрестің бағыттары.

Көрсетілген бағыттар жаратылыстану ғылымдары, оның ішінде физиканың заңдылықтары негізінде түсіндірілетін экологиялық білімдер жүйесін құрайды. Зерттеуде көрсетілетін ғылыми-техникалық прогрестің алты бағыты (автоматтандыру, энергетика, жаңа технология, жаңа материалдар жасау, ақпараттандыру, экология) қарастырылып, олардың негізінде қолданбалы экологиялық материалдар анықталды. Энергетиканың, транспорттың, өнеркәсіптің дамуы биосфераның өте күшті ластануына, оның негізгі параметрлерінің қалыпты мөлшерден ауытқуына әкелуде, бұл өз кезегінде жеке биологиялық жүйелердің, жалпы биосфераның әрекет ету заңдылықтарының өзгеруіне, өзін-өзі реттеу қабілеттіліктерінің жойылуына, қалыптасқан динамикалық тепе-теңдіктің бұзылуына әкеледі. Антропогендік фактордың биосфераға әсері артып келе жатқандықтан, алдағы уақытта бұл фактордың мұқият қадағаланбауы жағдайында, температуралық режимді, атмосфераның газ құрамын және де тіршілікке қажетті басқа параметрлерді қамтамасыз етіп отырған өзін-өзі реттейтін ауқымды атмосфералық тетіктер істен шығуы кездеседі. Сондықтан, оқушыларға қоршаған ортадағы зиянды әсерлерді анықтауда физикалық құбылыстар мен заңдардың мәнін түсіндіре отыра, жалпы табиғат пен өндірісте туындайтын табиғатты қорғау шараларын түсіндіру мүмкіндігі туады [6, 7]. Ғылыми-техникалық прогресс бағыттарын меңгерудегі әдістемелік жүйе негізінен жалпы

физиканы оқыту әдістемесіне сәйкес болуы қажет және экологиялық білім мен тәрбие тиімділігін көрсететін жаңа әдіс-тәсілдер негізінде жасақталуы керек. Әдістемелік жүйе моделі деп қазіргі білім беру мазмұнына сәйкес экологиялық білім берудің мақсаты мен міндеттері, мазмұны, әдістері мен тәсілдерін айтамыз (2 – сурет).

Сурет 2. Экологиялық білім беру жүйесі.

Сурет 2. Экологиялық білім беру жүйесі.

Ұсынылып отырған жүйе экологиялық білім, біліктілік және дағдының жоғары дәрежеде дамуын және экологиялық құзыреттілікті қалыптастырады. Осындай әдістемелік жүйе құрғаннан кейін мектепте физиканы оқытуда бірыңғай экологиялық бағытты жүзеге асыруға мүмкіндік болады. Экологиялық білім мен тәрбиені жетілдіру жүйесінің моделі мен оның құралдармен жабдықталуы қазіргі автоматиканың, электрониканың, электр энергетикасының, микропроцессорлық техниканың физикалық негіздерін қарастыруда оқушылардың экологиялық дайындығын ұйымдастыру мен жүйелеуге мүмкіндік береді. Физика курсы бөлімдеріндегі экологиялық материал жүйесінен экологиялық білім мен дағды және оның құрылымы шығады.

Сондықтан экологиялық білім мен дағдыны қалыптастыруды оқушылардың терең білімділігі мен тәрбиелілігінен бөліп қарауға болмайды. Экологиялық білім мен тәрбие берудің әдістемелік жүйесін қолданудың тиімділігі бір жағынан жаңа технологияның дидактикалық және әдістемелік мүмкіндіктерінің физиканы оқытудың дәстүрлі әдістерімен үйлесімді түрде жүзеге асыруға болатынында [8, 9]. Екінші жағынан экологиялық білім мен тәрбие берудің әдістемелік жүйесін енгізе отыра физиканы оқытуда оқушылардың экологиялық білімін дамытуға жол ашады. Бұл жүйе мұғалім мен оқушыға экологиялық білім берудің қазіргі жетістіктері мен жаңа оқыту құралдарын қамтитын әдіс, тәсілдер кешенін ұсынады. Оқу үдерісінде жаңа технология құралдарын қолдану физиканы оқытудың дәстүрлі әдістемелік жүйесін инновациялық болатындай қайта құруға мүмкіндік жасайды. Жоғарыдағы экологиялық білім беру жүйесінде көрсетілгендей ол мақсаты, мазмұны, әдістері мен құралдары, оқытуды ұйымдастырудың түрлері және оқыту мақсатына жетуді бақылаудан тұрады.

Орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде біз жасақтаған экологиялық білім мен тәрбие беру әдістемесінің тиімділігі педагогикалық эксперимент арқылы дәлелденді. Педагогикалық эксперимент мынадай мақсатта жүргізілді:

Оқушылардың экологиялық білім деңгейлерін анықтай отырып, жаңа дидактикалық тәсілдер енгізу қажеттілігін көрсету, оқыту үдерісінде экологиялық бағытты дамыту негіздерін анықтау және олардың оқушылардың білімі мен тәрбие элементтерін қалыптастыруға тигізетін әсерін сапалы және сандық жағынан бағалау, ұсынылып отырған оқу-әдістемелік және тәрбие жүйесін эксперимент жүзінде тексеру.

Осы аталған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер қойылды:

-Экологиялық білім мен тәрбиені дамыту бағытындағы педагогикалық эксперименттің кезеңдеріне (анықтаушы, эксперименттік, бақылау) сәйкес ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу.

-Педагогикалық эксперименттің экологиялық мазмұндағы оқу материалдарын жасақтау және оларды жүзеге асыру жолдарын анықтау.

-Педагогикалық эксперименттің талаптарына сәйкес бақылау және эксперименттік сыныптарды анықтап, оқушыларды қажетті дидактикалық материалдармен қамтамасыз ету.

-Экологиялық білім мен тәрбиені жетілдіру мақсатындағы жүргізілген экспериментте инновациялық әдістер мен жаңа технологиялық тәсілдерді (электрондық оқу құралдары, модель, мультимедия, интерактивтік тәсілдер т.б.) қолдану;

-Педагогикалық эксперимент нәтижесін талдау және қорытындылау.

Жоғарыда айтылғандай педагогикалық эксперимент үш кезеңнен (анықтаушы, эксперименттік, бақылау) тұрды. Педагогикалық эксперименттің нәтижесі оқушылар жауабын элементтік талдау негізінде тексерілді. Білімдік элементтердің меңгерілу коэффициенті мына

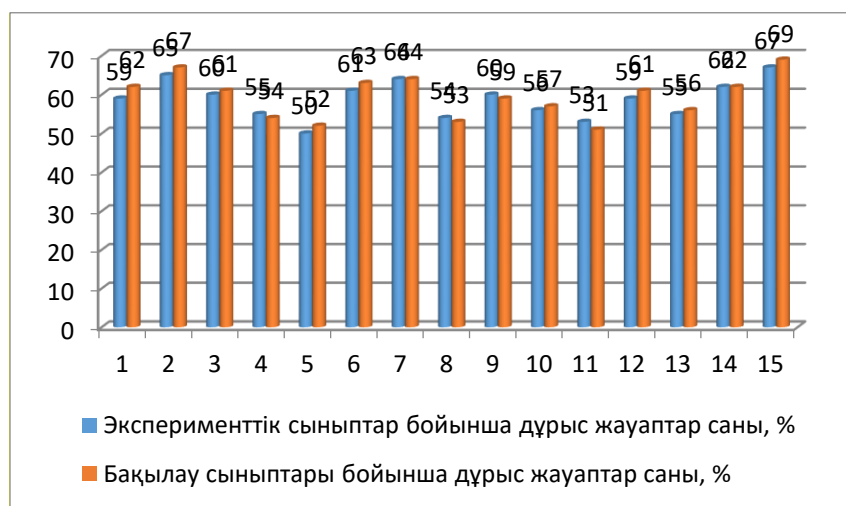
формуламен анықталды. $k = \frac{n}{N} \cdot 100\%$,

мұнда n-дұрыс жауап саны, N-берілген сұраққа жауап бергендер саны [10, 11].

Эксперименттік оқу Батыс Қазақстан облысы Орал қаласының №27, № 42 және №36 М.Б.Ықсанов атындағы орта мектептерінде және Атырау қаласының № 13, № 2, №15, № 39 жалпы білім беретін мектептерінде жүргізілді.

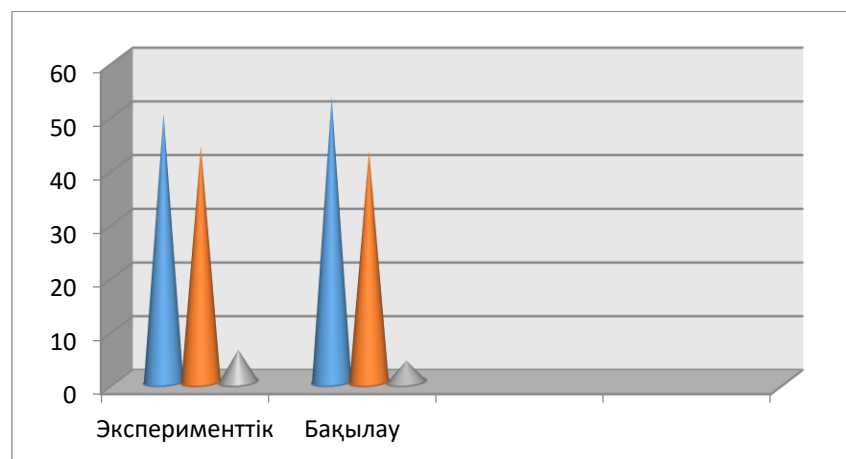
Анықтаушы эксперимент кезінде экологиялық мазмұндағы тапсырмалар мен тест жүргізу арқылы оқушылардың алғашқы білім деңгейі анықталды.

«Молекулалық физика және термодинамика» бөлімі бойынша оқушылардың бастапқы экологиялық білім деңгейлерін 4-суреттен көреміз:

Сурет 3. Эксперименттік жұмыстар жүргізілгенге дейінгі оқушылардың экологиялық білім деңгейлері.

Оқушылардың бастапқы экологиялық білім мен ұғымдарының қалыптасу дәрежелерін анықтау үшін деңгейлік тапсырмалар беріліп, жәтижелері анықталды (4-сурет).

Сурет 4. Эксперименттік жұмыстар жүргізілгенге дейінгі оқушылардың экологиялық білім деңгейлері.

Анықтау эксперименті бойынша эксперименттік сыныптың орташа білім көрсеткіштері деңгей бойынша: төменгі – 50%, орташа – 44%, жоғарғы - 6% , ал бақылау сыныбында: төменгі – 53%, орташа - 43%, жоғарғы - 4% көрсетті. Бұл олардың алғашқы білім деңгейлерінің шамалас екендігін көрсетті.

Осы нәтижелерге қарап келесідей қорытындылар жасалды: молекулалық физика және термодинамика курсы және, табиғат құбылысының зардаптары және олардың ғылыми тұрғыдан түсіндірілуі жеткіліксіз, оқушылардың экологиялық білімі ғылыми-техникалық прогресс талаптарына сай емес, экологиялық біліктілігі заман талабына сәйкес қалыптаспаған. Анықтау эксперименті осы айтылған кемшіліктерді жоюға жол ашты. Осының негізінде оқу материалы аяқталғаннан кейін орта мектепте жаратылыстану ғылымдарын оқыту барысында экологиялық білім мен тәрбие элементтерінің барлық жағдайда толық жүзеге аспайтыны байқалды [12, 13].

Эксперименттік оқу кезінде экологиялық білім мен ұғымды тексеру тапсырмалары төмендегідей бағыттарда жүргізілді:

- Ғылыми-техникалық прогресстің негізгі бағыттарына байланысты қазіргі өндірісте, шаруашылықта кездесетін экологиялық мәселелерді қарастыру.

- Оқушыларды қазіргі техникадағы экологиялық құбылыстар мен ұғымдар, заңдылықтармен таныстыру.

- Техникалық және технологиялық құрылғылардың құрылысы мен жұмыс істеу принципін түсіндіру.

Нәтижелерді өңдеу эксперименттік және бақылау сыныптарындағы оқушылардың экологиялық білім деңгейлерін салыстыру арқылы жүргізілді. Экологиялық білім мен ұғымды деңгейлер бойынша анықтау үш бағытта: төмен, орташа және жоғары анықталды.

Эксперименттік сыныпта ұсынылған әдістемелік жүйені сынақтан өткізуде жаңа әдіс-тәсілдер қолданылды. Эксперименттік сыныптарға «Молекулалық физика және термодинамика» бөлімі бойынша іріктелініп алынған экологиялық мазмұндағы тапсырмалар мен оқу материалдары беріліп, экологиялық мазмұндағы сабақтар жүргізілді.

«Молекулалық физика және термодинамика» бөлімінің «Молекула - кинетикалық теорияның негіздері», «Жылу қозғалтқыштары», «Газдардың техникада қолданылуы» және «Термодинамиканың бірінші заңы» тақырыптары бойынша экологиялық білім мен тәрбиені жетілдірудегі эксперименттік оқу нәтижелеріне элементтік талдау жасалды. Аталған тақырыптардың ішінен «Жылу қозғалтқыштары» тақырыбы мысал ретінде қарастырылды. «Жылу қозғалтқыштары» тақырыбы бойынша экологиялық білім мен тәрбиенің жетілдірілу деңгейін анықтау мақсатында жүргізілген эксперименттік материалдың өңдеу нәтижесі берілген [13, 14].

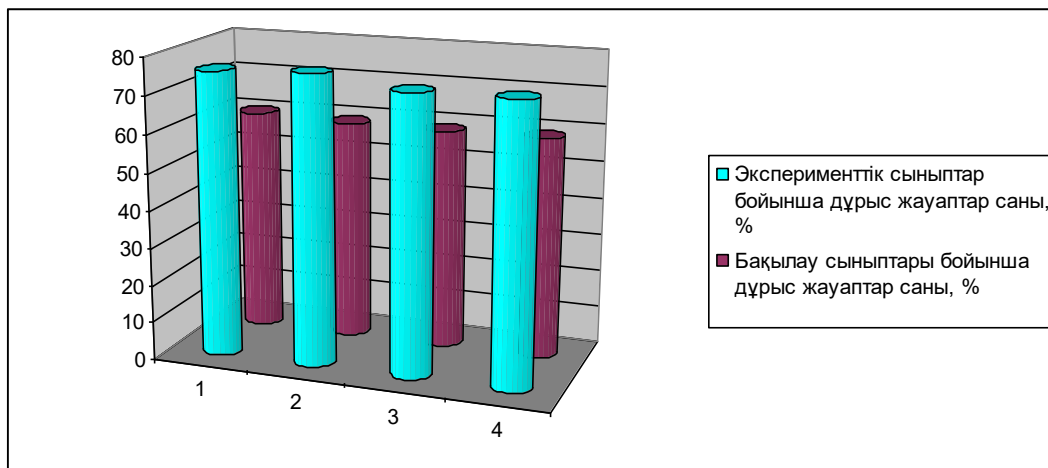
1-кесте. «Жылу қозғалтқыштары» бөлімі бойынша экологиялық білім мен тәрбиені жетілдіруді элементтік талдау.

Тексерілетін білім мен тәрбие элементі	Сыныптар бойынша дұрыс жауаптар саны, %	
	эксперименттік	Бақылау
1	2	3
Жылу қозғалтқыштарының температураға әсері	68	53
Жылу машиналарын пайдаланудағы экологиялық мәселелер	77	57
Заманауи жылу қозғалтқыштарының кең тараған түрі	81	58
Іштен жану қозғалтқышында жүргізілетін жұмыс шарттары	71	53
Жылу қозғалтқыштарын оқып-үйренуде оның қоршаған ортаға, адам организміне әсерінің экологиялық нормалары	77	58
Іштен жану қозғалтқыштарының жұмыс істеу принциптері	81	62
Жылу қозғалтқыштары сабағында экологиялық тәрбиенің мәні	80	59
Жылу қозғалтқыштарының жұмыс істеу принципі тақырыбындағы экологиялық		

тәрбие жұмыстарының түрлері	78	60
-----------------------------	----	----

Экологиялық материалды элементтік талдаудан көрініп тұрғандай, оқушылардың жылу қозғалтқыштарының температураға әсері сұрақтары бойынша эксперименттік сынып (68%), бақылау сыныбы (53%) нәтиже көрсетсе, жылу машиналарын пайдаланудағы экологиялық мәселелер бойынша эксперименттік сынып (77%), бақылау сыныбы (57%) көрсеткішке меңгерген. Сонымен қатар, заманауи жылу қозғалтқыштарының кең тараған түріне эксперименттік сынып (81%), бақылау сыныбы (58%), Іштен жану қозғалтқышында жүргізілетін жұмыс шарттары бойынша эксперименттік сынып (71%), ал бақылау сыныбы (53%), Жылу қозғалтқыштарын оқып-үйренуде оның қоршаған ортаға, адам организміне әсерінің экологиялық нормалары сәйкесінше эксперименттік (77%) және бақылау (58%), Іштен жану қозғалтқыштарының жұмыс істеу принциптері эксперименттік (81%), бақылау (62%) меңгерген, жылу қозғалтқыштары сабағында экологиялық тәрбиенің эксперименттік сынып (80%), бақылау сыныбы (59%) және **жылу қозғалтқыштарының жұмыс істеу принципі** тақырыбындағы экологиялық тәрбие жұмыстарының түрлері жөнінде эксперименттік сынып (78%), бақылау сыныбы (60%) нәтижеге ие болды. Осындай экологиялық білімді меңгеру сапасын талдау «Молекула - кинетикалық теорияның негіздері», «Газдардың техникада қолданылуы» және «Термодинамиканың бірінші заңы» тақырыптарынанда жүргізілді.

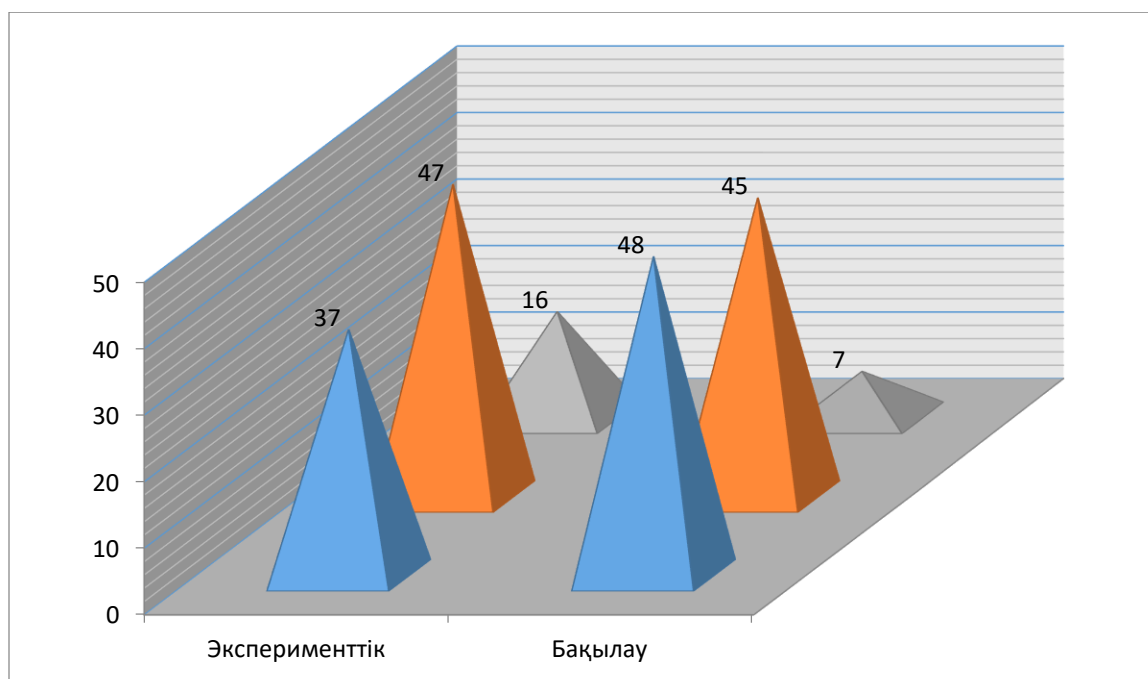
Осы көрсетілген экологиялық мазмұндағы тақырыптар бойынша жүргізілген эксперимент нәтижелерін төмендегі суреттен көреміз:

Сурет 5. Оқушылардың экологиялық білім сапасы туралы элементтік талдау нәтижелері.

Деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылардың оқушылардың алған білім дәрежелері анықталды. Ол үшін 7 сұрақтан тұратын 3 деңгейге арналған экологиялық мазмұндағы тапсырмалар берілді.

Эксперименттік және бақылау сыныптарындағы деңгейлік тапсырмалар бойынша оқушылардың білім көрсеткіші 6- суретте берілген.

Сурет 6. Оқушылардың экологиялық білім деңгейлерін көрсететін эксперименттік оқу нәтижелері.

Эксперименттік оқу нәтижесі біз ұсынған дидактикалық жүйені қолданған уақытта эксперименттік сыныпта экологиялық білім мен тәрбиенің деңгейі шамамен орта есеппен 17 пайызға артқаны байқалды, яғни ғылыми болжам эксперименттік оқу нәтижесі арқылы дәлелденді.

Жалпы білім беретін орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білім мен тәрбиенің мазмұны және жүйесі анықталып, қазіргі заманғы өндіріс жағдайында физикадан экологиялық білім мен тәрбие берудегі жаңа оқу-әдістемелік жүйесінің моделі жасалды. Ғылыми – техникалық прогрестің басты бағыттарының физикалық негіздерін оқыту үдерісінде оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиені жетілдіру мәселесінде әдістемелік кешен дайындалып, педагогикалық эксперименттің нәтижесі көрсетілді.

Қорытынды.

Қазіргі кезеңдегі экологиялық білім берудің ғылыми - педагогикалық негіздері анықталып, орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім беруді жетілдірудің әдістемелік негіздері ашып көрсетілді, орта мектепте физиканы оқып білуде оқушылардың экологиялық дайындығының жаңа дидактикалық жүйесі дайындалды. Заманауи өндіріс жағдайында орта мектепте физикадан экологиялық білім мен тәрбие беру жүйесі қарастырылып, жаңа оқу-әдістемелік жүйенің мазмұны және оның белгілері, көрсеткіштері, деңгейлері анықталды. Ғылыми-техникалық прогрестің талаптарына сәйкес әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың негізінде қазіргі жағдайда мектепте физика курсын оқытуда экологиялық материалдың мазмұны іріктелді. Ұсынылған жұмыста молекулалық физика курсы бойынша экологиялық мазмұндағы сабақтар «Температура. Термодинамикалық

параметрлер», «Жылу қозғалтқыштары және қоршаған ортаны қорғау», «Газдардың техникада қолданылуы» және «Термодинамиканың бірінші заңы» тақырыптары педагогикалық экспериментте сынақтан өтіп, молекулалық физика курсына экологиялық білімді жетілдіру бағытында дидактикалық нұсқаулар мен әдістемелік құралдар әзірленді. Ғылыми – техникалық прогрестің басты бағыттарының физикалық негіздерін оқыту үдерісінде оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиені жетілдіру мәселесінде оқу сабақтарының түрлері дайындалды. Орта мектептегі физика курсына экологиялық қолданбалы материалдар іріктелініп алынды және оқытудағы экологиялық білім мен тәрбие беру әдістері көрсетілді. Қолданбалы материал негізінде жеке сабақтардағы оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиесін дамытудың тиімді тәсілдері мен жолдары көрсетіліп, іскерлік пен дағдыны жетілдіру жолдары қарастырылды. Экологиялық тәрбие мен білімді жетілдірудің дидактикалық кешені жасалып (экологиялық мазмұндағы сабақтар, есептер, компьютерлік технологияны қолдану), ол кешенді оқыту әдістерін бере отырып, онда жаңа технологияны қолдану жүзеге асты. Молекулалық физика курсына оқушылардың экологиялық білімдерін дамыту бойынша әдістемелік ұсыныстар дайындалып, орта мектептердің іс-тәжірибесіне енгізілді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі, Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы, 1 қыркүйек, 2020 жыл.
- 2 Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі, 2 қаңтар, 2021жыл.
- 3 Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңы. Астана, 2007 жыл.
- 4 Имашев Г., Рахметова М. Физика курсын оқытуда экологиялық білім мен білікті дамыту.– Алматы : Отан.- 2019. - 124 с.
- 5 Рахметова М.Т., Имашев Г.«The development of ecological knowledge and skills in teaching physics courses», монография, Атырау : « Raz project » баспасы, 2020. – 132 б.
- 6 Имашев Г. Инновационные подходы в развитии политехнического образования в процессе обучения физике в средней школе. – Алматы : Отан.- 2019. - 157 с.
- 7 Турдикулов Э.А. Экологическое образование и воспитание учащихся в процессе обучения физике. - М.: Просвещение,1988. – 135 с.
- 8 Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. – 176 p.
- 9 Имашев Г. Экологическое образование и воспитание как аспект политехнического образования //Сб. научных трудов. Том 5. Серия: Экология Днепрпетровск: Наука и образование, 2007 г, 106 с.
- 10 Жайсаңбаев Т.Р. Ғылыми-техникалық прогресс және оның экологиялық задаптары //Ізденіс-поиск. - 2002. - №2. – Б. 101-199
- 11 Имашев Г. Развитие технико - технологических знаний в школьном курсе физики. – Алматы : Отан.- 2020. - 178 с.
- 12 Кронгарт Б., Кем В., Қойшыбаев Н. Физика 10 сынып, Жаратылыстану-математика бағыты. – Алматы: Мектеп, 2010. – 384 б.
- 13 Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. – Алматы: Отан. - 2020. - 173 с.
- 14 Imashev G., Kuanbayeva B. U., Yelezhanova Sh. K., Myrzasheva A. N., Medeshova A. B., Kochshanova G., Zharylgapova D. M., Sultangaliyeva L. S. Innovative approaches to the development of environmental education in high school. Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research. Ceskoslovenske. 2020. - P. 22 - 26.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КУРСЕ ФИЗИКИ

Аннотация. В статье рассматриваются научно-педагогические основы современного экологического образования и воспитания, дан краткий анализ исследований по экологическому воспитанию школьников при обучении физике в средней школе. В статье предусмотрено усиление экологических аспектов и роли курса физики

в открытии единства природы и окружающей среды, объяснении роли физических законов и явлений в окружающей среде. В статье определяется содержание экологического образования в соответствии с достижениями науки и техники в обучении физике, обосновываются виды уроков и методы и приемы обучения. Рассмотрены новые дидактические основы экологической подготовки учащихся к изучению физики в средней школе, разработана система экологического образования и воспитания учащихся в учебном процессе и определены ее признаки, показатели, уровни. В статье рассматриваются «современные производственные проблемы и экология» и «научно-технический прогресс и экология» как основные направления развития экологических знаний в процессе обучения физике. Были рассмотрены шесть направлений научно-технического прогресса (автоматизация, энергетика, новые технологии, новые материалы, информация, экология), на основе которых были определены применяемые экологические материалы. Данная работа предусматривает разработку экологически безопасных технологий в обучении физике в современных школах, исходя из социально-экономических условий в соответствии с развитием современной науки и техники. В статье раскрываются актуальные для современной школы вопросы экологического воспитания как условия всестороннего развития личности учащихся. В работе показана эффективность использования экологического компонента физики в самостоятельной работе школьников для повышения уровня сформированности практических навыков экологического характера. В представленной работе определена структура экологического материала, на основе которого осуществляется процесс формирования экологических навыков и умений курса молекулярной физики в средней школе. В статье описано использование инновационных технологий контроля качества образования на всех уровнях и этапах системы экологического образования в процессе обучения физике в школе. В работе дается краткая характеристика практической работы как инструмента повышения уровня экологической готовности учащихся в сложившейся ситуации. В статье описывается роль экологического воспитания в образовательном процессе, обеспечивающая уровень развития учащихся и учитывающая их индивидуальные особенности, интересы и склонности. В представленной работе разработаны методические рекомендации по совершенствованию экологического образования в преподавании физики в средней школе на основе современных инновационных технологий. Статья представляет интерес для ученых, методистов, а также всех, кто занимается модернизацией современного общества.

Ключевые слова: природа, окружающая среда, экологические знания, молекулярная физика.

ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE COURSE OF PHYSICS

Abstract. The article discusses the scientific and pedagogical foundations of modern environmental education and upbringing, gives a brief analysis of research on the environmental education of schoolchildren in teaching physics in high school. The article provides for strengthening the environmental aspects and the role of the physics course in discovering the unity of nature and the environment, explaining the role of physical laws and phenomena in the environment. The article defines the content of environmental education in accordance with the achievements of science and technology in teaching physics, substantiates the types of lessons and teaching methods and techniques. New didactic foundations of environmental training of students for the study of physics in secondary school are considered, a system of environmental education and upbringing of students in the educational process is developed and its signs, indicators, levels are determined. The article considers "modern production problems and ecology" and "scientific and technological progress and ecology" as the main directions for the development of environmental knowledge in the process of teaching physics. Six areas of scientific and technological progress (automation, energy, new technologies, new materials, information, ecology) were considered, on the basis of which the environmental materials used were determined. This work provides for the development of environmentally friendly technologies in teaching physics in modern schools, based on socio-economic conditions in accordance with the development of modern science and technology. The article reveals the issues of environmental education that are relevant for the modern school as a condition for the comprehensive development of the personality of students. The paper shows the effectiveness of using the ecological component of physics in the independent work of schoolchildren to increase the level of formation of practical skills of an ecological nature. In the presented work, the structure of ecological material is determined, on the basis of which the process of formation of ecological skills and abilities of the course of molecular physics in high school is carried out. The article describes the use of innovative technologies for quality control of education at all levels and stages of the environmental education system in the process of teaching physics at school. The paper gives a brief description of practical work as a tool to increase the level of environmental readiness of students in the current situation. The article describes the role of environmental education in the educational process, which ensures the level of development of students and takes into account their individual characteristics, interests and inclinations. In the presented work, methodological recommendations have been developed for improving environmental education in teaching physics in high school based on modern innovative technologies. The article is of interest to scientists, methodologists, as well as all those involved in the modernization of modern society.

Key words: nature, environment, ecological knowledge, molecular physics.

References

- 1 "Kazakhstan in the new situation: the period of action, the Address of the President Kassym - Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan, September 1, 2020.
- 2 Environmental Code of the Republic of Kazakhstan, January 2, 2021.
- 3 The Law of the Republic of Kazakhstan "On education". Astana, 2007.
- 4 Imashev G., Rakhmetova M. Development of ecological knowledge and skills in teaching physics. – Almaty: Otan.- 2019. - 124 p.
- 5 Rakhmetova MT, Imashev G. "The development of ecological knowledge and skills in teaching physics courses", monograph, Atyrau: "Raz project" publishing house, 2020. - 132 p.
- 6 Imashev G. Innovative approaches in the development of polytechnic education in the process of teaching physics in secondary school. - Almaty: Otan. - 2019. - 157 p.
- 7 Tupdikulov E.A. Ecological education and training of students in the process of teaching physics. -M.: Enlightenment, 1988. - 135 c.
- 8 Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. - Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2015. - 176 p.
- 9 Imashev G. Ecological education and upbringing as an aspect of polytechnic education // Sat. scientific work. Volume 5. Series: Ecology of Dnepropetrovsk: Science and Education, 2007, 106 p.
- 10 Zhaychanbaev T.P. Scientific and technical program and its ecological requirements // Research. 2002. - №2. - C. 101 – 199.
- 11 Imashev G. Development of technical and technological knowledge in the school course of physics. - Almaty: Otan.- 2020. - 178 p.
- 12 Kongapt B., Kem V., Koishibaev N. Physics 10th grade, Department of Natural Sciences and Mathematics. - Almaty: School, 2010. - 384 p.
- 13 Imashev G. Innovative technologies of training in physics at high school. - Almaty: Otan. - 2020. - 173 p.
- 14 Imashev G., Kuanbayeva B. U., Yelezhanova Sh. K., Myrzasheva A. N., Medeshova A. B., Kochshanova G., Zharylgapova D. M., Sultangaliyeva L. S. Innovative approaches to the development of environmental education in high school. Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research. Ceskoslovenske. 2020. - P. 22 - 26.

Information about the author:

Gizatulla Imashev - Doctor of pedagogic sciences, professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, student avenue, 212, 060011, Atyrau, Kazakhstan, E-mail: 77gz5ag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5015-5233>

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ~ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ~ ECONOMICS AND LAW

МРНТИ 06.77.59

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.08

УДК: 331.103

А. Эралиева^{1*} , А. Баканова¹

¹Академия государственного управления при Президенте Кыргызской Республики
им. Жусупа Абдрахманова
г.Бишкек, 720040, Кыргызская Республика
e-mail: mtaista@yandex.ru

**ВЛИЯНИЕ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ
НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОРГАНИЗАЦИЙ**

Аннотация. В этом исследовании рассматривается влияние управления человеческими ресурсами на эффективность организации. В быстро меняющейся конкурентной среде человеческие ресурсы являются одним из важным источником неоспоримого преимущества в рыночных условиях. Системы человеческих ресурсов могут внести свой вклад в постоянное конкурентное преимущество, способствуя развитию компетенций, специфичных для конкретной компании. В данной работе, подчеркнув, что кадровый потенциал является важным источником конкурентного преимущества, дается определение стратегического управления человеческими ресурсами. Общие принципы стратегии управления человеческими ресурсами уже заложены исследователями и продолжают развиваться в настоящее время. Вместе с тем, по признанию многих авторов и за рубежом сложилось неоднозначное и даже противоречивое отношение к стратегии управления персоналом. Несмотря на то, что существует определенный опыт использования принципов стратегического управления человеческими ресурсами в практике передовых организаций, закладываются теоретические и методологические основы данного направления, на сегодняшний день концепция управления человеческими ресурсами не сформирована до конца и продолжает развиваться. Исследование показало, что система вознаграждения положительно влияет на удовлетворенность работой, а аттестация работников может напрямую определить продуктивность работников. Кроме того, необходимо отметить, что обучение персонала играет на прибыльность организации. На конкретных примерах из академических исследований, касающихся влияния стратегической практики управления человеческими ресурсами на результаты деятельности организации, делается вывод о том, что управление человеческими ресурсами имеет значительную связь с результатами производительности деятельности организации.

Ключевые слова: стратегия, человеческие ресурсы, развитие, компания, стратегические цели, организация.

Введение.

Управление человеческими возможностями и ресурсами создает тесную взаимосвязь между общими стратегическими целями бизнеса, стратегией человеческих ресурсов, и реализацией. Опубликованные международные исследования говорят о положительной статистике взаимосвязи между более широким внедрением практики управления персоналом и эффективностью бизнеса. Причинно-следственная связь между Human Resources (далее-HR). и результатами деятельности организации позволит HR-менеджерам разрабатывать программы, которые принесут лучшие операционные результаты для достижения более высоких организационных показателей.

Экономическая среда быстро меняется и эти изменения характеризуются такими явлениями, как глобализация, меняющиеся требования потребителей и требования инвесторов, постоянно растущая конкуренция на рынке продукции. Чтобы успешно конкурировать в этой среде, организациям постоянно необходимо улучшать свои показатели путем снижения затрат,

внедрения инноваций в продукты и процессов повышения качества, производительности и скорости вывода продукции на рынок.

Материалы и методы исследования. Методологической основой формирования стратегии управления человеческими ресурсами выступает экономическая наука, которая руководствуется такими научными подходами как процессный, системный, ситуационный, содержательный, поведенческий, институциональный, организационный, эмпирический и др.; и формирует мировоззрение руководителей и исполнителей в отношении управления персоналом в производственном процессе. Методологические основы разработки управления человеческими ресурсами предполагают наличие диалектического подхода, позволяющего рассматривать управленческие проблемы в их постоянной взаимосвязи, движении и развитии. Общими основами методологии являются научные подходы.

В процессе исследования использовались методы экономической логики, анализа и синтеза, причинно-следственных связей, сравнений и аналогий, метод «наилучшей практики», метод модели функционального развития процессов (Capability Maturity Model), методы научного прогноза и другие методы познания экономических процессов и явлений.

Система управления персоналом должна рассматриваться комплексно, именно тогда достигается наилучший эффект и качество в целом системы управления. Применение комплексного подхода наряду с системным анализом при изучении вопроса управления человеческим потенциалом актуально на современном этапе и позволяет взглянуть шире и глубже на саму систему в целом. В само исследование были включены предположения о влиянии проверенных на практическом опыте многих организаций утверждений, что материальное стимулирование, социальное обеспечение, приобщение сотрудников и их вовлечение в планы и перспективы организации повысит конкурентоспособность компаний.

Результаты и их обсуждение. Люди, составляющие организацию - человеческие ресурсы – считаются одним из самых важных ресурсов современных компаний. Люди и то, как ими управляют, становятся все более важными ресурсами, потому что многие другие источники конкурентного успеха стали менее мощными, чем раньше. Они создают новые продукты, аккумулируют и используют финансовые ресурсы, контролируют качество. Люди способны к постоянному совершенствованию и развитию. Их возможности и инициатива безграничны, в то время как другие ресурсы ограничены. Признание того, что основа конкурентного преимущества изменилась, является необходимым для разработки иной системы координат при рассмотрении вопросов управления человеческими ресурсами и стратегии. Традиционные источники успеха такие как технология продукта и процесса, защищенные рынки, экономия масштаба и т.д.- все еще могут обеспечить конкурентные рычаги, но человеческие ресурсы организации более важны для ее устойчивости.

Управление человеческими ресурсами может рассматриваться с разных точек зрения:

- как система разработки и реализации взаимосвязанных, тщательно продуманных решений по поводу регулирования отношений труда и занятости на уровне организации;
- как направление управленческой деятельности, в которой человеческий компонент (или персонал) организации рассматривается как: один из важнейших ресурсов ее успешного функционирования и развития, фактор ее эффективности и роста, средство достижения стратегических целей.

Основная цель управления человеческими ресурсами должна совпадать с конечной целью организации, которое обеспечивает стабильное функционирование и устойчивое развитие организации в долгосрочной перспективе, а также создание сплоченного эффективно работающего коллектива, способного достичь запланированных целей.

Управление HR реализуется через два направления: стратегическое и оперативное. Стратегическое направление – долгосрочная, инновационная, исходящая из ключевых ресурсов организации – людьми, которое обеспечивает конкурентные преимущества организации, если им правильно управлять. Данное направление реализуется через такие виды деятельности, как планирование человеческими ресурсами; разработка правовых проблем, связанных с управлением людьми; изучение тенденций изменения рабочей силы; решение проблем слияний и приобретений; содействие реструктуризации и сокращению размеров предприятий; управление вознаграждениями. Стратегическое управление человеческими ресурсами обеспечивает организацию стратегией планового развития кадров, что позволяет иметь обученный персонал в соответствии с потребностями организации.

Оперативное направление – административное, краткосрочное, связанное с разнообразной текущей деятельностью по управлению людьми и направленная на реализацию разработанных стратегий. Оно реализуется через следующие виды деятельности: набор и отбор персонала для заполнения имеющихся вакансий; осуществление профессиональной и социальной ориентации и адаптации; рассмотрение докладов по технике безопасности при несчастных случаях; управление программами дополнительных льгот; создание благоприятных трудовых отношений в коллективе между персоналом и руководством; рассмотрение жалоб; оценка трудовой деятельности.

Большую роль в управлении человеческими ресурсами принадлежит специально созданной в организации службе Human Resources. По мнению ряда авторов, основательная трансформация HR-служб начинается с создания так называемой ценности и ее получателя, а также с четкого формулирования того, что именно они получают от HR-услуг [1, с.20]. То есть если HR служба управления желает принести компании конкурентное преимущество, то она должна создать существенную ценность с конкретным результатом. Концепция конкурентного преимущества была ранее сформулирована Майклом Портером, где он подчеркивал о важности дифференциации, которая заключается в предложении продукта или услуги.

Параллельно с пониманием того, что человеческие ресурсы являются жизненно важными для организации, функция управления человеческими ресурсами также поднимается вверх в организационной иерархии. Управление человеческими ресурсами направлено на то, чтобы организация получала и удерживала квалифицированную, эффективную и хорошо мотивированную рабочую силу, в которой она нуждается. Это означает принятие мер по оценке и удовлетворению будущих потребностей людей, а также для повышения и развития присущих людям способностей – их вклада, потенциала и возможности трудоустройства – путем предоставления возможностей для обучения и непрерывного развития. Это включает в себя функционирование процедур найма и отбора, развития и обучения, связанных с потребностями бизнеса.

Управление HR рассматривается как систематическая и целенаправленная задача с перспективой по развитию кадровых ресурсов в нужном для организации направлении. [2, с.40]. Необходимо отметить, что есть четкое разграничение между различными определениями, которые хотелось бы рассмотреть. Специфика определений заключается в том, что есть:

- Управление кадрами. В данном определении понимается управление в основном связанных с юридическими отношениями, в области трудовых отношений между работником и организацией.

- Управление персоналом. Здесь регулируются производственные и внутрифирменные отношения между субъектом и объектом при исполнении возложенных на них обязательств.

■ Управление человеческими ресурсами. Управление касается экономических отношений, в целях достижения сугубо экономической эффективности при выполнении задач [3, с.284].

По мнению исследователей, необходимо придерживаться такой последовательности, чтобы достичь эффективности в работе организации, но зачастую управление людьми сводится только к управлению кадрами. В управление кадрами входит: прием на работу, назначение, перемещение, ротация, заключение трудовых договоров, увольнение. Между тем как во многих зарубежных компаниях именно отделу человеческих ресурсов отводится главенствующая роль.

Именно управление человеческими ресурсами включает в себя такие задачи, как:

- подготовка кадров,
- непосредственное управление,
- стратегический подбор персонала,
- обучение сотрудников,
- вопросы определения размера вознаграждений,
- рабочие взаимоотношения,
- здравоохранение,
- удовлетворенность работников предоставленными им условиями
- вопросы трудовых прав
- политика на повышение эффективности организации

Стратегическое управление человеческими ресурсами (СУЧР) представляет собой относительно новое преобразование в области управления человеческими ресурсами. СУЧР рассматривает роль, которую системы управления человеческими ресурсами играют в производительности фирмы, особенно фокусируясь на выравнивании человеческих ресурсов как средство получения конкурентного преимущества. Одной из важнейших функций стратегического управления человеческими ресурсами является акцент на найме рабочей силы как методе достижения конкурентного преимущества.

Следующий компонент является не менее важным-это создание нужного психологического климата. Создание комфортного психологического климата входит в одну из нелегких задач службы управления, так как комфортно человек чувствует себя тогда, когда в определенной степени удовлетворены его основные потребности. Это представляется затруднительным, поскольку люди приходят на работу с разными целями: получать заработную плату; иметь некоторый статус в семье, обществе и среди знакомых; просто нравится работать; желание общаться [4, с.296]. В этой связи руководителям служб управления необходимо взять во внимание и данные факторы.

Ресурсно-ориентированный подход предполагает, что системы человеческих ресурсов могут способствовать устойчивому конкурентному преимуществу путем содействия развития компетенций, специфичных для конкретной компании. Устойчивое превосходство многих компаний объясняется уникальными возможностями управления человеческими ресурсами для получения конкурентных преимуществ. И наоборот, в той степени, в которой системы управления персоналом препятствуют мобилизации новых компетенций и/или разрушают существующие компетенции, системы управления персоналом препятствуют мобилизации новых компетенций и/или разрушают существующие компетенции, могут способствовать уязвимости организации и конкурентным недостаткам. Некоторые исследователи обнаружили, что обучение сотрудников имеет положительное влияние на эффективность организации. Кроме того, успешное обучение не только увеличивает эффективность навыков и знаний сотрудников, но также помогает повысить удовлетворенность сотрудников, что является важным для достижения организационных целей.

Исследования показали, что упреждающие действия дают значительные показатели в деятельности организаций. И также в организациях где не было реального корпоративного планирования и управления человеческим капиталом была стагнация. В последние годы двадцатого столетия руководство пришло к тому, что именно люди, а не продукты, рынки, деньги, здания или оборудование являются основным источником конкурентного преимущества. Все активы организации, кроме людей, инертны. Это пассивные ресурсы, которые требуют эффективного воздействия для получения конечного продукта в виде ценности.

Важно понять, почему успех благодаря человеческим ресурсам может быть устойчивым и не может быть легко имитирован конкурентами. Причина в том, что успех, который приходит благодаря эффективному управлению людьми часто не так заметен или прозрачен, как его источник. Организационная культура и то, как осуществляется управление людьми, их влияние на поведение человека, знание и навыки- иногда рассматриваются как "мягкая" сторона успеха. Легко перенять из опыта успешных компаний что-то одно, но гораздо сложнее перенять, скопировать множество успешных факторов или даже определенную систему.

Востребованной профессия руководителя управления человеческими ресурсами (УЧР) оказалась в период пандемии COVID-19, именно тогда пришлось организовать процесс с удаленным графиком работы, оценить риски для организации, учесть, как и каким образом сотрудники будут взаимодействовать друг с другом и с другими отделами. В этом неоценимую помощь оказали цифровые инструменты, которые стали одним из инструментов конкурентных преимуществ [5, с.384].

В итоге УЧР необходимо достичь следующих стратегических целей для того, чтобы компания получила и поддерживала конкурентное преимущество:

- инвестировать в людей посредством внедрения и поощрения процессов обучения, разработанных для повышения потенциала и приведения навыков в соответствие с потребностями организации;
- обеспечить, чтобы организация определила знания, необходимые для достижения своих целей и удовлетворения своих клиентов, и предпринимает шаги для приобретения и развития своего интеллектуального капитала;
- определить модели поведения, необходимые для организационного успеха и обеспечить, чтобы такое поведение поощрялось, ценилось и вознаграждалось;
- поощрять людей искренне участвовать в работе, которую они выполняют для организации;
- добиться приверженности людей миссии организации и ценностям.

Для достижения этих целей необходимо понять связь между УЧР и бизнес-стратегией.

Многие организации сталкиваются с нестабильной ситуацией на рынке. Для того чтобы создать и поддерживать конкурентное преимущество в такой среде, организации должны постоянно повышать эффективность своей деятельности. В связи с этим все больше и больше организаций полагаются на подходы к измерению, такие как карты оценки персонала, анкеты, чтобы получить представление о том, каким образом человеческие ресурсы в организации добавляют ценность.

Растущий интерес к данной теме актуализируется также растущим числом исследований, которые показывают положительную связь между управлением человеческими ресурсами и эффективностью организации. Взаимосвязь между HR и эффективностью фирмы была предметом горячих дискуссий в последние два десятилетия, причем большая часть первичных научных исследований была проведена в США и в меньшей степени, Великобритании. Как

организации, так и ученые стремятся доказать, что УЧР оказывает положительное влияние на итоговую производительность.

В организациях, где в большей степени делается акцент на финансовые результаты, и руководство неспособно организовать политику и систему человеческих ресурсов, то происходит крушение системы. Поскольку из научных исследований ясно следует, что человеческие ресурсы являются источником устойчивого конкурентного преимущества. Поэтому традиционные затраты, связанные с разработкой стратегии управления персоналом не следует рассматривать как операционные расходы, а лучше рассматривать как инвестиции и вложения в основные средства.

К числу мер, можно добавить, что компании должны обращать внимание на оплату труда, формировать позитивное взаимодействие между работниками и организациями, строить всестороннюю человеческую систему управления ресурсами организационных отношений для мотивации сотрудников. Улучшить практику управления человеческими ресурсами можно сосредоточившись на повышении осведомленности сотрудников о планах (краткосрочных, долгосрочных), перспективах развития организации, текущих задачах, а также активное продвижение организационной культуры и управление организационной эффективностью.

Управление человеческими ресурсами организации – это больше подход к принятию решений относительно управленческой деятельности, ориентированной на обеспечение достижения стратегических организационных целей с помощью конкурентоспособного персонала, при котором осуществляется гибкое регулирование и своевременные изменения в деятельности по управлению персоналом в зависимости от скорости, глубины и содержания динамики среды управления персоналом. Настоящее исследование построено на основе процессного подхода, включающие содержание и последовательность этапов бизнес – процесса «Формирование управления персоналом» с использованием методов сравнительного анализа, анализа финансово - хозяйственной деятельности предприятия, модели функционального развития процессов. Управление человеческими ресурсами обеспечивает реализацию общей конкурентной стратегии организации, поскольку управление персоналом сегодня оказывают прямое влияние на эффективность всей деятельности предприятия. Человек, смотивированный на высокопродуктивную деятельность, поставленный в условия, стимулирующие его интеллектуальный или физический труд, способен увеличить свой потенциал во много раз. И в этом отношении все больше растет роль управления человеческими ресурсами в увеличении производительности предприятия.

Заключение.

Обзор научной литературы по теме исследования, анализ процесса управления человеческими ресурсами позволил выработать рекомендации и выводы.

1. Стратегия управления человеческими ресурсами представляет собой подход к принятию решений относительно управленческой деятельности, ориентированной на обеспечение достижения стратегических организационных целей с помощью конкурентоспособного персонала, при котором осуществляется гибкое регулирование и своевременные изменения в деятельности по управлению персоналом в зависимости от скорости, глубины и содержания динамики среды управления персоналом.

2. Методологической основой человеческими ресурсами выступает экономическая наука, которая руководствуется такими научными подходами как процессный, системный, ситуационный, содержательный, поведенческий, институциональный, организационный, эмпирический и др.; и формирует мировоззрение руководителей и исполнителей в отношении управления персоналом в производственном процессе. Методологические основы разработки

человеческими ресурсами предполагают наличие диалектического подхода, позволяющего рассматривать управленческие проблемы в их постоянной взаимосвязи, движении и развитии.

3. Сегодня становится очевидной возрастающая роль управления человеческими ресурсами в увеличении производительности организации. Существует прямая зависимость между управлением организации и эффективностью деятельности организации. Корректно построенная и реализованная стратегия управления организации благотворно воздействует на экономическое положение предприятия на рынке. Данный факт связан с новой ролью человеческого ресурса, поскольку именно человек выступает как важный элемент процесса производства, и как носитель экономических результатов, и как отдельная личность. Управление человеческими ресурсами является составной частью общей конкурентной стратегии организации и занимает важное место в ее реализации.

4. И исход из того, как организация управляет своим персоналом, имеет значительную взаимосвязь с результатами организации, что подтверждает точку зрения, основанную на ресурсах, согласно которой конкурентоспособность бизнеса связана, по крайней мере частично, с инвестициями в конкретные активы компании. Хотя опубликованные исследования в целом сообщают о положительной статистической взаимосвязи между более широким внедрением методов управления персоналом и эффективностью бизнеса, следует также иметь в виду, что многие другие факторы, помимо методов управления персоналом, могут влиять на эффективность организации. Кроме того, возможно, что существуют сложные взаимосвязи между кадровыми практиками и другими ресурсами фирмы.

5. Политика управления человеческими ресурсами включает основу для постоянной и периодической коммуникации с руководством и другим персоналом по поводу ожиданий успеха организации и будущего роста. В центре внимания управления персоналом должно быть понимание процессов эффективности организации и разработка методов управления персоналом, которые влияют на переменные процессы и результат. В результате организации становятся все более ориентированными на сотрудников, сосредотачиваясь на повышении вовлеченности сотрудников и организационной приверженности.

Список литературы

- 1 Ульрих Д., Брокбенк У. HR в борьбе за конкурентное преимущество. М.: Претекс, 2010. -361с.
- 2 Эфендиев А.Г., Балабанова Е.С., Ребров А.С. Управление человеческими ресурсами и эффективность компаний: есть ли связь? //Российский журнал менеджмента. -2014. Т.12. -№1. -С.39-68.
- 3 Мельников О.Н., Чибисова В.Г. Инновационный подход к реорганизации системы управления кадрами, персоналом и человеческими ресурсами//Экономика труда. -2017. -Т.4. -№4. -С.283-293.
- 4 Бирман Л.А. Управление человеческими ресурсами. М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2017. - 345с.
- 5 Шпрингер А.С. Управление человеческими ресурсами в условиях кризисов 2008-2009 и 2020-2021// Вестник Санкт-Петербургского университета. -2021. -№ 20 (3). -С.371-390.
- 6 Экономика фирмы. Управление человеческими ресурсами. [Электронный ресурс]. – (Электрон. дан.). – Москва, 2018. – Режим доступа: <https://www.grandars.ru/college/biznes/upravlenie-chelovecheskimi-resursami.html>. Дата обращения 25.02.2022г.
- 7 Управление человеческими ресурсами: учебное пособие / Л. А. Бирман. — М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2017. — 346 с. ISBN 978–5–7749-1345-9. 174 с.

АДАМ РЕСУРСТАРЫН БАСҚАРУДЫҢ МЕКЕМЕ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Бұл зерттеу ұйымның тиімділігіне адам ресурстарын басқарудың әсерін зерттейді. Жылдам өзгеретін бәсекелестік ортада адам ресурстары нарықтағы даусыз артықшылықтардың маңызды көздерінің бірі болып табылады. Адам ресурстары жүйесі компанияның құзыреттілігін дамытуға жәрдемдесу арқылы тұрақты бәсекелестік артықшылыққа ықпал ете алады. Бұл жұмыста адам ресурстарының әлеуеті бәсекелестік артықшылықтың маңызды көзі болып табылатынын айта отырып, стратегиялық адам ресурстарын басқарудың анықтамасы берілген. Адам ресурстарын басқару стратегиясының жалпы принциптерін зерттеушілер қазірдің өзінде қалыптастырды және қазіргі уақытта дамуын жалғастыруда. Сонымен бірге, көптеген авторлардың пікірінше, шетелде де персоналды басқару стратегиясында екіұштылық және тіпті қарама-қайшы көзқарас қалыптасты. Алдыңғы қатарлы ұйымдардың тәжірибесінде адами ресурстарды стратегиялық басқару принциптерін қолданудың белгілі бір тәжірибесі болғанына қарамастан, осы бағыттың теориялық және әдіснамалық негіздері қаланды, бүгінгі таңда адами ресурстарды басқару тұжырымдамасы толық қалыптаспаған және дамуын жалғастыруда. Зерттеу көрсеткендей, марапаттау жүйесі жұмысқа қанағаттануға оң әсер етеді, ал қызметкерлердің жұмысын бағалау қызметкерлердің өнімділігін тікелей анықтай алады. Сонымен қатар, қызметкерлерді оқыту ұйымның табыстылығында ойнайтынын атап өткен жөн.

Стратегиялық адам ресурстарын басқару тәжірибесінің ұйымдық нәтижеге әсеріне қатысты академиялық зерттеулерден алынған нақты мысалдарға сүйене отырып, адам ресурстарын басқару ұйымның нәтижелілігінің нәтижелерімен маңызды байланысы бар деген қорытындыға келді.

Негізгі сөздер: стратегия, адам ресурстары, даму, компания, стратегиялық мақсаттар, ұйымдастыру.

THE IMPACT OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT ON THE EFFECTIVENESS OF ORGANIZATION MANAGEMENT

Abstract. This study examines the impact of human resource management on the performance of an organization. In a rapidly changing competitive environment, human resources are one of the important sources of undeniable advantage in the marketplace. Human resource systems can contribute to sustainable competitive advantage by promoting the development of company-specific competencies. In this paper, emphasizing that human resource potential is an important source of competitive advantage, the definition of strategic human resource management is given. The general principles of the human resource management strategy have already been laid down by researchers and continue to develop at the present time. At the same time, according to the recognition of many authors abroad, there is an ambiguous and even contradictory attitude towards the strategy of personnel management. Despite the fact that there is some experience in using the principles of strategic human resource management in the practice of advanced organizations, the theoretical and methodological foundations of this area are being laid, today the concept of human resource management has not been fully formed and continues to develop. The study showed that the reward system has a positive effect on job satisfaction, and performance appraisal of employees can directly determine the productivity of employees. In addition, it should be noted that staff training plays on the profitability of the organization. Based on specific examples from academic studies regarding the impact of strategic human resource management practices on organizational performance, it is concluded that human resource management has a significant relationship with organizational performance outcomes.

Keywords: strategy, human resources, development, company, strategic goals, organization.

References

- 1 Ulrich D., Brokbenk U. HR v borbe za konkurentnoe preimushchestvo. M.: Preteks, 2010. -361s.
- 2 Efendiev A.G., Balabanova E.S., Rebrov A.S. Upravlenie chelovecheskimi resursami i effektivnost kompanii: est li svyaz? //Rossiiskii zhurnal menedzhmenta. -2014. T.12. -№1. -S.39-68.
- 3 Melnikov O.N., CHibisova V.G. Innovatsionnyi podhod k reorganizatsii sistemy upravleniya kadrami, personalom i chelovecheskimi resursami//Ekonomika truda. -2017. -T.4. -№4. -S.283-293.
- 4 Birman L.A. Upravlenie chelovecheskimi resursami. M.: Izdatelskii dom «Delo» RANHiGS, 2017. -345s.
- 5 SHpringer A.S. Upravlenie chelovecheskimi resursami v usloviyah krizisov 2008-2009 i 2020-2021// Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. -2021. -№ 20 (3). -S.371-390.

6 Экономика фирмы. Управление человеческими ресурсами. [Elektronnyi resurs]. – (Elektron. dan.). – Moskva, 2018. – Rezhim dostupa: <https://www.grandars.ru/college/biznes/upravlenie-chelovecheskimi-resursami.html>]. Data obrashcheniya 25.02.2022g.

7 Управление человеческими ресурсами: учебное пособие / L. A. Bir- man. — M.: Izdatelskii dom «Delo» RANHiGS, 2017. — 346 s. ISBN 978–5–7749-1345-9. 174 s.

Information about authors:

Aisuluu Eralieva - PhD in Economics, Associate Professor, Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic named after Zh.Abdrahmanov, Bishkek, Kyrgyz Republic, Tel.:(+996) 773406873. E-mail: mtaista@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3447-3626>

Ainura Bakanova - graduate student, Academy of Public Administration under the President of the Kyrgyz Republic named after Zh.Abdrahmanov, Bishkek, Kyrgyz Republic, Tel.: (+996) 777777525. E-mail: ainura.bakanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5551-256X>

IRSTI 67.13.21
UDC 332.821

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.09

U. Shalbolova¹

¹Eurasian National University named after L.N.Gumilyov
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan
e-mail: ushalbolova@bk.ru

SOCIO-ECONOMIC STATE OF EXPANSION OF HOUSING INFRASTRUCTURE OF THE UNIVERSITY

Abstract. The housing infrastructure of universities is formed by student houses and dormitories, the socio-economic situation of which affects the level of comfort of students. The study of the socio-economic situation of expanding the housing infrastructure of higher education institutions is based on the theoretical and methodological justification of the main aspects and the study of foreign experience.

The analysis of the current socio-economic situation of the Housing Infrastructure Fund of Kazakhstani universities and the assessment of social aspects of the importance of the functioning of student dormitories was carried out. The problem of expanding the Housing Infrastructure Fund of higher education institutions is based on the study of tools for investing in the construction and modernization of existing housing infrastructure facilities of new higher education institutions in Kazakhstan, as well as the development of recommendations for conducting a socio-economic assessment of the expansion of the student dormitory fund.

In this regard, the tool of Public-Private Partnership is considered as an effective form of economic management and possible mechanisms for stimulating it in expanding the Housing Infrastructure Fund of higher education institutions. This article is prepared within the framework of the scientific project AP09260210 "socio-economic assessment of the expansion of Housing and social facilities of the university infrastructure".

Key words: economics of housing infrastructure, economics of Housing and communal services, housing infrastructure of universities, social significance of student dormitories, socio-economic assessment, economic assessment of investments.

Introduction. Student dormitories, as the main fund of the University's housing infrastructure, have a significant impact on the socio-economic level of student life and the competitiveness of universities in world rankings. Kazakh universities are implementing a program to expand the housing infrastructure of universities on a budget basis through the use of a public-private partnership mechanism by attracting various private investors, reconstructing housing facilities into student dormitories.

The housing sector is a whole industrial sector that concentrates the expansion of the housing stock through the construction of new buildings and the reconstruction of existing housing facilities. An important part of the housing industry is the design and calculation of estimated documentation for investment projects. The structure of the housing sector also includes housing and communal services that ensure the smooth operation of housing facilities. Each object of the housing industry represents housing infrastructure.

President N. Nazarbayev outlined the construction of student dormitories for up to 75 thousand places by the end of 2022 in order to "achieve the education system in accordance with international standards" by "improving the conditions for studying and living of students" in his address to the Kazakhstani people "five social initiatives" in March 2018 [1]. As a continuation of this document, K. Tokayev pointed out the importance of student dormitories as a "actual topic" and justified the expansion of the fund of student dormitories to 90 thousand places by 2025 at the third meeting of the National Council of public trust on May 27, 2020 [2].

Thus, the expansion of the fund of student dormitories in Kazakhstan is a matter at the state level. To date, a program for the construction of new facilities and modernization of existing ones has been adopted and a forecast has been made for the survival of students of higher educational institutions.

Materials and methods of research. The review of literary sources made it possible to identify previously conducted scientific studies in certain areas, such as the development of the housing industry, the evaluation of investment projects of residential facilities, and the study of Housing and communal services. At the same time, student dormitories are mainly studied as residential and civil objects within the framework of their architectural and planning decisions.

The problems of Economics in the housing sector, housing and communal infrastructure, investment in expanding the housing stock were studied by the following scientists: Buzyrev V. V., Chekalin V. S., Vazhenin S. G., Gorodnicheva K. P., Deev A. A., Kozlova S. V., Friedman D., Ordway N., Sika D. N., Yashchenko S. O., Braun N., Chernyak V. Z. [3]. But student dormitories are not allocated as separate objects of study.

Student dormitories are widely studied in construction science and architecture in terms of their design and architectural and planning solutions: Zobova M. G., Kropotova O. V., Popov A.V., Shumik V. R., Vereshchagina E. I., Kurochkin L. A., Litskevich, V. K., Sorokin K. F., Hoege K., Revington N., Moos M., Henry J., Haider R., Neuman D.J. [4]. In Soviet times, scientific research on the design of student dormitories was carried out by scientists of research institutes of experimental design of residential buildings and educational buildings of the Russian Federation, where the head of the declared project was trained in postgraduate studies.

Kazakh scientists, who have chosen student dormitories as the object of research, mainly study the technical aspects. But from the point of view of Economic Science, the results in the Kazakh scientific space with the object of studying the housing infrastructure of the University are still the same. In Kazakhstan, there are separate scientific studies on the housing market, the housing and utilities economy, and the development of urban infrastructure, but they do not consider the economic relations that arise in the process of investing, designing, building, modernizing student dormitories and providing them with utilities and services.

The use of theoretical methods through the study of previously conducted scientific research to achieve the purpose of the study and the review of literary sources on the issue under consideration allows us to clarify the explanatory apparatus and analyze methodological approaches to evaluating investment projects for the construction and modernization of student dormitories.

The method of analysis, which, as a rule, should be used in economic research projects, allows us to take a deeper look at all individual processes of the research subject by dividing them into separate aspects. For example, in this study, it is planned to conduct an analysis of the qualitative aspects of the research object in relation to social assessment and quantitative indicators to calculate the criteria for the effectiveness of investment decisions when expanding the housing infrastructure of higher education institutions.

During the implementation of the project, the comparison will also be used, since the use of this method is necessary to establish certain relationships between economic phenomena in the process of choosing the most effective options for choosing design solutions for the construction of dormitories. The investor wants to have several project options for comparison when choosing the final solution for financing the construction of a particular hostel.

The synthesis method used in the implementation of this study helps to combine the results of research conducted on various methods, such as analysis of social aspects and mathematical calculations, into a single methodology for socio-economic assessment of the expansion of the housing infrastructure of higher education institutions

In 2020, there are 125 universities in Kazakhstan, of which 67.2% are private. In the current academic year, 79.6% of students studied full – time, including 180.1 thousand students (29.8%) - on state grants [5].

Since the implementation of the program for the construction of student dormitories, 4,500 students have been able to live comfortably during their studies. According to the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, the shortage of places in student dormitories is more than 85 thousand places. By the end of 2020, it is planned to build new student dormitories for 10 thousand places.

Every year, the number of grants for studying at the University increases, which indicates an increase in the need for student dormitories. In dormitories, it is planned to provide places not only for grant students, but also for students studying on a paid basis. The structure of the need for places in student dormitories today is as follows: Almaty -36%, Nur-Sultan – 20%, Shymkent -9%, Turkestan and East Kazakhstan regions – 4%, 3%-Pavlodar, Akmola, Aktobe, Kostanay and North Kazakhstan regions, 2%-Karaganda, Atyrau, Almaty and West Kazakhstan regions, 1%-Kyzylorda and Mangystau Regions [6].

For students, undergraduates and doctoral students, the expansion of the University's Housing Infrastructure Fund is the key to improving the level of education through the growth of the social side of life of young Kazakhstanians.

Currently, JSC "financial center" of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan is an operator for the construction of student dormitories, determines the needs, sources of funding, manages cash flows to ensure the introduction of new places in dormitories for students, undergraduates and doctoral students, enters into contracts with investors.

Today, the priority tool for investing in expanding the housing infrastructure of the university is the use of the governmental and public-private partnership mechanism (hereinafter referred to as GPPP). JSC "Kazakhstan GPPP Center" considers all options: construction of new dormitories, modernization of the housing infrastructure of existing universities, reconstruction and re-profiling of other housing facilities, transfer of Public Utilities of student dormitories to trust management under GPPP [7].

Governmental -Public-private partnership is considered as an effective form of economic management in the expansion of the Housing Infrastructure Fund of the University, which creates a certain income for the state and business: profit from functional activities – for private economic entities, tax payments and other revenues to the budget for the state. In the implementation of the GPPP mechanism, the main goal for business is to make a profit, for the state – to solve social problems of high – quality and comfortable life of students, where the issues of budget replenishment are left behind [8].

The purpose of the introduction of Governmental -Public-Private Partnership in Kazakhstan is mutually beneficial cooperation between state bodies and entrepreneurs in areas that traditionally fall within the sphere of state responsibility on the basis of a balanced distribution of risks, benefits and costs, rights and obligations defined in the relevant agreements.

Starting a governmental public-private partnership the project can be implemented by both a private business partner and the state, depending on the economic need for the development of the region's economy

Approval and examination of the project in state bodies is the consideration and resolution of all issues of a legal nature; preparation of tender documentation in accordance with the requirements; negotiations between private partners and responsible state bodies; selection of a private business partner; full preparation of the project for the competition. After the competition and the selection of a

private partner investor, a draft contract is prepared (the form of the contract was selected at previous stages), the parties must approve it, and the agreement must be registered with the Treasury authorities of the Republic of Kazakhstan.

The project implementation stage is the main work on the implementation of the governmental public-private partnership mechanism, which covers the entire life cycle of the project. The work at the stage of project implementation depends on the type of Governmental Public-Private Partnership object. This stage includes the development of design and estimate documentation; the performance of construction and installation or other types of work depending on the volume; operation (depending on the type of contract); movement and control of money and other resources, as well as other works [9].

Results and their discussion. According to the information on the website of JSC" Kazakhstan Center for Governmental public-private partnership", as of July 17, 2020, a total of 1,356 Governmental public-private partnership projects were registered in Kazakhstan. Among them: in the competitive period – 293 (21.6%), concluded contracts – 800 (59%), terminated contracts – 27, the total amount of all attracted and planned investments – 11920 billion tenge. These projects are intended for implementation in the following sectors of the economy: healthcare, education, energy and housing and communal services, culture and sports, Housing and communal services and social facilities, telecommunications, transport and infrastructure, agriculture, environmental protection, etc.

This article presents a comprehensive analysis of Kazakhstan's Governmental public-private partnership projects in the field of energy and housing and communal services. According to the register in the database of projects of JSC" Kazakhstan Center for Governmental public-private partnership", 198 projects or 14.6% of all Governmental public-private partnership projects in Kazakhstan are registered in the region in energy and housing and communal services. These projects are aimed at implementing projects in the following areas [10]:

- modernization and operation/maintenance of electric lighting / power supply systems;
- construction (reconstruction, modernization) and operation of heat supply, gas supply/gas distribution systems, power supply networks of municipal infrastructure;
- construction(reconstruction) and operation of water supply / water distribution systems / drainage structures, treatment facilities, irrigation systems;
- provision of services for sanitary cleaning of territories of localities, removal of solid household waste, rental of special equipment for the removal of solid household waste;
- conditions of maintenance and provision of services for landscaping and landscaping of territories of localities;
- improvement of courtyards of multi-storey residential buildings, installation of playgrounds for children, sports and exercise equipment;
- construction of multi-storey residential buildings and public buildings;
- maintenance/operation and maintenance of public administration buildings, bus shelters and other public utilities;
- digitalization and modeling of engineering networks and municipal infrastructure, introduction of intelligent and innovative technologies in housing and communal services.

198 registered governmental public-private partnership projects in the field of energy and housing and communal services were allocated for projects that have been implemented, planned or are at the stage of a tender (agreement). Among these projects, 88 projects (43%) are at the stage of implementation, 33 projects (17%) are planned; 73 projects (37%) are at the stage of competitive selection, including approval procedures, various negotiations on the conclusion of contracts; 4 projects have been suspended.

Since the implementation of the program for the construction of student dormitories, 4,500 Kazakhstani students have been able to live comfortably during their studies. According to the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan, to date, the shortage of places in student dormitories is more than 85 thousand places. By the end of 2020, it is planned to build a new student dormitory for 10 thousand places.

In order to bring the number of places in dormitories to the required level, Kazakh universities do not have their own sources of funding for the construction of a new student housing fund, the modernization of existing ones. The construction of student dormitories is managed by JSC "Financial Center", which determines the needs, sources of funding, manages cash flows to ensure the introduction of new places in dormitories for students, undergraduates and doctoral students, as well as enters into agreements with investors. Currently, the main investment tool for expanding the University's housing infrastructure is the use of Governmental Public-Private Partnership.

"JSC ""Kazakhstan Center for Governmental public-private partnership "" is considering all options: construction of new dormitories, modernization of existing university housing infrastructure, reconstruction and re-profiling of other housing facilities, transfer of utilities of student dormitories to trust management of Governmental Public-Private Partnership."

Based on the study of the experience of the countries of the European Union, the Republic of Kazakhstan has now started to use GPPP mechanisms in the development of urban public transport, water supply and heat supply, energy supply services, the functioning of municipal services in the housing and utilities sector, the use of innovative technologies in management. When there are failures due to changing conditions in the industry market, the country is looking for opportunities to review regulatory documents and standards in the field of regulation, use, control and resolution of economic problems [11].

Conclusion.

One of the modern forms of contracts is a concession agreement between business and the state, in which there is a permit for the use of a certain and agreed set of exclusive rights belonging to the right holder on a paid basis for a certain period or indefinitely. This is one of the forms of frequent involvement of the sector in the sphere of housing infrastructure of higher education institutions, the creation of an investment climate regulated by the state, functioning in mutually beneficial conditions, since municipal infrastructure facilities are the main subjects of the state strategy for ensuring the safety of life of the population.

However, concession agreements do not find broad development in the field of expanding the Housing Infrastructure Fund of higher educational institutions of Kazakhstan, since mainly municipal infrastructure remains a unprofitable sector of the economy due to the wear and tear of fixed assets and technological equipment, the need to attract large investment resources, and its involvement in the social economy.

For the above reasons, Housing and communal services management and regulatory organizations should work with local state authorities to solve the following tasks:

- search for sources of funding for modernization and implementation of investment projects and programs;
- creating conditions for large-scale implementation of market relations and involvement of business in the sphere of housing infrastructure of higher educational institutions;
- to implement projects for the modernization of municipal infrastructure facilities together with private investors.

In modern socio-economic development, it will be difficult for Kazakhstan to solve the accumulated mature problems and problems in the field of housing infrastructure of dynamically

developing universities due to the urbanization of cities, the increase of the housing stock, which requires the provision of better public services. Therefore, it is necessary to create a favorable investment climate in the field of housing infrastructure of higher education institutions with the broad involvement of private business in the country, and use GPPP mechanisms.

References

- 1 Address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of the "Five social initiatives". - March 5, 2018.
http://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nanazarbaeva-k-narodu-pyat-socialnyh-iniciativ-prezidenta
- 2 Meeting of the head of State K. Tokaev at the third meeting of the National Council of public trust, May 27, 2020.-
https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/vystuplenie-glavy-gosudarstva-ktokaeva-na-tretem-zasedanii-nacionalnogo-soveta-obshchestvennogo-doveriya
- 3 Kozlova S. V. Governmental-Private Partnership in the sphere of Housing and communal services: problems and prospects / S. V. Kozlova, O. M. Gribanova // Vestn. Institute of Economics. Akad. nook., 2017. - No. 4. - pp. 176-184
- 4 Shalbolova U. Zh. Assessment of the efficiency of construction of housing facilities.// Article of the MNPC "theoretical and applied aspects of modern science" - Stavropol: Sequoia, 2014. - pp. 100-104
- 5 Friedman D., Ordway N. Analysis and assessment of the desired income. Moscow: Delo, 1997. -480 P.
- 6 Shalbolova U. Zh., Silka D. N., Kenzhegalieva Z. Zh., Egemberdieva S. M. Comparative analysis of the development of Housing and communal services of Russia and Kazakhstan//Bulletin of MGSU, 2018.-Vol.13.-Issue 7(118). - P. 836-847 (IAC OF THE RUSSIAN FEDERATION).
- 7 Zobova M. G. Modern aspects of architectural and graduate design of university campuses/ Bulletin of the Orenburg State University, 2015. - no. 3 (178). - P. 243-248.
- 8 Kropotova O. V. Quality of architectural organization of the modern living student environment/Bulletin of Tomsk State architectural and Construction University, 2008. - no.1. - s 5-14.
- 9 Popov A.V. Principles of architecture of the formation of student housing of higher educational institutions. - Dissertation on the search for the academic degree of K. N. Arch.: 05.23.21. - Moscow, 2014.
- 10 Shumik V. R. Formation of architectural and spatial environment of modern university complexes [text] / V. R. Shumik, I. E. Tyuryukhanova, N. A. Vasilyeva // new ideas of the new century: material of the international scientific conference fad Togu T. 2, Khabarovsk : Tikhookean State University . UN-t, 2012. - pp. 141-147.
- 11 Vereshchagina, E.I. Basic problems and tendencies of the formation of student dormitories [text] / E. I. Vereshchagina/ / Architecture and modern information technologies, m., 2012.- №2 (19). - P. 9-10.

ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ ТҮРҒЫН ҮЙ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН КЕҢЕЙТУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. ЖОО-лардың тұрғын үй инфрақұрылымын әлеуметтік-экономикалық жағдайы білім алушылардың жайлылық деңгейіне әсер ететін студенттік үйлер мен жатақханалар қалыптастырады. Жоғары оқу орындарының тұрғын үй инфрақұрылымын кеңейтудің әлеуметтік-экономикалық жағдайын зерттеу негізгі аспектілерді теориялық және әдістемелік негіздеуге және шетелдік тәжірибені зерттеуге негізделген. Қазақстандық жоғары оқу орындарының тұрғын үй инфрақұрылымы қорының қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау және студенттік жатақханалардың жұмыс істеу маңыздылығының әлеуметтік аспектілерін бағалау жүргізілді. Жоғары оқу орындарының тұрғын үй инфрақұрылымы қорын кеңейту проблемасы Қазақстандағы жаңа жоғары оқу орындарының тұрғын үй инфрақұрылымы объектілерінің құрылысын инвестициялау және жұмыс істеп тұрғандарын жаңғырту құралдарын зерттеуге, сондай-ақ студенттер жатақханалары қорын кеңейтуге әлеуметтік-экономикалық бағалау жүргізу ұсынымдарын әзірлеуге негізделеді. Осыған байланысты мемлекеттік-жекешелік әріптестік құралы жоғары оқу орындарының тұрғын үй инфрақұрылымы қорын кеңейтудегі экономикалық шаруашылық жүргізудің тиімді нысаны және оны ынталандырудың ықтимал тетіктері ретінде қарастырылады. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары оқу орындары бойынша тұрғын үй инфрақұрылымын кеңейтудің әлеуметтік-экономикалық жағдайларына байланысты ұсыныстар келтірілген. Сонымен қатар бұл мақала АР09260210 «ЖОО-дары инфрақұрылымының

тұрғын үй және әлеуметтік нысандарын кеңейтуді әлеуметтік-экономикалық бағалау» ғылыми жобасы аясында дайындалған.

Негізгі сөздер: тұрғын үй инфрақұрылымы экономикасы, ТКШ экономикасы, ЖОО-лардың тұрғын үй инфрақұрылымы, студенттік жатақханалардың әлеуметтік маңызы, әлеуметтік-экономикалық бағалау, инвестицияларды экономикалық бағалау.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РАСШИРЕНИЯ ЖИЛИЩНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация. Жилищную инфраструктуру вузов формируют студенческие дома и общежития, социально-экономического состояние которых влияет на уровень комфортности обучающихся. Исследование социально-экономического состояния расширения жилищной инфраструктуры вузов основано на теоретико-методических обосновании основных аспектов и изучение зарубежного опыта. Проведен анализ современного социально-экономического состояния фонда жилищной инфраструктуры казахстанских вузов и оценка социальных аспектов значимости функционирования студенческих общежитий. Проблема расширения фонда вузовской жилищной инфраструктуры полагается на исследовании инструментов инвестирования строительства новых и модернизации действующих вузовских жилищных инфраструктурных объектов в Казахстане, а также разработке рекомендации проведения социально-экономической оценки расширения фонда студенческих общежитий. В этой связи рассматривается инструмент государственно-частного партнерства как эффективная форма экономического хозяйствования в расширении фонда вузовской жилищной инфраструктуры и возможные механизмы его стимулирования. В данной статье приведены рекомендации, связанные с социально-экономическими условиями расширения жилищной инфраструктуры по ВУЗам Республики Казахстан. Также данная статья подготовлена в рамках научного проекта AP09260210 «Социально-экономическая оценка расширения жилищных и социальных объектов инфраструктуры вузов».

Ключевые слова: экономика инфраструктуры жилищного хозяйства, экономика ЖКХ, инфраструктура жилищного хозяйства вузов, социальное значение студенческих общежитий, социально-экономическая оценка, экономическая оценка инвестиций.

Information about author:

Urpash Shalbolova - Doctor of economic sciences, professor of Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, Nur-Sultan, 2, Satpayev str. E-mail: ushalbolova@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0833-2507>

GTAMP 10.07.23
ЭОЖ 323.331:174

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.10

С.Б. Альдешова^{1*} , Э.М. Адиева¹ , А. Нұрман ² ¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті²Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы¹Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы²Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасыe-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz

ӘДЕП КОДЕКСІН САҚТАУ- МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРДІҢ БАСТЫ МІНДЕТІ

Аңдатпа. Мемлекеттік қызмет атқару- қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің моральдық әдептілік бейнесіне жоғары талаптар қояды. Қоғам, мемлекеттік қызметшіге үнемі сын көзбен қарайды. Сондықтан да, мемлекеттік қызметшілер өздерінің қарапайым мінез-құлқымен, жауапкершілігімен, кәсібилігімен қоғамның мемлекеттік қызметке, жалпы мемлекетке және оның институттарына деген сенімін сақтап, нығайтуы қажет. Әдеп кодексінде, этикалық нормаларды бұзуға әкелетін және жемқорлық құбылыста туындайтын жағдайлардың алдын-алу бойынша шаралар қарастырылған. Сондықтан да, бүгінде мемлекеттік қызметшілердің жұмысына, іс-әрекеті мен қызметтік әдебіне тиісті бақылаулар жасалып жатыр.

Мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттарының сақталуына жүйелік бақылау жүргізу, өз кезегінде мемлекеттік қызметте сыбайлас жемқорлыққа қасы мәдениетті қалыптастыруға және мемлекеттік қызмет туралы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнама талаптарының және қызметтік әдеп нормаларының бұзылуының алдын алу, мемлекеттік қызметшілердің міндеттері, шектеулері және мемлекеттік қызметке кір келтіретін теріс қылықтар, қызметшілердің жауаптылығы, мінез-құлқының жалпы стандарттары әрбір мемлекеттік қызметкердің қай кезде болмасын жоғары моральдық әдеп нормаларын сақтаулары бойынша атқарылатын іс-шаралар қаралған.

Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексі талданған. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби этикасының мәні қарастырылды. Жүргізілген талдау негізінде біз мемлекеттік қызметшінің басты мотивациясы ішкі мотивациялық компонент болуы керек деген қорытындыға келдік.

Негізгі сөздер: мемлекеттік қызметші, Әдеп кодексі, Азаматтарға арналған үкімет, мемлекеттік басқару, менеджерлік модель, мемлекеттік аппарат.

Кіріспе

Қазіргі уақытта кәсіби білімнің болуы, іскерлік қасиеттер міндетті, бірақ кез-келген дәрежедегі немесе деңгейдегі лауазымды тұлғаға қойылатын жалғыз талап емес. Шенеуніктің беделі мемлекеттік қызметкерлер үшін белгіленген этикалық басымдықтарға тікелей байланысты. Тәртіптік, адалдық, материалдық ресурстарды үнемдеу (бұл ұтымды), әдептілік жататын этикалық қағидаттарды сақтамау мемлекет пен оның субъектілерінің үлкен экономикалық шығындарына, мемлекеттік аппарат пен мемлекеттік қызметшілер беделінің төмендеуіне алып келеді, сондай-ақ халықтық толқулар мен наразылықтарға алып келуі мүмкін.

Демек, мемлекеттік қызметшілерге қойылатын этикалық талаптар маңызды, тіпті мемлекет қызметінің іргелі негізі деп айтуға болады.

Этика ұғымы ежелгі грек *ethos* (этос) сөзінен алынған. Бастапқыда этос бірге тұратын жер деп түсінілді. Содан кейін бұл тұжырымдаманың мағынасы өзгерді және бірте-бірте ол адамның әлеуметтік шеңберімен байланысты кейіпкерді көрсете бастады. Аристотель адамның ізгіліктерін білдіру үшін «этикалық» ұғымын ғылыми айналымға енгізеді, ал этикалық ізгіліктерді зерттейтін ғылымды «Этика» деп атады. Аристотельдің «этика» терминін латын

тіліне аударған Цицерон «moralis» (моральдық) ұғымын енгізеді. Қазақ тілінде «этика» және «мораль» сөздерінің синонимі – «өнегелік» сөзі. Осылайша, бастапқыда бұл мүлдем сәйкес келетін терминдер болды. Уақыт өте келе терминдерді таратуға талпыныс жасалды және қазіргі уақытта Этика көбінесе білімнің ерекше саласы деп аталады, ал мораль мен өнегелік оның тақырыбы болып табылады.

Этика нормаларын адам қоғамының өмір сүруінің, адамдардың бір-бірімен өзара әрекеттесуінің іргелі негізі ретінде қалыптастыру қоғамның тарихи дамуымен, оның мәдениетімен анықталады. Жалпы этикалық нормалар жеке санада сыналады және жеке тұлғаның моральдық қасиеттерін құрайды.

Алайда, адамның өмір сүру салалары әртүрлі, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі, адамдардың өзара әрекеттесуінің өзіндік ерекшеліктері бар. Адам өмірінің әлеуметтік болмыс ретіндегі осындай салаларының бірі-оның білімін, дағдыларын жүзеге асыратын, жеке тұлға ретінде ашылатын оның кәсіби қызметі. Қоғамда тәуелсіз кәсіптердің пайда болуымен кәсіби этика нормалары біртіндеп қалыптаса бастайды және бекітіледі.

Кәсіби қызмет саласындағы адамдардың мінез-құлқы мен өзара әрекеттесуінің моральдық негіздерін қалыптастыруға бағытталған кәсіби этика, әрине, белгілі бір мәдениетте қалыптасқан этикалық нормалар мен қағидалардың жалпы жүйесімен тығыз байланысты. Жалпы этиканың негізгі принциптеріне сүйене отырып, іргелі этикалық категорияларды өзгерте отырып, кәсіби этика кәсіби қызмет саласындағы моральдық принциптерді, нормалар мен талаптарды қалыптастырады. Жалпы этика сияқты, кәсіби этиканың мәні мораль болып табылады.

Кәсіби этика жалпы этика талаптары мен адам өз қызметі аясында жасайтын кәсіби негізделген іс-әрекеттер арасындағы қайшылықты шешу ретінде қалыптасады. Әр түрлі мамандықтар әр түрлі кәсіби топтар арасындағы ішкі кәсіби қатынастар мен қатынастарды реттейтін өздерінің кәсіби моральдық кодекстерін жасайды. Кәсіби моральдық кодекстер, бір жағынан, жалпы этика нормаларын мінез-құлықтың кәсіби реттеушілеріне айналдырады, ал екінші жағынан, кәсіби қауымдастықтарға қоғам алдында белгілі бір моральдық жауапкершілік жүктейді.

Кәсіби кодекстер кәсіби топтардың қызметін қоғамның игілігі үшін санкциялайды, ал кәсіп өкілдері осы қоғамда қалыптасқан этикалық нормаларды белгілейтін шарттарды қабылдайды.

Кәсіби этика бірден пайда болмайды. Біріншіден, мамандық пайда болады, белгілі бір қызмет түріне бөлінеді, әлеуметтік шындықта бекітіледі, содан кейін тұрақты кәсіби топтар қоғамдағы моральдық нормаларды біртіндеп өз қызметіне бейімдейді. Яғни, бастапқыда кәсіпқойлар жалпы этика нормаларына сәйкес әрекет етеді, содан кейін бұл нормалар жеткіліксіз болған кезде, жалпы нормалардың сынуы мамандықтың призмасы арқылы басталады, осылайша белгілі бір кәсіптің адамдарының қарым-қатынасы мен қызметін сипаттайтын кәсіби этика пайда болады.

Кәсіби этикада қоғамдық еңбек бөлінісі мен мәдениетте қалыптасқан моральдық нормалар арасындағы байланыс бекітілген. Сондықтан кәсіби этиканың кез-келген түрі бостандық, теңдік, парыз, жауапкершілік, әділеттілік, адамның қадір-қасиеті сияқты жалпыадамзаттық құндылықтарды танумен сипатталады. Аталған құндылықтар кез келген этикалық жүйе үшін негіз болып табылады. Кәсіби этикада олар құзыреттілік, іскерлік беделдің мінсіздігі және басқалармен толықтырылады. Кәсіби мораль үш негізгі қасиетке ие-нормативтілік, императивтілік және бағалау. Нормалар мінез-құлыққа қойылатын талаптарды белгілейді, ал нормативтілік оларды жүзеге асырудың тәсілі болып табылады. Императивтілік моральдық нормаларды сақтаудың міндетті сипатында көрінеді.

Қазіргі заманауи жағдайында Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі тұжырымдамалық нормативтік құқықтық акт болып табылады, онда қызметкерлердің қызметтік мінез-құлқына қойылатын негізгі талаптар айқындалады.

70-ші жылдары В.Нисканен өзінің ғылыми көзқарасында Паркинсонның мемлекеттік қызметкерлерінің қызметін ұйымдастыруға өзінің ғылыми ұстанымын ұсынды. Ол мемлекеттік басқарудың менеджерлік моделін жасады. Осы модельді жақтаушылар мемлекеттік қызметшіге өз жұмыс орындарында бастама білдіруге түрлі мүмкіндіктер берілетін ережелерді алға тартты. Сонымен қатар, негізгі назар рәсімнен нәтижеге аударылады. Бұл модельді жақтаушылар мемлекеттік қызметшілерге жаңа талаптар қойды. Олар мемлекеттік қызмет транспарентті, клиентке бағдарланған, азаматтардың мәселелеріне мұқият, нәтижелі, пәрменді және жұртшылыққа есеп беруге тиіс деп санайды.

Өз кезегінде, «good governance» тұжырымдамасы ашықтық, есептілік, тиімділік, реттілік сияқты этикалық стандарттармен толықтырады. Осы тұжырымдаманы іске асырудың жарқын мысалы «Азаматтарға арналған үкімет» жобасы болып табылады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде мемлекеттік басқарудың менеджерлік моделі транспаренттілік пен тәуелсіздікке әкелетін мемлекеттік қызметті ұйымдастырудың сервистік сипатын болжайды деп есептеуге болады.

Кейінірек, 1976 жылы Г.Беккер кез-келген адам қызметінің экономикалық ұтымдылығына негізделген ұтымды таңдау теориясын ұсынды. Бұл теорияның постулаттары қазіргі отандық шенеуніктердің қызметінде кездеседі. Мысалы, көп жағдайда бұл бағалау көбінесе мемлекеттік қызметшілерді пара алудан түсетін пайда оны қабылдаудың тәуекелі мен шығынынан әлдеқайда жоғары деген қорытындыға әкеледі. Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде бұл мәселе өзекті деген қорытындыға келуге болады. Бұл тақырыпты зерттеу Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерін ынталандыру жүйесін оңтайландыру жолымен отандық мемлекеттік қызметті ұйымдастырудағы кемшіліктерді анықтауға және жоюға бағытталған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бюрократия мәселелерін зерттеуге деген көзқарас тұрғысынан адам мемлекеттік биліктің үлкен тетігінде кішкентай бұранда болып қала берді. Кейінірек, ұтымды таңдау теориясы аясында жеке жұмыстар пайда болды, онда мемлекеттік қызметшілерді ынталандыру және жетілдіру мәселелерін зерттеуге басты назар аударылды. Мысалы, Э.Даунс теориясына сәйкес мемлекеттік қызметшінің мақсаттарының жиынтығы бар, оған сәйкес ол бюрократтардың екі мотивациялық түрін енгізді.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі олардың мінсіз әдеп мінез-құлықтарымен қатар жүреді. Қазақстан Республикасында негізгі жұмыс мемлекеттік қызметшілерді тек қызметкер ғана емес, халық арасында беделді және үлгі тұтатын тұлғаға айналдыру, мемлекеттік органдардың қоғамдағы ролін күшейту және мемлекеттік қызметшілердің имиджін көтеру бағытында атқарып келеді.

Дамыған елдерде мемлекеттік аппарат жемқорлықтан ада орган ретінде қабылданады. Әсіресе, Скандинавия елдері, Швейцария, Сингапур, Канада және Жаңа Зеландияда мемлекеттік басқарудың сапалы индексі көрсетілген. Біз де осы елдердің көрсеткіштеріне жақындай түсуіміз қажет. Қандай жағдай болсын, мемлекеттік қызметшілер халықпен сыпайы, салмақты түрде сөйлесу, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмау және оны алдын алуға бағытталған шараларды қабылдауы тиіс. Өйткені, мемлекеттік қызметші – мемлекеттің сенімді өкілі.

Осыған орай мемлекеттік қызметшілерге Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасының және Әдеп кодексінің талаптарын сақтау мәселелері бойынша кеңестік көмек көрсетіледі.

Мемлекет басшысы жемқорлыққа қарсы күресте іс жүзінде асыратын нақты міндеттерді белгілеп берді. Аталған жоспар-да сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жандандырудың кезең-кезеңі қамтылған. Бұдан бөлек, мемлекеттік қызметшілерге жемқорлық фактісіне қатысты, тіпті есімінің аталуына жол бермеуі, сондай-ақ қоғам тарапынан сынға қалу жағдайларына жол бермеу туралы жүктелген [1].

Тұңғыш Президент-Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев 2015 жылғы мамырда «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» реформалық бағдарламасын жария етті. Бұл құжатта ең алғашқы өзекті міндет ретінде кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру мәселесі алға қойылған. Ұлт жоспарының 12-ші қадамында жазылған «Жаңа этикалық ережелерді енгізу. Мемлекеттік қызметтің жаңа этикалық кодексін жасау. Этика мәселелері жөніндегі уәкілетті өкіл лауазымын енгізу» жөніндегі тапсырма-ларын орындау мақсатында 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап, Әдеп кодексі қабылданып, Әдеп жөніндегі уәкіл лауазымы енгізілген [2].

Әдеп жөніндегі уәкіл мемлекеттік қызметшілердің әдеп кодексі, Қазақстан Республикасының Конституциясын, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы» Заңдарын басшылыққа алады.

Қазақстан Республикасында Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 13 қыркүйектегі №328 Жарлығымен бұрын мемлекеттік қызметті басқару үшін болған Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері министрлігі Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік орган ретінде Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі болып қайта құрылды.

Агенттік мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлық көріністерінің жүйелі алдын алу және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасының сақталуын бақылау саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган болып табылады.

Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің әдеп кодексі қабылданды. «ҚР мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормалары мен мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» тиісті Жарлыққа ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев қол қойды.

«Мемлекеттік қызметшілердің моральдық-адамгершілік бейнесіне және іскерлік қасиеттеріне қойылатын талаптарды арттыру мақсатында Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексі; Әдеп жөніндегі уәкіл туралы ереже бекітілсін», - делінген Жарлық мәтінінде [3].

Жарлыққа сәйкес, мемлекеттік қызметшілердің әдеп кодексі жалпы қабылданған моральдық-этикалық нормалармен мемлекеттік қызметшілердің моральдық-этикалық бейнесіне қойылатын негізгі талаптарды, сондай-ақ олардың мінез-құлқының базалық стандарттарын белгілейді.

Кодекс қоғамның мемлекеттік органдарға сенімін нығайтуға, мемлекеттік қызметте өзара қарым-қатынастың жоғары мәдениетін қалыптастыруға және мемлекеттік қызметшілердің әдепсіз мінез-құлық жағдайларының алдын алуға бағытталған.

Кодекске сәйкес Қазақстанның мемлекеттік қызметшілері республика халқының бірлігі мен елдегі ұлтаралық келісімді нығайтуға ықпал етуге; адал, әділ, қарапайым болуға, жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларын сақтауға, азаматтармен және әріптестерімен қарым-қатынаста сыпайылық пен әдептілік танытуға; өздері қабылдайтын шешімдердің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге; жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын шешімдерді қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз етуге; мемлекет

мүддесіне нұқсан келтіретін, мемлекеттік органдардың жұмыс істеу тиімділігіне кедергі жасайтын немесе тиімділігін төмендететін іс-әрекеттерге қарсы тұруға; өзінің іс-әрекетімен және мінез-құлқымен қоғам тарапынан айтылатын сынға себепкер болмауға, сынағаны үшін қудалауға жол бермеуге, орынды сынды, кемшіліктерді жою мен өзінің қызметін жақсарту үшін пайдалануға; жеке сипаттағы мәселелерді шешу кезінде мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, мемлекеттік қызметшілер мен өзге де адамдардың қызметіне ықпал ету үшін қызметтік жағдайды пайдаланбауға тиіс.

Осылайша, осы кодекс кәсіби қызметтік этиканың жалпы қағидаттарының жиынтығын және мемлекеттік қызметшілер атқаратын лауазымына қарамастан басшылыққа алуы тиіс қызметтік мінез-құлықтың негізгі қағидаларын білдіреді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Бүгінгі таңда біздің елімізде кез-келген кәсіби қызметтің тиімділігіне үлкен мән беріледі. Мемлекеттік, муниципалды қызметкерлер мен кез-келген менеджерлердің тиімділігіне ерекше назар аударылады. Олардың тиімділігін анықтайтын маңызды құрамдастарының бірі, оның ішінде мемлекеттік қызметшілер, этикалық құрамдастар, сондай-ақ этикет нормаларын сақтау болып табылады.

Этикалық заңнама нормаларын қолданудың шетелдік тәжірибесі туралы айту керек, оны бұзғаны үшін, мысалы, Германияда, барлық жағдайларда тәртіптік жауапкершілік белгіленеді (кейбір жағдайларда әкімшілік).

Шет елдердегі шенеуніктердің «Ар-намыс кодекстеріне» бағдарлануы олардың кәсіби қызмет саласынан тыс сақталуын білдіреді, өйткені шенеунік өзінің әр әрекетімен «мемлекет тұлғасын» бейнелейді. Қазақстанда мұндай тәжірибе, өкінішке орай, жеткіліксіз.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексіне сәйкес мемлекеттік қызметшілер мінез-құлқының жалпы стандарттары айқындалған, атап айтқанда, мемлекеттік қызметшілер:

1. Қазақстан халқының бірлігі мен елдегі ұлтаралық келісімді нығайтуға ықпал ету, мемлекеттік және басқа тілдерге, Қазақстан халқының салт-дәстүрлеріне құрметпен қарау;
2. адал, әділ, қарапайым болу, жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларын сақтау, азаматтармен және әріптестерімен қарым-қатынаста сыпайылық пен әдептілік таныту;
3. өздері қабылдайтын шешімдердің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз ету;
4. жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын шешімдерді қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз ету;
5. мемлекет мүддесіне нұқсан келтіретін, мемлекеттік органдардың жұмыс істеу тиімділігіне кедергі жасайтын немесе тиімділігін төмендететін іс-әрекеттерге қарсы тұру;
6. қызметтік міндеттерін тиімді атқару үшін өзінің кәсіби деңгейі мен біліктілігін арттыру, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шектеулер мен тыйымдарды сақтау;
7. өзінің іс-әрекетімен және мінез-құлқымен қоғам тарапынан айтылатын сынға себепкер болмау, сынағаны үшін қудалауға жол бермеу, орынды сынды кемшіліктерді жою мен өзінің қызметін жақсарту үшін пайдалану;
8. жеке сипаттағы мәселелерді шешу кезінде мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, мемлекеттік қызметшілер мен өзге де адамдардың қызметіне ықпал ету үшін өзінің қызметтік жағдайын пайдаланбау;
9. шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді таратпауға;
10. мемлекеттік меншіктің сақталуын қамтамасыз ету, өзіне сеніп тапсырылған мемлекеттік меншікті, автокөлік құралдарын қоса алғанда, ұтымды, тиімді және тек қызметтік мақсатта ғана пайдалану;

11. қызметтік тәртіпті бұлжытпай сақтау, өзінің қызметтік міндеттерін адал, бейтарап және сапалы орындау, жұмыс уақытын ұтымды және тиімді пайдалану;

12. Мемлекеттік қызметтерді тұтынушы ретінде халықтың сұранысына толықтай бейімделе отырып, көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру бойынша тұрақты негізде шаралар қабылдау;

13. жасағаны үшін заңнамада тәртіптік, әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық көзделген құқық бұзушылықтар мен теріс қылықтарды жасауға жол бермеуге;

14. іскерлік әдепті және ресми мінез-құлық қағидаларын сақтау.

Мемлекеттік қызметшілердің сырт келбеті олардың қызметтік міндеттерін орындау кезінде мемлекеттік аппараттың беделін нығайтуға ықпал етуге, іскерлікпен, ұстамдылықпен және ұқыптылықпен ерекшеленетін жалпы қабылданған іскерлік талаптарына сай болуға тиіс [4].

Мемлекеттік қызметшілер қызметтік жағдайларын және онымен байланысты мүмкіндіктерді қоғамдық және діни бірлестіктердің, басқа да коммерциялық емес ұйымдардың мүдделеріне, оның ішінде өзінің оларға көзқарасын насихаттау үшін пайдаланбауға тиіс.

Егер бұрын мемлекеттік қызметші өз жұмысында Мемлекеттік қызметшілердің ар-намыс Кодексіне және қызметтік этиканың ведомстволық қағидаларына сүйенген болса, енді бекітілген Әдеп кодексінде мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттарының бірыңғай жиынтығы қамтылған. Мемлекеттік қызметшілер қоғамның көз алдында мемлекеттің бет-бейнесі болып табылатындықтан, бұл кодекс, ең алдымен, қоғамның мемлекеттік органдарға сенімін нығайтуға бағытталған, кодексте мемлекеттік қызметшілер мінез-құлықның жалпы стандарттары, қызметтен тыс уақыттағы мінез-құлық, қызметтік қатынастардағы мінез-құлық, сондай-ақ көпшілік алдында, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында сөз сөйлеу стандарттары тікелей айқындалған.

Ол үшін қызметші жағдайды талдап, жұмысты жетілдіру бойынша креативті және инновациялық ұсыныстар енгізе білуі керек. Талдау нәтижелері, атап айтқанда анықталған кемшіліктердің себептері оларды жоюға бағытталған шешімдер қабылдау үшін қажет. Жинақталған тәжірибеге қарамастан, қызметкерлер оқуға ұмтылуы, сонымен қатар әріптестерімен өз білімдерімен бөлісуі өте маңызды.

Ашықтық пен есептіліктің құрамдас бөлігі «парасаттылық» құзыреті болып табылады. Бұл жағдайда қызметкердің өз жұмысын қаншалықты адал атқаратыны, этикалық нормалар мен стандарттарды сақтайтыны бағаланады. Міндетті талап-басқаларға сыпайылық пен сыпайылықтың көрінісі, сондай-ақ әділеттілік, риясыздық және бейтараптық. Қызметкер өз жұмысының нәтижелері үшін жеке жауапкершілікті сезінуі қажет [5].

Халыққа қызмет көрсету «Қызмет тұтынушысына бағдар беру» және «қызмет тұтынушысын ақпараттандыру» сияқты құзыреттердің болуын болжайды. Бірінші кезекте, қызметші халыққа қызмет көрсету кезінде көрсетілетін қызметті алушылардың қажеттіліктері мен талаптарын назарға алуы тиіс. Олардың мемлекеттік қызмет сапасына қанағаттанушылығын анықтау үшін тұрақты өлшеулер жүргізсін. Оларды сапасыз көрсету себептері анықталған кезде кемшіліктерді жою жөнінде шаралар қабылдау. Қызметтердің ашықтығы мен қол жетімділігі қағидаттарын енгізе отырып, сапаны одан әрі жақсарту бойынша ұсыныстар енгізу. Бұл салада жоғары сапалы қызмет көрсететіндер тиімді жұмысшылар болып саналады. Қызметшілер халыққа қызмет көрсету бойынша мемлекет жүргізіп отырған саясат туралы халықты ақпараттандырудың тиімді тәсілдерін пайдалануы тиіс [6].

Қорытынды.

Мемлекеттік қызметшілер, оның ішінде басшы лауазымдарды атқаратындар, ұжымда өз діни көзқарасын ашық көрсете алмайды, бағынысты қызметшілерді қоғамдық және діни бірлестіктердің, басқа да коммерциялық емес ұйымдардың қызметіне қатысуға мәжбүрлей алмайды. Бұл мемлекеттік қызметшілердің кәсіби этикасының мәні. Бірақ соңғы жылдары мемлекеттік қызметшілердің адамгершілік бағдарларын жоғалту мәселесі жиі көтерілуде, бұл БАҚ - тағы сыбайлас жемқорлық сияқты «трендтік» сөзден көрінеді. Осылайша, қоғам мемлекеттік қызметтегі менеджерге жоғары моральдық талаптар қояды. Қазіргі азаматтар өте ақылды, өз құқықтары мен міндеттерін біледі, оларды айла-шарғы жасау және алдау қазір қиын, демек басқару этикасының деңгейін көтеру мәселесі өткір тұр.

Мемлекеттік қызметшілер кәсіби қызметтің басты этикалық қағидаттары заңдылық қағидаты болып табылатынын біліп қана қоймай, білуі керек. Мемлекеттік қызметшілердің өзара қарым-қатынасының күрделі жүйесін реттейтін құқықтық нормалар мемлекеттік қызметші қызметінің негізгі рәсімдері мен операцияларына ғана қатысты болады. Олардың іс-әрекетінен тыс құқықтық бағалауға жатпайтын көптеген жағдайлар бар. Лауазымды тұлғаның біліктілігі мен мәртебесі неғұрлым жоғары болса, проблемаларды шешу процесі соғұрлым аз стандартталған болады. Тиісінше, жеке таңдау негізінде шешім таңдау мүмкіндігі бар. Бұл моральдық факторлардың әрекет ету саласы, мұнда қоғамдық пікірдің күші мен ішкі өзін - өзі реттеушілер маңызды-міндет, ар-ождан, абырой [7].

Заң нормаларымен көрсетілген сыртқы бақылау емес, ішкі мотивациялық компонент мемлекеттік қызметшінің рульдік импульсі болуы керек. Оның жеке тұлға ретіндегі адами құндылықтары кәсіби шенеуніктің жеке басын сақтау мен дамытудың, билік пен қоғамның дамуының, олардың үйлесімділігінің, корреляциясының шарты болып табылады, бұл өз кезегінде мемлекеттік қызметтің оң имиджін қайтаруға, азаматтардың көз алдында мемлекеттің беделін көтеруге және сақтауға әкеледі.

Осылайша, мемлекеттік қызметші — мемлекет пен ұлттың бет-бейнесі, мемлекеттің табысты жұмыс істеуінің кепілі деген қорытынды жасауға болады. Сондықтан мемлекеттік қызметші міндетті түрде меңгеруі тиіс бірқатар қасиеттер бар. Осыған байланысты мемлекеттік қызметшілердің қызметтік мінез-құлқына қойылатын этикалық талаптар мемлекеттік қызметті ұйымдастыруда шешуші рөл атқарады. Қызметтік қызметте этикалық нормаларды әзірлеу, сақтау және іске асырылуын бақылау қажеттілігін мемлекет пен қоғамның түсінуі табысты, сапалы және үйлесімді өзара іс-қимылдың, сондай-ақ қызметтің жоғары нәтижелеріне қол жеткізудің кепілі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Указ Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153 «О мерах по дальнейшему совершенствованию этических норм и правил поведения государственных служащих Республики Казахстан» (с изменениями по состоянию на 24.01.2019 г.).
2. Этический кодекс государственных служащих Республики Казахстан (Правила служебной этики государственных служащих), утверждён Указом Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2015 года № 153.
3. Бермешева А.П. Ригоризм как один из принципов профессиональной этики государственного и муниципального служащего // Молодой ученый. - 2018. - №48. - С. 99-101. - URL <https://moluch.ru/archive/234/54276/> (дата обращения: 08.04.2019).
4. М.Оразғалиева Мемлекеттік қызметші қандай болуы керек? Атырау газеті, №1, 5.01.2021ж.
5. Жирков Р.П., Стефаниди Л.Ю. Этика государственной службы и государственного служащего: учебное пособие. СПб.: Интермедия, 2014. 162 с.

6 А.Нұғман, Э.Адиетова Повышение этики государственных служащих, Материалы VII Международной научно-практической конференции «Перспективы развития современной науки», г.Тэгу (Ю. Корея) 9–11 марта 2022 г.

7 Л.Батырбекова Әдеп кодексін сақтау – мемлекеттік қызметкердің басты міндеті, Шымкент келбеті қоғамдық саяси газеті, 10.04.2018ж.

СОБЛЮДЕНИЕ ЭТИЧЕСКОГО КОДЕКСА-ГЛАВНАЯ ЗАДАЧА ГОСУДАРСТВЕННОГО СЛУЖАЩЕГО

Аннотация. Несение государственной службы является выражением особого доверия со стороны общества и государства и предъявляет высокие требования к морально-этическому облику государственных служащих. Общество постоянно критикует государственного служащего. Поэтому государственным служащим своим скромным поведением, ответственностью, профессионализмом необходимо сохранять и укреплять доверие общества к государственной службе, государству в целом и его институтам. В Этическом кодексе предусмотрены меры по предупреждению ситуаций, приводящих к нарушению этических норм и возникающих при коррупционных явлениях. Поэтому сегодня ведется соответствующий контроль за работой, действиями и служебной этикой государственных служащих.

Проведение системного контроля за соблюдением стандартов поведения государственных служащих, в свою очередь формирование антикоррупционной культуры на государственной службе и предупреждение нарушений требований законодательства о государственной службе, О противодействии коррупции и норм служебной этики, обязанности, ограничения и дисциплинарные проступки, дискредитирующие государственную службу, ответственность служащих, рассмотрены мероприятия по соблюдению всеми государственными служащими норм высокой моральной этики.

В данной статье проанализирован этический кодекс государственных служащих Республики Казахстан. Рассмотрена сущность профессиональной этики государственных служащих. На основании проведенного анализа мы пришли к выводу, что главной мотивацией государственного служащего должна быть внутренняя мотивационная составляющая.

Ключевые слова: государственный служащий, этический кодекс, правительство для граждан, государственное управление, управленческая модель, государственный аппарат.

COMPLIANCE WITH THE CODE OF ETHICS IS THE MAIN TASK OF A CIVIL SERVANT

Abstract. Public service is an expression of special trust on the part of society and the state and places high demands on the moral and ethical appearance of civil servants. Society constantly criticizes the civil servant. Therefore, civil servants with their modest behavior, responsibility, professionalism need to maintain and strengthen public confidence in the civil service, the state as a whole and its institutions. The Code of Ethics provides for measures to prevent situations that lead to violations of ethical norms and arise from corruption phenomena. Therefore, appropriate control is being carried out today over the work, actions and work ethics of civil servants.

Conducting systematic monitoring of compliance with standards of conduct of civil servants, in turn, the formation of an anti-corruption culture in the civil service and the prevention of violations of the requirements of the legislation on public service, On combating corruption and the norms of official ethics, duties, restrictions and disciplinary offenses discrediting the civil service, the responsibility of employees, measures for compliance by all civil servants with the norms of high moral ethics were considered.

This article analyzes the ethical code of civil servants of the Republic of Kazakhstan. The essence of professional ethics of civil servants is considered. Based on the analysis, we came to the conclusion that the main motivation of a civil servant should be an internal motivational component.

Key words: civil servant, code of ethics, government for citizens, public administration, management model, state apparatus.

References

- 1 The decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 153 «On measures for further improvement of the ethical norms and rules of behavior of civil servants of the Republic of Kazakhstan» (with changes as 24.01.2019 g).
- 2 The ethical code of civil servants of the Republic of Kazakhstan (Rules of ethics of civil servants), approved by the decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 29, 2015 No. 153.
- 3 Bermesheva A.P. Rigorism as one of the principles of professional ethics of a state and municipal employee // Young scientist. - 2018. - No.48. - PP. 99-101. - URL <https://moluch.ru/archive/234/54276/> / (date of address: 08.04.2019).
- 4 M.Orazgalieva Memlekettik kyzmetshi kandai boluy kerek? Atyrau Gazeti, No. 1, 5.01.2021zh.
- 5 What competencies should an ideal civil servant have? <https://tengrinews.kz/>
- 6 A.Nugman, E.Adietova Improving the ethics of civil servants, Materials of the VII International Scientific and Practical Conference "Prospects for the development of modern science", Daegu (South Korea) March 9-11, 2022
- 7 L.Batyrbekova Adep kodeksin saktau – memlekettik kyzmetkerdin basty mindeti, Shymkent kelbeti qogamdyk sayasi gazeti, 10.04.2018zh.

Information about authors:

Samal Aldeshova - Master economic sciences, senior teacher of Finance and Accounting, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Student Ave., E-mail: aldeshova.s@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5366-2487>

Elmira Adiyetova - Candidate of economic Sciences, Assoc. prof. Departments Finance and accounting, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Student Ave., E-mail: e.adietova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-2400-6357>

Amankos Nugman - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, 010000 Nursultan, Abaya Ave. 33a. E-mail: amankosn@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3370-7198>

IRSTI 06.77.64
UDC 331.5.024.5

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.11

S.S. Ashtaeva^{1*} , N.V. Tsuglaeva¹

¹Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov
Elista, 358000, Russian Federation
e.mail: ashtaeva.s@rambler.ru

EMPLOYMENT PROBLEMS IN KAZAKHSTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. This article is devoted to the archived problem of modernity - the problem of unemployment and the mechanism of legal regulation in the Republic of Kazakhstan. This article discusses the problems of unemployment in the Republic of Kazakhstan, since in any civilized state the level of unemployment and employment is an indicator of the country's economy. The article analyzes the regulatory framework for regulating labor relations, including relations in the field of employment of the population, which allows to clearly regulate the relations in question in the legal field. The Government of the Republic of Kazakhstan is constantly working to reduce the unemployment rate in the country, a whole system has been developed to eradicate unemployment, but the main challenge not only for Kazakhstan, but also for the entire world community has become the COVID-19 pandemic. The conditions of total quarantine, the transition to a remote format of work, the closure of borders between states "hit" the usual and stable activities of many enterprises, which, accordingly, led to job cuts. The purpose of this article is to disclose legal problems in the field of employment in the Republic of Kazakhstan, a comparative analysis with similar legislation of other countries. The article discusses the key stages of state legal activity in the field of employment provision.

Key words: unemployment, labor relations, employment, state, legal.

Introduction.

One of the priority problems around the world is the problem of employment of the able-bodied population, as it is associated with the prospect of economic and social stability of any state. The apparatus of the Government of each country should carry out a detailed analysis of the state and trends of employment of the population and take measures to regulate and ensure employment of the population.

Unemployment is a socio-economic phenomenon in which the able-bodied part of the population cannot find work and becomes an excessive population. According to the definition of the International Labor Organization, an unemployed person is a person who wants to work, can work, but does not have a job [1].

Material and methods of research. Unemployment is a complex and serious problem even for economically developed countries.

The Republic of Kazakhstan has established a legislative framework for the legal regulation of labor and employment of the population. Issues of regulation of labor and employment of the population are reflected in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, in the Labor Code of the Republic of Kazakhstan and in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the Population" dated 06.04.2016.

The directions of the State's policy in the field of employment promotion are also contained in international legal acts. Thus, an indication of the need for the State to create conditions for the fullest existence of the right to work is also contained in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (article 6).

The Universal Declaration of Human Rights of 1948 in Article 23 proclaims the right of everyone to work, to free choice of work, to fair and favorable working conditions and to protection

from unemployment, while Article 25 of this document indicates the right of everyone to count on a standard of living that would allow them to form and manifest themselves as a person, take a direct part in the production of material and spiritual goods [2].

Results and their discussion. Chapter 3 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the Population" provides for the norms for determining the status of an unemployed person, his rights and obligations, the rules for registering unemployed people in territorial employment centers, as well as the procedure for de-registration of unemployment.

The website of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan provides express information, which states that "The number of unemployed in January 2022, according to estimates, amounted to 457.6 thousand people, the unemployment rate is 5.1%" [3].

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the Population" in paragraph 19 of Article 1 contains definitions of the concept of unemployed, based on this definition, an individual who is looking for work and is ready to start work is considered unemployed [4].

During the quarantine, the level of registered unemployed in Kazakhstan has increased 8 times, the number of unemployed employed has increased 11 times compared to the beginning of the year [5].

It seems that it is necessary to conduct a comparative legal analysis of the mechanism for solving the issue under consideration in other countries.

Different states give different definitions of the status of unemployed, for example, in Japan, an unemployed person is considered to be a person who has not worked a single hour for one week. In the United States, unemployed persons are considered to be those who have not worked for one week, as well as persons who have been temporarily dismissed or hired for a new job, but are in a waiting state for 30 working days. The UK gives a similar definition on this issue.

The legislation of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan are similar in determining the status of the unemployed, they lack any temporary properties or obligation to register in employment centers.

From the analysis of paragraph 19 of Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the Population", in order to recognize a person as unemployed, it is necessary to be an individual with legal capacity, does not belong to the category of employed persons, which are designated in Article 4 of the ZRK "On Employment of the population" and be ready to start work.

The definition of the concept of unemployment is also given in paragraph 20 of Article 1 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the population", from which unemployment should be understood as a socio-economic phenomenon caused by the lack of demand for a part of the labor force in the labor market.

The labor legislation of the Republic of Kazakhstan has undergone many reforms over the years of independence, and all these reforms have also touched on the problems of employment and unemployment. State regulation in the field of employment in the Republic of Kazakhstan is carried out by the Government of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Labor and Social Protection, territorial departments of Labor, Social Protection and Migration, employment centers. Chapter 2 of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Employment of the Population" provides for the competence of the above-mentioned state bodies in the field of employment and employment of the population.

The problem of employment of the population is not a problem of a single state, but of the entire world community as a whole, also many international organizations are involved in the employment system, one of which is the International Labor Organization. During the active activity of the International Labor Organization, more than 185 Conventions have been developed and adopted, 180 member countries of this organization, for which the ILO conventions and recommendations are a platform for creating an internal system to protect the population from unemployment.

G. Agliullina in her work gives the following definition of employment as an economic category, which is a set of economic relations related to the provision of jobs for the able-bodied population and human participation in the production process and economic activity [6].

According to V.A. Pivlenkov, employment to the population is citizens who have passed the age designated by law and are currently doing work that brings them income in kind or in cash [7].

E. V. Shuvaeva writes that employment is the most important fundamental element of the system of labor relations [8].

I would like to agree with the opinion of E.V. Shuvaeva that employment is an integral part of labor relations, which needs clear state regulation. An effective labor market policy on the part of the state contributes to an increase in employment opportunities [6].

The state, implementing employment policy at the national and regional levels, should pursue strategic and tactical goals. The strategic goal is to achieve a high standard of living, create conditions for comprehensive human development based on improving the efficiency of the economy. The tactical goal is to balance the supply and demand of labor on the basis of the demand and supply of jobs, ensuring full, productive and effective employment [9].

State support for unemployed citizens in the Republic of Kazakhstan is carried out in the form of consulting work on education and employment, providing advanced training courses, vocational training and retraining, search and assistance in employment, including the organization of youth policy.

Professional development, vocational training and retraining in Kazakhstan are regulated by the norms of labor legislation and are ways of state regulation of employment provision.

One of the ways of social protection by the State is the payment of unemployment benefits, this method is regulated not only by the norms of domestic legislation, but also by the Convention Section VI "On the Promotion of Employment and protection from Unemployment" adopted at the 25th session on June 21, 1988 by the General Conference of the International Labor Organization.

Social payments in case of job loss in Kazakhstan are regulated by the norms of the chapter of the Law "On Compulsory Social Insurance" dated December 26, 2019. Article 22 of the CC provides for the size and timing of payment, but the maximum payment period for this type of payment is 6 months.

The procedure for registering as unemployed in the Republic of Kazakhstan is indicated in the Rules for Registration of Job Seekers, the Unemployed and the Implementation of labor mediation provided by employment centers of June 19, 2018 No. 259.

The amount of social benefits for job loss in our country is calculated by multiplying the average monthly income by the income replacement coefficient and the length of participation in the compulsory insurance.

The situation regarding the payment of social unemployment benefits is different in Germany, for a year a person recognized as unemployed is entitled to receive benefits in the amount of 60% of wages, and for persons with young children - 67%.

In Canada, this type of benefit is paid to persons who work at least 15 hours a week and the amount of earnings is at least 113 Canadian dollars, the maximum benefit payment period is 50 weeks. The amount of the benefit and the duration of the payment depends on the amount of wages, the rate of unemployment growth, etc..

The employment model in Canada is mainly focused on creating a system of vocational guidance and employment of the population. Recently, new forms of professional orientation have been introduced here (designed not only for students, but also for adult workers), a close relationship is being established with other areas of state regulation of the training and use of labor.

Independent classes in specialized vocational guidance centers ("center of choice") become the most important form of knowledge of the "world of professions" for young people. This is a new, special type of institutions with automated information systems, video equipment, electronic examiners [10].

The main tasks of the UK employment Service are: providing assistance in finding a job; providing special assistance to disabled people (programs and encouragement of employers); monitoring those receiving benefits (apply 1 every 2 weeks); detecting fraud when receiving benefits (inspection group). In the UK, a person who applied to employment services in search of work is recognized as unemployed from the first day of application [11].

The unstable development of the world economy and the constantly changing conditions of social modernization put forward updated standards for the labor market and the promotion of employment of the population, and accordingly the state should develop high-quality and maximally productive measures and programs to promote employment and employment of citizens.

In one of his speeches, the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev voiced the problem of youth unemployment. This fact is influenced by several factors: the ambition of young professionals, the reluctance to start a career from the bottom, the requirement of employers to have work experience for vacant positions.

In reality, the problem of unemployment in the Republic of Kazakhstan is not limited only to the age limit, but has signs of gender, since, according to official statistics, 65% of the unemployed are women.

This fact is caused by various factors, for example, some regions of Kazakhstan are oil and coal-producing regions, respectively, the work of women in this area is limited, it is also necessary to take into account the reluctance of employers to hire women with young children. At the moment of the development of labor legislation and Kazakh legislation in general, the problems of legal regulation of women's labor still remain unresolved in many industries. For example, according to the results of a study by the Gender Economics Research Center of Narkhoz University, the situation with wage inequality in Kazakhstan has not changed since 2010. According to the results of the study, it was revealed that Kazakh women are paid 35% less.

We see this situation as discrimination of constitutional, labor rights of women, violation of the principles of labor legislation on ensuring the right to remuneration for work.

In many countries of the world community, there is a radical rethinking of the social role in society, priority measures are being determined to ensure its rights and opportunities.

The equal participation of women in the political and economic life of the country is considered by the democratic public as a necessary condition for achieving progress in socio-economic development, in solving urgent political, socio-cultural, racial, ethnic and other problems.

Today, according to the World Labor Organization, there is an increase in the number of employed women in the world labor market.

It should be noted that the mechanism for protecting women's labor rights in Kazakhstan requires improvements, despite the legislative consolidation of the norms of international conventions and agreements, in practice their implementation requires strict state regulation by executive bodies, raising the level of legal awareness of each individual employer, and society as a whole.

With the development of the market economy in Kazakhstan, a considerable proportion of economically active citizens have moved from the number of employees to the category of individual entrepreneurs, persons receiving income from activities under civil law contracts, as well as the self-employed, which significantly reduced the burden on the state in the field of employment and employment.

By itself, this phenomenon contributes not only to the growth of the country's economy, but also to the state of employment of the population, since, if previously an individual carried out wage labor, then in the current conditions, it passes into the category of employers.

But despite the development of small and medium-sized businesses, the Government of the Republic of Kazakhstan is closely engaged in increasing the level of employment. For example, on April 2 of this year, the Minister of Labor and Social Protection of the Population B. Nurymbetov at a conference call of the Government of the Republic of Kazakhstan said that "the main tool for ensuring employment of the population will be a new Employment Roadmap, the implementation of which provides 1 trillion.tenge. The program will cover more than 7 thousand projects, of which more than 300 projects are productive, promising projects that will make it possible to create new permanent jobs" [10].

Conclusion.

In implementing the principles of the new Roadmap, the Government of the Republic of Kazakhstan plans to actively involve local executive bodies, form a more productive use of electronic resources of territorial employment centers by akimats. The main target audience of this Program is unemployed youth.

In general, it is necessary to note the positive dynamics of the state's response in the field of employment to external and internal socio-economic factors affecting the level of employment and employment of the population. But at the same time, it should also be noted that according to experts, the unemployment rate in Kazakhstan remains at a high level and the situation in the world today requires the state to take drastic measures to grow the economy. It is necessary to revise the maintenance of static unemployment data because it is noted that the real figures and official unemployment statistics have clear differences.

Summing up the above, it should be noted that despite the fact that a certain part of the able-bodied population of the country are self-employed or have income in the field of small and medium-sized businesses, it should be taken into account that trends in the development of the market of services, technologies, substitution of one sphere of activity with another do not make the "arena" of self-employment stable, and therefore the share of responsibility in the sphere of regulation of employment and employment of the population should be entrusted to the state.

References

- 1 Frolova T.A. Economic theory: lecture notes. - Taganrog: TTI SFU, 2009.
- 2 Human rights: A collection of international documents. - M., 1986. – pp.10-12
- 3 Unemployment in Kazakhstan remained at 4.8% in February. [Electronic resource] // URL: <https://zonakz.net/2020/03/16/bezrabotica-v-kazaxstane-v-fevr-ale-soxranilas-na-urovne-48/>
- 4 Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 482-V "On employment of the population" (with amendments and additions as of 01.01.2020)
- 5 The number of unemployed has increased 8 times during the quarantine in Kazakhstan.// URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/bezrabotnyih-stalo-v-8-za-vremya-karantina-kazahstane-411630/
- 6 Agliullina G. R. Employment of the population as an economic category // Bulletin of UISTU. 2016. No. 1 (73). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zanyatost-naseleniya-kak-ekonomicheskaya-kategoriya> (Date of application: 17.02.2022).
- 7 Pavlenkov V.A. Labor market. Busyness. Unemployment. Moscow: MSU, 2004. 584 p.
- 8 Shuvaeva E. V. Employment as the most important element of labor relations // Actual issues of economic sciences : materials of international. scientific conference — Ufa : Summer, 2011.
- 9 Bogdashkina Irina Vyacheslavovna, Kusanova Adema Yerzhanovna Effectiveness of state programs in solving employment problems // Actual problems of our time: science and society. 2014. No. 4 (5). URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/effektivnost-gosudarstvennyh-programm-v-reshenii-problem-zanyatosti-naseleniya> (accessed: 02/20/2022).

10 Shaikin, D. N. Socio-economic aspects of the use of youth labor in the Republic of Kazakhstan (on the example of the North Kazakhstan region) : dis. ... Candidate of Economic Sciences / D. N. Shaikin. – Omsk, 2005. – 179 p.

11 Tsapova N. Y. Foreign experience of employment regulation // Science of man: humanitarian studies. 2010. No.5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-regulirovaniya-zanyatosti> (accessed: 02/20/2022).

12 The implementation of the "Employment Roadmap" will cover 7 thousand projects - the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan // Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan // URL: <https://primeminister.kz/ru/news/realizaciya-dorozhnoy-karty-zanyatosti-ohvatit-7-tys-proektov-mtszn-rk-234737>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Бұл мақала қазіргі заманның мұрағат мәселесіне - жұмыссыздық және Қазақстан Республикасындағы құқықтық реттеу тетігінің проблемаларына арналған. Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жұмыссыздық мәселелері қарастырылады, өйткені кез келген өркениетті мемлекетте жұмыссыздық пен жұмысқа орналасу деңгейі ел экономикасының көрсеткіші болып табылады. Мақалада еңбек қатынастарын, оның ішінде жұмыспен қамту саласындағы қатынастарды реттеудің нормативтік-құқықтық платформасы талданады, бұл құқықтық салада қарастырылған қатынастарды нақты реттеуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының Үкіметі елдегі жұмыссыздық деңгейін төмендету бойынша тұрақты жұмыс жүргізуде, жұмыссыздықты жою бойынша тұтас жүйе әзірленді, бірақ тек Қазақстан үшін ғана емес, бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін де басты сын - қатер COVID-19 пандемиясы болды. Жаппай карантин шарттары, қашықтан жұмыс істеу форматына көшу, мемлекеттер арасындағы шекаралардың жабылуы көптеген кәсіпорындардың әдеттегі және тұрақты қызметіне "соққы берді". Осы мақаланың мақсаты ҚР-да халықты жұмыспен қамту саласындағы құқықтық проблемаларды ашу, басқа елдердің ұқсас заңнамасымен салыстырмалы талдау болып табылады. Мақалада халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік құқықтық қызметтің негізгі кезеңдері қарастырылады.

Негізгі сөздер: жұмыссыздық, еңбек қатынастары, жұмыспен қамту, мемлекеттік, құқықтық.

ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Данная статья посвящена архиважной проблеме современности - проблемы безработицы и механизма правового регулирования в Республике Казахстан. В данной статье рассматриваются проблемы безработицы в Республике Казахстан, так как в любом цивилизованном государстве уровень безработицы и трудоустройства является показателем экономики страны. В статье анализируется нормативно-правовая платформа регулирования трудовых отношений, в том числе отношений в сфере занятости населения, позволяющая четко регламентировать рассматриваемые отношения в правовом поле. Правительством Республики Казахстан ведется постоянная работа по снижению уровня безработицы в стране, разработана целая система по искоренению безработицы, но главным вызовом не только для Казахстана, но и для всего мирового сообщества стала пандемия COVID - 19. Условия тотального карантина, переход на дистанционный формат работы, закрытие границ между государствами «ударили» по привычной и стабильной деятельности многих предприятий, что соответственно, повлекло сокращение рабочих мест. Целью данной статьи является раскрытие правовых проблем в сфере занятости населения в РК, сравнительный анализ с аналогичным законодательством других стран. В статье рассматриваются ключевые этапы государственной правовой деятельности в сфере обеспечения занятости населения.

Ключевые слова: безработица, трудовые отношения, занятость, государство, правовые.

Information about authors:

Saglar Ashtaeva - Senior Lecturer of the Department of Civil Law and Procedure Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov; Elista, 358000, Russian Federation, e.mail: ashtaeva.s@rambler.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0499-8619>

Nina Tsuglaeva - Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, 358000, Russian Federation, e.mail: palestinka-30@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0819-8790>

МРНТИ 10.19.01
УДК 34:004

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.12

Л.С. Серикова ¹

¹ Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова
г. Уральск, 090000, Республика Казахстан
e-mail: Lyaz_76@mail.ru

ЦИФРОВОЕ ПРАВО В ГРАЖДАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В статье анализируется цифровое право Республики Казахстан, его особенности, необходимость признать его как самостоятельный объект гражданских правоотношений.

Автор статьи поднимает вопрос о правовой природе цифрового права, о том что цифровое право это новый правовой феномен. Бурное развитие цифровых технологий и повсеместное их применение связано с большим пластом нормативного материала, а это неразделимо связано, конечно же с экономикой.

Само Цифровое право складывается как комплексно сформированный институт права, который обеспечивает нормативно-правовое регулирование цифровой среды.

Сам механизм правового регулирования общественных отношений в цифровой среде основывается в первую очередь на том, что они имеют информационную природу, поскольку возникают по поводу совершения тех или иных действий с информацией в цифровом виде – цифровыми данными.

Интернет породил свою собственную сферу права. Интернет-право — это динамичная, гибкая и неизведанная область практики, где правила еще не определены окончательно.

На самом деле, это даже не отдельная область права, фактически это смесь теории и практики, взятых из различных сфер, мешанина из частей, взятых из интеллектуальной собственности, гражданских свобод, деликтного, международного торгового, коммерческого и коллизионного права». Такое понимание сохраняется и поныне.

И сегодня, юристы отмечают, что в отличие от всех других отраслей права интернет-право не является конкретной, стабильной и надежной областью практики и охватывает собой принципы и правила из ряда различных отраслей, включая, в частности, сферу гражданских свобод, договорное право, законодательство об интеллектуальной собственности, об информационной безопасности, о защите прав потребителей и прочее.

Ключевые слова: Цифровое право, сфера, юрист, интернет, ИКТ, киберпреступления.

Введение.

Цифровое общество – это современный этап развития цивилизации, отличающийся доминирующей ролью знаний и информации во всех сферах жизнедеятельности общества, решающим воздействием информационно-коммуникационными технологиями на образ жизни людей, их образование и работу, а также на взаимодействие государства, бизнеса и общества. Информационно-коммуникационная инфраструктура, которая отвечает современным требованиям, обеспечивает цифровые преобразования социально-экономической жизни страны и служит платформой для получения цифровых дивидендов, ничего не значит без человеческого капитала [10,1].

Беря во внимание что на первом месте в государственной программе «Цифровой Казахстан», стоит повышение качества жизни населения и конкурентоспособности экономики Казахстана посредством прогрессивного развития цифровой системы.

Если население не будет уметь пользоваться теми благами и преимуществами, которые предоставляются новейшими цифровыми технологиями, то имеющаяся высокоскоростная сеть передачи данных не найдет применение и не будет эффективной. Более того, есть риск возникновения социального напряжения, так как на построение инфраструктуры безрезультатно

потрачены значительные средства. С целью митигирования данного риска следует создавать креативное общество, обладающее необходимыми цифровыми навыками.

Данное требует активного исследования вопроса цифрового права в нашем обществе дабы быть креативным обществом [10,1].

Данная проблема остро стоит перед сообществом правоведов, а так же в связи с тем что в нашем обществе активно развивается цифровое право. Сейчас в мире идет нормативное регулирование цифровой экономики.

Что такое цифровое право - это прежде всего права человека на то чтобы у него был доступ. Доступ к созданию, использованию и опубликованию цифровых произведений, на доступ и использование компьютеров и других электронных устройств и конечно же доступ к интернету.

Во всем мире происходит глобальная цифровая трансформация, которая приводит к применению этих инновационных цифровых технологий.

И наше государство этому не исключение. Здесь имеется ввиду, что наше государство естественно стремится быть конкурентно способным государством на рынке цифровых инноваций и соответственно оно должно проводить политику для достижения данной цели. И примером этому являются цифровые технологии.

Так же следует отметить что сама цифровизация была затронута еще Первым Президентом Республики Казахстан – Елбасы Н. Назарбаевым в 2017 году в Послании народу. Тогда необходимо было культивировать новые индустрии, которые создаются с применением цифровых технологий.

В Обращении 2018 года Елбасы поручил сделать третью пятилетку индустриализации «инновационной». Основным фактором здесь должно было стать повсеместное внедрение элементов Четвертой промышленной революции. Это — автоматизация, роботизация, искусственный интеллект, обмен «большими данными» и другие.

Правительству было поручено совместно с бизнесом разработать комплекс мер технологического перевооружения базовых отраслей до 2025 года.

В 2019 году Глава государства К. Токаев отметил, что четвертая промышленная революция усиливает требования к знаниям и компетенциям работников. Поэтому было поручено разработать план обучения 10 тысяч специалистов для ключевых отраслей до 2025 года, необходимых для развития Индустрии 4.0.

Каждый аким области должен иметь Карту создания рабочих мест в регионе до 2025 года. На недавнем совещании 15 октября т. г. по экономическим вопросам под председательством Главы государства было отмечено, что реализация программы индустриализации позволила остановить спад промышленного производства и обрабатывающего сектора, наладить выпуск новых видов продукции.

Однако, как отметил К. Токаев, кардинальных сдвигов в структуре экономики не произошло. К индустриализации приковано внимание местного и зарубежного экспертного сообщества, нельзя допустить дискредитации самой идеи индустриализации.

Глава государства указал на необходимость формирования не менее 3-5 технологически развитых отраслей, конкурентоспособных как минимум в региональном масштабе.

Основной акцент должен быть сделан на росте производительности труда не менее чем в 1,7 раза и значительном увеличении казахстанского экспорта обработанной продукции. Правительству предстоит добиться прироста не сырьевого экспорта в 1,5 раза к 2022 году и в 2 раза к 2025 году [9,1].

Цифровые технологии такого формата необходимы и они внедряются и они предусмотрены национальной технологической инициативой Республики Казахстан. Для наглядного примера можем взять Национальный проект «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций» и на внедрение его правительством выделяется более 2 миллиардов тенге, более ста тысяч рабочих мест предусмотрено согласно проекту. [8,1]

Данный проект предусматривает и качественное и количественное улучшение экономического эффекта: увеличение на 79 млрд. тенге налогов от ежегодной крипто индустрии, увеличение доли ВВП в сфере ИКТ до 5 %, доля частного софинансирования проектов коммерциализации РННТД и прикладных научных исследований – 50 %. Ожидаемый социальный эффект (в качественном и количественном выражении) это улучшение государственных услуги за 5 минут на смартфоне, интернет с гарантированной скоростью (города – 10 мб/сек, села – 5 мб/сек). [8,1]

Целью проекта является: становление Казахстана современной страной с эффективным государственным управлением за счет цифровой трансформации, принимающим решения на основе достоверных данных, а также обеспечивающим эффективное и безопасное использование инфраструктуры в цифровую эпоху, увеличивающим вклад науки в социально-экономическое развитие страны [8,1].

Учитывая выше изложенное сферой действия цифрового право являются общественные отношения в сфере информатизации, возникающие на территории Республики Казахстан между государственными органами, физическими и юридическими лицами которые создаются при, развитии, сопровождении, эксплуатации объектов информатизации.

Данное невозможно без государственной поддержке развития отрасли информационно-коммуникационных технологий.

Целью исследуемой проблемы является анализ цифрового права в условиях распространения технологий в области цифрового права, преобразующих уже устоявшиеся институты и общественные и государственные.

Помимо этоговлияние цифрового права на содержание а так же и на само строение права здесь выделяется новейшие преимущества и угрозы, данное связано с применением на практике цифровых технологий, предложив другие варианты правового регулирования.

Цифровое право — это такая сфера с которой люди если брать в обзор данный момент развития сталкиваются можно сказать ежедневно если не ежечасно в особенности это касается молодежи. [2,85].

Значимость цифрового права для нашего общества обзор общественных отношений в данной области и есть цель настоящего исследования.

Материал и методы исследования. В исследовании был применен системный метод особенность данного метода состоит в том что его возможно применение для решения задач не имеющих стандартных ответов. Имея в виду, сложные правовые проблемы в социальном обществе данная особенность делает весьма полезным данный метод исследования.

Общественные отношения, возникающие на основе цифровых отношений, которые создают особую сферу регулирования гражданского правовых отношений.

В действительности они являются смесью практических и теоретических отношений которые взяты из гражданского и уголовного права, торгового и других.

Данное значение пава сохранено и в настоящее время.

Результаты и их обсуждение. Резюмировав, следует, что цифровое право есть не что иное как целая совокупность норм права и отдельных институтов, которые регулируют разные виды

отношений, и непременно связаны с непосредственным применением и внедрением цифровых технологий.

При этом цифровое право представляет собой такое образование в области права, что на данный момент развития нашего общества, оно включает в себя, и проблему платежей в электронном виде, и денег электронного вида мобильных, банкинга, электронного, и прочего.

Нестабильность, неконкретность и ненадежность в практическом понимании является отличием ее от других отраслей права и оно включает в себя основополагающие принципы деятельности таких отраслей права как гражданское право.

Цифровое право или же право интернета оно же интернет право заключается в том что:

во-первых, в обычных правовых институтах, которые не смотря на воздействие интернета не меняется, но в коррекции некоторых норм, требует.

Во-вторых, новых правовых институтов, которые появляются в связи с интернетом, здесь имеется в виду законодательные акты.

Значит, что касается законодательства, здесь будет наиболее реальным применение «реального» подхода, поскольку те новейшие отношения, которые просто вынуждают выпуск новых законодательных актов регулирующих в полном объеме данные отношения.

Цифровое право следует понимать как совокупность правовых норм и институтов, регулирующих разнообразные отношения, связанные с внедрением и использованием цифровых технологий, но эти нормы не объединены единым методом регулирования и относятся к различным отраслям права.

Рассматривая вопрос о специфике права собственности на электронные информационные ресурсы (как информацию, хранящуюся в электронном виде и содержащуюся в информационных системах) необходимо принимать во внимание сложную структуру его объекта – документированной информации [3,3].

Зачастую права на информацию и ее физический носитель, имея различную юридическую природу, не совпадают.

Определяя информационные ресурсы как элемент состава имущества и объект права собственности, Закон Республики Казахстан «Об информатизации», в сущности, регулирует отношения собственности по поводу материальных носителей информации, так как право собственности как вещное право может распространяться только на материальные объекты [7,2].

К информации в отношении нематериального блага относятся такие полномочия которые не относятся к праву собственности это может быть тиражирование, распространение или же публикация. Для того чтобы вводить новую отрасль законодательства, надо сначала определиться с отдельным родом общественных отношений, которые возникают в том, что называется «цифровой средой», а заодно и с юридической дефиницией термина «цифровая среда», в которой возникают цифровые права.

Смарт-системы, роботы и боты уже действуют в нашей жизнедеятельности. Смарт-видеофиксация людей, сбор персональных (биометрических) данных могут нарушать приватность гражданина и человека, поэтому законодательство должно соблюдать баланс законных интересов персон, бизнеса и ведомства.

К цифровым системам можно отнести системы распределенного реестра, которые метафорично называются «блокчейн», так как в них используется хеширование данных (буквенно-цифровое шифрование) [3,4].

Однако лучше использовать термин «смарт-система», так как в блокчейне используется термин «смарт-контракт», который фактически является смарт-документом. Кроме того, термин «смарт-систем» хорошо отображает то, что называется «искусственным интеллектом».

В связи с этим «цифровая трансформация» - это только метафора, с помощью которой обозначается этап развития Казахстана на ближайшие 20 лет с помощью продуцирования безопасной, надежной и устойчивой электронной среды на базе инфраструктуры Интернета (сети сетей) [4,3].

Люди живут и действуют в действительном мире, но могут существовать и в виртуальном мире. При этом эти миры связаны, и анонимный пользователь может нанести вред конкретному субъекту через виртуальный мир и остаться безнаказанным.

Можно принять норму в законе о наказании за такие действия, но пока нет инфраструктуры, с помощью которой правоохранительные органы смогут идентифицировать злоумышленника и доказать его вину, закон в данном случае не будет действовать. Поэтому в виртуальном мире должны быть виртуальные границы, а для этого необходимо законодательно определить, что это такое и чем они отличаются от «цифровых границ», а заодно и сказать, существуют ли «цифровые границы» или это только метафора. Нет смысла плодить новые сущности, если со старыми еще не разобрались, в частности с метафорой «информация». Пока самые совершенные смарт-системы не могут гарантировать своей безопасности от злоумышленников, отсутствие системных сбоев и/или наличия репрезентативности больших данных при решении нестандартной задачи, имен и ip-адресов, патентных прав, лицензирования, переговоров и заключения договоров в электронной форме, киберспорта, программного обеспечения, азартных игр, геномов, телемедицины и данных о здоровье, баз данных и контента, распределения рисков, управления и обслуживания сети, диффамации, кибербуллинга, уголовной ответственности за киберпреступления, онлайн-сервисов, агрегаторов, онлайн-арбитража и онлайн-посредничества, налогов и прочее [1,53].

В ключевом мировом рейтинге развития ИКТ, рассчитываемом под эгидой ООН – ICT Development Index, – Казахстан в 2016 году занимал 52-ю строчку из 175-ти. Основным элементом цифровизации является «искусственный интеллект», входящий в перечень цифровых технологий.

Сегодня искусственный интеллект активно внедряется в различные сферы жизни общества, в том числе в здравоохранение при прогнозировании диагноза больных. В этой связи вопросы использования искусственного интеллекта стали предметом обсуждения широкого круга специалистов.

Разработка и применение искусственного интеллекта требует правовой регламентации. В частности, требуют решения такие проблемы, как правосубъектность искусственного интеллекта, юридическая ответственность за вред, причиненный в этой сфере, кибербезопасность и противодействие распространению фейков, защита персональных данных, авторские права на произведения, созданные искусственным интеллектом, применение искусственного интеллекта в здравоохранении, права человека и т.п.

В связи со стремительным развитием новых технологий при разработке законодательства в данной сфере целесообразно принятие ключевых принципов и стандартов, которые могут быть применимы к новым технологиям следующего поколения.

Также трудности при разработке законодательства в сфере искусственного интеллекта связаны с отсутствием единых признанных международных правовых стандартов в этой области.

По мере развития и внедрения новых технологий искусственный интеллект порождает все больше вызовов и неопределенностей. На сегодняшний день правовое обеспечение искусственного интеллекта отстало от технологического развития. Поэтому оно должно развиваться с учетом исследования всех рисков и специфики использования искусственного интеллекта в различных сферах жизни.

«При этом, как отмечают исследователи, существенно важно, необходимо обеспечить баланс между интересами общества и отдельных индивидов, в том числе безопасность и необходимость развития инноваций в интересах общества», 25 июня 2020 года в Закон РК от 24 ноября 2015 года «Об информатизации» были внесены изменения и дополнения по вопросам регулирования цифровых технологий [3,2]. Были введены такие новые понятия, как «интеллектуальный робот», «национальная платформа искусственного интеллекта», «оператор национальной платформы искусственного интеллекта».

Согласно Закону «Об информатизации», «интеллектуальный робот» – «автоматизированное устройство, совершающее определенное действие или бездействующее с учетом воспринятой и распознанной внешней среды». [3,3]

Системы искусственного интеллекта должны всегда оставаться под контролем человека, даже если благодаря машинному обучению или аналогичным технологиям они смогут принимать решения самостоятельно, без человеческого вмешательства.

Ответственность за нарушения прав человека, которые происходят при разработке, внедрении и использовании систем искусственного интеллекта, должна всегда возлагаться на человека.

Практика функционирования «технологий искусственного интеллекта» подтверждает этот аргумент.

Законы, регулирующие правоотношения в областях, связанных с техникой, часто опираются на национальные стандарты, которые нередко представляют собой неудачные кальки с иностранных или международных стандартов. К сожалению, и за рубежом используют устаревшую терминологию, а также метафоричную, например «киберпространство» [6,74].

Цифровая трансформация подразумевает трансформацию нормативных правовых актов, в частности систематизацию, юридически значимых терминов, алгоритмизацию логических связей в этих актах и между актами, а также возможность создавать цифровые правовые модели, с помощью которых можно исследовать «правовые массивы», осуществлять правовой мониторинг, моделировать регулирование общественных отношений, осуществлять прогнозирование и создавать стратегии управления цифровой трансформации законодательства.

Однако, основной средой этой трансформации является не информационная, а медиасреда, подразумевающая среду, через которую средства массовой информации и/или массовых коммуникаций (печать, радио, телевидение, видео, кино, компьютерные каналы, Интернет и т.д.) не только информируют, развлекают, пропагандируют, оказывают идеологические, экономическое или иное воздействие на оценки, мнения и поведение людей, а также позволяют им напрямую без посредников общаться между собой и размещать медиапродукты (информационно-коммуникативные продукты) в этой среде [4,44].

Поэтому, под информационно-коммуникативными правами необходимо понимать права юридических субъектов на доступ к медиапродуктам, пользование ими и/или продуцирование (создание и размещение) их в сфере информационно-коммуникативного пространства медиасреды, в том числе в электронно-цифровой инфраструктуре Интернета.

Заключение.

Цифровые права, можно считать частным случаем информационно-коммуникативных прав, поэтому необходимо создание Информационного кодекса Республики Казахстан, который должен создать единую легальную основу любым видам информационно-коммуникативных прав, особенности которых регулируются в иных отраслях законодательства, а технические регламенты на медиапродукты должны устанавливать требования к их безопасности, должны соблюдаться закон о персональных данных и их защите который основывается на основном законе государства Конституции.

Любая смарт-система, в юридической, медицинской или иной деятельности подразумевает сложный автоматический инструмент, который может ошибаться, но при этом винить за эту ошибку некого.

В связи с этим в жизненно важных областях смарт-система останется только инструментом, а решение будет принимать человек.

Подводя итог, и к сожалению, констатируя имеющиеся места быть нарушения конституционных свобод, прав и законных интересов человека и гражданина в электронной среде, можно сказать, что законодательное регулирование юридически значимых ситуаций в электронной среде назрело и требует от законодателей решительных действий, но на основе научных обоснованных рекомендаций, учитывающих баланс законных интересов персон, юридических лиц и структур правительственных ведомств.

Развитие экономики выделяется в международном разделении труда национальных экономических систем. Казахское промышленное хозяйство находится в начале технологической цепочки. Это можно заметить сейчас когда страны с развитой экономической системой они переходят от концепции индустриальной экономики к информационному обществу.

Особенно это наблюдается в настоящее время, когда промышленно развитые страны перешли от концепции «индустриальной экономики» к теории информационного общества.

Список литературы

- 1 Полякова Т.А. Влияние цифровой трансформации на развитие информационного права: Тенденции, проблемы, перспективы//Мониторинг правоприменения № 2(35).
- 2 Хабриева Т.Я. Право в условиях цифровой реальности\Т.Я.Хабричева, Н.Н.Черногор//Журнал Российского права. 2018. №1
- 3 Рожкова М.А. Являются ли цифровое право отраслью права и нужно ли ожидать появления Цифрового кодекса.//Хозяйство и право.2020.№4.С. 3-13
- 4 Нестеров А.В. О цифровых правах и объектах цифровых прав.//Право и цифровая экономика. 2020. №1.
- 5 Чубукова С.Г. Цифровая трансформация системы субъектов информационного права//Вестник МГЮА.2019. №12.С.74-81
- 6 Болдачев А. Мнение: код – это не закон, а закон – это не код. 12.04.2017.URL:<https://forklog.com/mnenie-kod-eto-ne-zakon-eto-ne-kod/>
- 7 Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 г. «Об информатизации».
- 8 15 Октября 2021 г. Национальный проект «Технологический рывок за счет...» [premierminister.kz](https://premierminister.kz/gosprogrammy.../nauki-i-innovaciya-159116)
- 9 Государственная программа «Цифровой Казахстан» <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-cifrovoy-kazahstan-9111459> (Дата обращения 09.12.2020)
- 10 Государственная программа «Цифровой Казахстан» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (Дата обращения 20.12.2019)

АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ҚҰҚЫҚ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының цифрлық құқығы, оның ерекшеліктері, оны азаматтық құқықтық қатынастардың дербес объектісі ретінде тану қажеттілігі талданады. Мақала авторы цифрлық заңның құқықтық табиғаты туралы, сандық құқық жаңа құқықтық құбылыс деген сұрақ туғызады.

Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы және оларды кеңінен қолдану нормативтік материалдың үлкен қабатымен байланысты және бұл, әрине, экономикамен ажырамас байланысты. Цифрлық құқықтың өзі цифрлық ортаны нормативтік-құқықтық реттеуді қамтамасыз ететін кешенді түрде құрылған құқық институты ретінде қалыптасады.

Цифрлық ортадағы қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу тетігінің өзі, ең алдымен, олардың ақпараттық сипатқа ие екендігіне негізделеді, өйткені олар сандық түрдегі ақпаратпен – сандық мәліметтермен белгілі бір әрекеттерді жасауға байланысты туындайды. Интернет өзінің құқық саласын тудырды.

Интернет құқығы-бұл ережелер әлі толық анықталмаған тәжірибенің динамикалық, икемді және зерттелмеген саласы. Шын мәнінде, бұл тіпті заңның жеке саласы емес, іс жүзінде бұл әр түрлі салалардан алынған теория мен практиканың, зияткерлік меншіктен, азаматтық бостандықтардан, азаптау, халықаралық сауда, коммерциялық және қақтығыс құқығынан алынған бөліктердің қоспасы".

Мұндай түсіну сақталады және осы күнге дейін бар. Бүгінгі таңда заңгерлер заңның барлық басқа салаларынан айырмашылығы, интернет-заң практиканың нақты, тұрақты және сенімді саласы емес және бірқатар түрлі салалардағы қағидаттар мен ережелерді, соның ішінде азаматтық бостандықтар, Шарттық құқық, зияткерлік меншік туралы заңнама, ақпараттық қауіпсіздік, қорғаныс салаларын қамтиды. тұтынушылардың құқықтарын қорғау және т.б.

Негізгі сөздер: цифрлық құқық, сала, заңгер, интернет, акт, киберқылмыс.

DIGITAL LAW IN CIVIL SOCIETY

Abstract. The article analyzes digital law of the Republic of Kazakhstan, its features, and the need to recognize it as an independent object of civil legal relations. The author of the article raises the question of the legal nature of digital law, that digital law is a new legal phenomenon.

The rapid development of digital technologies and their widespread use are associated with a large layer of regulatory material, and this, of course, is inextricably linked with the economy.

Digital law itself is formed as a complex legal institution that provides regulatory and legal regulation of the digital environment. The mechanism of legal regulation of public relations in the digital environment itself is based, first of all, on the fact that they are informational in nature, since they arise in connection with the implementation of certain actions with digital information – digital data. The internet gave birth to its legal field. Internet law is a dynamic, flexible, and unexplored area of practice, where the rules are not yet fully defined. Internet law is a dynamic, flexible, and unexplored area of practice, where the rules are not yet fully defined. In fact, it is not even a separate branch of law, in fact it is a mixture of theory and practice borrowed from various fields, parts derived from intellectual property, Civil Liberties, torture, International Trade, commercial and conflict law."

This understanding persists and exists to this day. Today, lawyers argue that, unlike all other branches of Law, Internet law is not a clear, stable and reliable field of practice and covers principles and provisions in a number of different areas, including civil liberties, contract law, intellectual property legislation, information security, and defense. consumer protection, etc.

Key words: Digital Law, industry, lawyer, internet, ICT, cybercrime.

References

- 1 Poljakova T.A. Vlijanie cifrovoj transformacii na razvitie informacionnogo prava: Tendencii, problemy, perspektivy//Monitoring provoprimenenija № 2(35).
- 2 Habrieva T.Ja. Pravo v uslovijah cifrovoj real'nosti\T.Ja.Habricheva, N.N.Chernogor//Zhurnal Rossijskogo prava. 2018. №1
- 3 Rozhkova M.A. Javlajutsja li cifrovoe pravo otrasl'ju prava i nuzhno li ozhidat' pojavlenija Cifrovogo kodeksa.//Hozjajstvo i pravo.2020.№4.S. 3-13
- 4 Nesterov A.V. O cifrovych pravah i ob'ektah cifrovych prav.//Pravo i cifrovaja jekonomika. 2020. №1.

5 Chubukova S.G. Cifrovaja transformacija sistemy sub'ektov informacionnogo prava//Vestnik MGJuA.2019. №12.S.74-81

6 Boldachev A. Mnenie: kod – jeto ne zakon, a zakon – jeto ne kod. 12.04.2017.URL:<https://forklog.com/mnenie-kod-eto-ne-zakon-eto-ne-kod/>

7 Zakon Respubliki Kazahstan ot 24 nojabrja 2015 g. «Ob informatizacii».

8 15 Oktjabrja 2021 g. Nacional'nyj proekt «Tehnologicheskij ryvok za schet..» premierminister.kz Gosprogrammy...nauki-i-innovacij-159116

9 Gosudarstvennaja programma «Cifrovoj Kazahstan» <https://primeminister.kz/ru/gosprogrammy/gosudarstvennaya-programma-cifrovoy-kazahstan-9111459> (Data obrashhenija 09.12.2020)

10 Gosudarstvennaja programma «Cifrovoj Kazahstan» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (Data obrashhenija 20.12.2019)

Information about author:

Lyazzat Serikova - Associate Professor of the Department of Legal Disciplines, Uralsk, Kazakhstan M.Utemisov West Kazakhstan University Тел.:87016857247, E-mail: Lyaz_76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9105-464X>

GTAMP 04.51.67

DOI 10.47649/vau.2022.v65.i2.13

ӘОЖ: 396.9

С.К. Нысанова¹ , В.К. Наурызова^{1*} , Ж.Ж. Жағыпар¹ ¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: veneran8282@mail.ru

ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Мақала барысында гендерлік теңдік туралы түсінік берілген және әйелдерге қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтары бойынша Қазақстандағы қазіргі заманғы гендерлік саясатқа шолу жасалған, гендерлік теңдік рейтингінің деректері келтірілген, Парламенттегі әйелдердің әлемдік және республикалық деңгейдегі үлесіне талдау жасалған. Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат тұжырымдамасының негізгі бағыттары белгіленді. Гендерлік теңдік әйелдердің елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік өміріне белсенді қатысуын қамтамасыз етудегі маңызды құрамдас бөлік болып табылады. Қоғамдық-саяси саладағы гендерлік теңдік мәселесі мұқият сипатталған.

Бүгінгі күні қоғам алдында тұрған өзекті және әлеуметтік маңызды міндеттердің бірі гендерлік саясат. Гендерлік саясат әр елде әркімнің жүзеге асады. Гендерлік саясатты қолдау біздің еліміздеде бірінші орында. Гендерлік саясаттың жүзеге асыруын ілгерілету мақсатында біздің ойымызша әйел адамдарға заңмен қандайда бір жеңілдіктер қарастырылу керек. Егер әйел адамдарға көмек көрсетілетін болса, еліміздің гендерлік саясаты да ілгерілей түседі деген ойдамыз.

Мақалада Әйелдерге қатысты кемсітудің барлық түрін жою жөніндегі конвенция, Бала құқықтарын қорғау жөніндегі конвенция, БҰҰ-ның нәсілдік кемсіту жөніндегі халықаралық конвенция., отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін пайдалана отырып, тақырыпта Қазақстан Республикасының әйелдерге қатысты мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтары айтылған.

Негізгі сөздері: гендер, теңдік, гендерлік саясат, әйелдер, қоғамдық татулық.

Кіріспе. «Гендер» ұғымы әйелдер мен ерлердің тең мүмкіндіктері мен тең құқықтары. Бұл кең мағынада қарастырылады. Басқалары гендер - бұл әйелдердің билікке деген ұмтылысы деп түсінеді. Ал шын мәнінде, бұл кең және өзекті мәселе деп айтуға болады, мұнда ерлер мен әйелдердің сұрақтары, яғни екі жыныстың теңдігі болып табылады. Қоғамда әйелдердің проблемалары бар екені сөзсіз, сондықтан әлемдік қоғамда әйелге үлкен көңіл бөлінеді.

Бүгінде гендер әлеуметтік байланыстардың, білім берудің, ғылымның, мәдениеттің, әлеуметтік саясаттың әлемдік жүйесінде жаңа пайымның үлгісі, қоғамдық қатынастар мен өзіндік әрекеттің жаңа моделі ретінде қабылданады.

Гендерлік теңдік - бұл күшті және әлсіз жыныс арасындағы құқықтарда теңдік мақсатына қол жеткізуді білдіретін тұжырымдама. Бұл қоғамның әйел заты мен ерадам қатынасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды, олар ойнайтын әртүрлі әлеуметтік рөлдерді тең бағалауы, адам құқы мен мүмкін болатын жағдайларды атқару үшін тең жағдайлар арқылы тең мәртебеге ие болуы.

Жоғарыда айтылған түсініктерді халықаралық құқықта да гендерлік теңдік әйел құқықтарына қатысты деп санайды. Біріккен Ұлттар Ұйымы: «мақсат әйелдердің құқықтарымен оңай байланысты және әйелдер ерлермен тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ие болмаған қоғам ешқашан тұрақты дамуға қол жеткізе алмайды» дейді [1, 16.]. Біріккен Ұлттар ұйымының мәліметіне сүйенетін болсақ, жанұядағы зорлық зомбылықтан, біржыл ішінде көз жұмған

әйелдер саны 500-ге жетеді екен. Мұндай жағдайда, гендерлік теңдікті ілгерілетуді қоғам елдің түрлі салаларда барынша өркендеуіне шақыру ретінде қабылдауға тиіс.

Ұзақ уақыт бойы теңдік негізінен әйелдер мәселесі болып саналды. Бірақ егер теңдік мәселесін талдағаннан кейін, бұл мәселе ерлердің де проблемасы деген қорытындыға келуге болады. Осылайша, ерлердің көпшілігі өздерін еркек емес, адам тұқымының өкілдері ретінде қарастырады. Гендерлік немесе ерлердің шовинизмі демократия мен өркениетті қоғам мен дамып келе жатқан мемлекетке сәйкес келмейді. Теңдік мәселесі-бұл негізгі мәселе, біз қандай қоғам құрып жатырмыз деген сұрақ. Гендерлік көзқарас ескеріле отырып салынған қоғам құрылымдары толық әйелдердің экономикалық және әлеуметтік қатысуы үшін жүйелі кедергілерден босатылғанына қарамастан, әйелдер жынысына сәйкес ашық кемсітушілікке ұшырайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. XX ғасыр әлемнің көптеген мемлекеттерінде еразаматпен әйелзатының теңдігі деп жарияланды, осыған байланысты әйелдер өмірдің әртүрлі салаларында айтарлықтай жетістіктерге жетті және осы сәттен бастап әйелдер құқығының жасырын немесе жанама бұзылуы деп сипаттауға болатын кезең басталады, оны талдау және зерттеу әлдеқайда қиын, өйткені әйелдер құқығының бұзылуы көп жағдайда айқын емес. Ресми түрде, мемлекет барлық қызмет саларында ерлер мен әйелдердің теңдігін мойындайды, бірақ іс жүзінде бұл принципті іске асыру әрдайым қамтамасыз етілмейді, бұл әйелдер құқығын мәдени, қоғамдық және экономикалық шектеулерге байланысты [3, 34 б.].

Әлемдік қоғамдастықтың барлық елдері үшін гендерлік теңдікке қол жеткізудің бірыңғай стандарты жоқ. Алдына осындай мақсат қойған әрбір ел өзінің тарихи, мәдени және саяси тәжірибесін ескере отырып, осы күрделі жолда бірегей жұмыс жасайды. Осы мезгілде барлық елдерде ерлердің әйелдерге үстемдік етуінің тарихи қалыптасқан стереотипі өзгеріске ұшырауда. Өнеркәсіптік дамыған және әлеуметтік бағдарланған елдердегі деректер негізінде әйел адамдар өзінің құқығы мен мүмкіндіктері мәселелерінде ерлермен теңдікке қол жеткізді, мысалы, «Парламентаралық Одақ» халықаралық парламенттер ұйымының статистикалық деректері бойынша соңғы үш жылда әлемдік Парламенттегі әйелдердің үлесі айтарлықтай өсті.

БҰҰ Жетілу программасының 2014-2017 жыл аралығына жасақталған Гендер бойынша стратегиясында осы стратегия миссиясының негізгі бағыты әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейту, олардың құқықтарын көтермелеу және қорғау арқылы кедейлікті жоюға және гендерлік теңсіздікті қысқартуға өз үлесін қосу болып табылады. БҰҰДБ гендерлік теңдікті ілгерілетуге және әйелдердің өмірін айқындайтын даму үдерістерінде көшбасшы ретінде осылардың құқығы оның мүмкіндік негізін кеңейтуге әлемді неғұрлым инклюзивті, тұрақты және серпінді етіп қарастырады [4].

Қазақ еліндегі ерлер мен әйелдер ортасындағы қоғамдық және әлеуметтік қатынастарда тарихи қалыптасқан гендерлік теңгерімсіздікті еңсеру кезінде салмақты нәтижелерге қол жеткізді. Тарихи тұрғыдан алғанда, елде әйелдер құқығын шектеу ер адамдар үшін олардың қызмет саласы қоғамдық, ал әйелдер үшін жеке болып анықталуымен байланысты болды. Демек, әйел әлемі - бұл неке, балалы болу, үй шаруашылығы (үй жұмысы), әйелдің саяси, әлеуметтік өмірдегі рөлі жайлы сөз қозғаудың қажеті жоқ. Көшпелі мәдениет, оның ырғағы мен басымдықтары тұрғысынан әйел өзінің шынайы табиғи бейімділігі мен бейімділігін толық жүзеге асыра алмады. Көшпелі әлем ерлер, соғыстар, батылдық пен күш әлемі болып саналды. Осының салдарынан еңбек бөлінісі әйелге көп уақыт жұмсап, оны сарқылуына әкеп соқтырған барлық үй кәсіпшіліктерін жүктеді [5, 21 б.].

Гендерлік теңдіктің рөлін халықаралық қоғамдастық елдердің саяси күн тәртібінде айқындаушы деп таниды. Гендерлік теңдік мәселесі бүгінгі күні әлемдегі прогресті бағалаудың

тиімді құралы болып табылатын дамудың түйінді индекстеріне интеграцияланған: Адами даму индексі, гендерлік даму индексі, гендерлік теңсіздік индексі, ОДМ Гендерлік индексі, әлеуметтік институттар мен гендерлік проблемалар индексі, гендерлік алшақтық индексі және мұны гендерлік теңдіктің маңыздылығын мәлімдейтін құрылымдардың мәртебесі де дәлелдейді оның ішінде БҰҰ, ЭЫДҰ, ДЭФ, Дүниежүзілік банк және т.б. бар.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда еліміздегі ерадам мен әйелдердің құқығы мен заңди мүдделерін қорғау жағдайында белгілі бір жетістікке қол жеткізді. Бұл прогрестің артында мемлекет пен қоғамның имиджі үшін маңызды қабылданған құжаттар тұрды. 1998 жыл Қазақстанның ұйымның конвенциясына қосылуы, Біріккен Ұлттар Ұйымы «Әйел адамға байланысты кемсітудің барлық жолдарын жою туралы», «Әйел азаматшалардың саяси құқықтары туралы», «Тұрмыстағы әйелдің азаматтық алуы жайында» конвенцияларын, Халықаралық еңбек ұйымының, оның ішінде «Құндылығы бірдей еңбегі үшін ерлер мен әйелдерге бірдей сыйақы ұсыну туралы» конвенцияларын ратификациялады.

Қазаки тәрбиедегі жанұяда әйел құқы қорғалмайды деген жоқ. Әйел адамның сабырмен ақылы тең болса, бақытына қарай ер азаматыда сондай болса, әйел заты ер азаматына ғана емес, сондай ақ, барлық ел аймаққа да өзінiң ықпалын тигізе алуы керек. Ғалымдардың зерттеру қорытындысына сай қазақ халқының салт дәтүрі бойынша жұбайы өмірден өткен жағдайды, оның артында кәмелеттікке толмаған ұрпақтары қалса, жесірі қайттан тұрмыс құрмаса, онда жесір жұбайынан қалған мүлкіне иелік етуге құқығы болған. Бұрынғы заманда бірнеше әйел алуға мүмкіндік болғасын, мұрагерлікке қалған мүлікті алғашқы болып бәбішеден туған балалар иемдене алады, содан кейінгі кезекте тоқалдан туған балаларына үлестері ұсынылады.

Қазақ әдет-ғұрпына тағы бір көз жүгітсек, қазақ отбасында бәйбішеден бола өмірге келмеген жағдайда, әкенің мирасқоры ретінде, мүлікке бірден тоқалдан туылған балаларына тиесілі болған. бұрынғы ортада ерлі-зайыптылардың некесінің бұзылуы некен-саяқ болған, алайда еразамат белсіз болған жағдайда, оның сырқаты толыққанды, анық дәлелдермен дәлелденгеннен кейін ғана некені бұзуға рұқсат етілген [6, 44 б.].

Әйелдердің міндеті - дені сау балаларды дүниеге әкелу және тәрбиелеу. Отан тарихында қазақ отбасылары көп балалы болған деген ереже қалыптасқан. Демек, бұған көптеген себептер болды. Дәстүр бойынша, ер адамдар отбасы мен балаларын асырап алды, ажырасулар сирек кездесті, ерлі зайыптылар үйленіп, сенімді түрде үйленді және Құдай бергендей көп бала туа алды. Кейіннен қазақ отбасының біртіндеп дамуы дәстүр бойынша жүрді, онда ата-анасын асырау ең кіші ұлдардың міндеті болды. Теңдік үшін, яғни гендерлік теңдік үшін наразылықтар мен сөз сөйлеулердің белсенді көріністеріне байланысты қоғамның қалыптасқан көзқарастары өзгерді, бұл жыныстардың әлеуметтік рөлдерінің өзгеруіне әкелді, бірақ әйелдің отбасы мен қоғамдағы тағдыры туралы гендерлік стереотиптер мықты болып шықты және оларды жеңу үшін мемлекеттің араласуы қажет. Нақты өмірде әлеуметтік рөлдерді бөлудің қалыптасқан стереотипіне байланысты біз әйелдердің еркектерге қарағанда құқығының аз екенін көреміз.

Қазақ елінде гендірлік саясатты дұрыс, тиімдірек атқару үшін институционалдық, нормативті-құқықтық жүйелі негіз құрылды. Еліміздің қоғамының тыныс – тіршілігінің әртүрлі салаларында гендерлік теңдікті жүзеге асыру мақсатында жоғары мемлекеттік деңгейде гендерлік саясат институты-ҚР Президентінің жанынан «Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі» Ұлттық комиссия құрылды және табысты жұмыс істеуде. Республика Президенті жанынан Отбасы, әйелдер мәселелері, демографиялық саясат жөніндегі кеңес құрылды. Қазақстанда Кеңес Президенттің 5.03.1997 жылғы № 3395 өкімімен «Қазақстан Республикасындағы әйел адамдардың жағдайын көтеру мемлекеттік саясатының

Тұжырымдамасы» әзірленді және бекітілді. 1998 жылы Кеңес отбасы және әйелдер істері жайындағы Ұлттық комиссия болып қайттан құрылды.

Еліміздің Президенті, жоғырыда айтылған комиссия Үкіметтің 19.07.1999 жылғы қаулысымен бекітілген ҚР әйел адамдардың жағдайын жақсарту жөніндегі ұлттық іс-қимыл жоспарын әзірледі. 2005 жылы ҚР гендерлік саясат тұжырымдамасы қабылданды, ал 2005 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен 2006-2016 жылдарға арналған Гендерлік теңдіктің ұлттық стратегиясы бекітілді. Онда әйелдерді саяси және экономикалық ілгерілету, әйелдердің, ерлер мен жасөспірімдердің ұрпақты болу денсаулығын сақтау, әйел мен балаларға байланысты зорлық-зомбылық жағдайларына қарсы күрес, отбасылық қатынастарда гендерге байланысты теңдікке қол жеткізуді жайындағы ірі іс-шаралар қамтылған. 2009 жылы 8 желтоқсанда «Ерлер мен әйелдің тең құқығының және тең мүмкіндіктерінің мемлекет тарапынан беретін » туралы ҚР Заңы мақұлданды. Осы заңнама ер мен әйелдің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктерін қамтамасыз ету саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді және мемлекет, қоғам өмірінің бар салаларында гендерлік теңдікке жағдай жасауға қатысты негізгі қағидаттармен мен нормаларды бекітеді[7].

Гендерлік теңдік мәселелеріне еліміздің 2010 жылдан 2020 жыл аракезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында назар аударылған. 2009 жылы Қазақстанда «Ерлер мен әйелдердің тең құқықтары мен тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы», «Тұрмыстық зорлық-зомбылық профилактикасы туралы» және өзге де заңдар қабылданды. Заң болмайынша тәртіп те құқықтық қорғалу да болмайды. Америка Құрама Штатының белгілі заңгері – Л. Фридмэн өзінің «Америка елінің құқына кіріспе» атты еңбегінде былай деп көрсеткен: «Құқықтық мәдениет-бұл қоғам өмірінің барометрі, сондай-ақ белгілі бір заңның практикада қаншалықты жиі қолданылатынын немесе бұзылатынын, оны қалай бас тартатынын немесе оны қалай теріс пайдаланатынын анықтайтын әлеуметтік күш. Құқықтық мәдениет жоқ жерде құқықтық жүйе жоқ»[8, 110 б.].

Нәтижелер және оларды талқылау. Халықаралық және отандық құқықтық база гендерлік теңдік мәселелері бойынша қоғамды ақпараттандыру мен оқытуды арттыруға бағытталған бірқатар нормативтік ережелерден тұрады. Қазіргі уақытта қоғамның инновациялық даму және жаңғырту стратегиясын іске асыру шеңберінде гендерлік теңдік мәселелері барлық қоғамдық қатынастарды дамытудың ажырамас құрамдас бөлігі болып табылады. Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан - 2050 «Стратегиясы» атты Жолдауында гендерлік құқықтар мен мүмкіндіктерді іске асыру қажеттілігі атап көрсетілген.

Дүниежүзілік экономикалық форумның гендерлік теңдік туралы жыл сайынғы жаһандық есебінде Қазақстан Республикасы 2013 жылы әлемнің 146 елінің арасында 32-орынға орналасты. Осы көрсеткіш бойынша біздің еліміз Шығыс Еуропа мен Күнгей Кавказдың барлық елдерінен, сондай-ақ Франция, Қытай, Жапония жоғары орналасқан.

Сонымен бірге, Қазақстанның гендерлік мәселені шешудегі еңбегінің халықаралық деңгейде танылуына қарамастан, бүгінгі күні қалыптасқан жағдай әйелдердің мемлекеттік органдарда шешімдер қабылдау деңгейінде және экономиканың түрлі салаларында жалақысы жоғары жұмыстарда әлсіз өкілдік ететіндігін куәландырады. Шешім қабылдау деңгейінде биліктегі әйелдердің айқын аздығы олардың әділ әлеуметтік қоғам құруға қатысу мүмкіндігін төмендетеді деген мәселе туындайды. Бұл жоғары білім деңгейі жұмыс істейтін маман әйелдерге лауазымдық өсу перспективаларына кепілдік бермейтініне қарамастан. «Орталық органдар мен жергілікті жерлердегі басшы лауазымдарға әйелдер өте әлсіз ұсынылады - ер

адамдарға рұқсат берілмейді, өйткені ол (әйел) ер адамға қарағанда жақсы жұмыс істейтіні бірден белгілі болады», - деп атап өтті Н.Ә. Назарбаев ел әйелдерінің бірінші съезінде[9, 3 б.].

Осыған байланысты әйелдердің еліміздің саяси өміріне қатысуын кеңейту жоспарын әзірлеу жоспарланды. Қазіргі уақытта әйелдерді шешім қабылдау деңгейіне көтеру бойынша 2016 жылға дейінгі іс-қимыл жоспары әзірленді және қабылданды. Екінші ұлттық баяндамада Қазақстан Республикасының «Адамның негізгі құқығы мен бостандығын қорғау саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындау туралы» 2013 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша мемлекеттік қызметтегі әйелдер саны 48378 адамды (55,7 %) (жалпы саны 91077 бірлік) құрайтыны туралы деректер келтірілген. Саяси мемлекеттік қызметшілер арасындағы әйелдердің үлесі 10% - ды құрайды, оның ішінде Қазақстан Үкіметінде 19 министрдің ішінде 3 әйел (15 %). Бірақ қазіргі уақытта 13 министрдің ішінде 2 әйел бар, олар Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрлігі, Экономикалық интеграция министрлігі сияқты негізгі бөлімдерді басқарады. Қазақстан Республикасының Парламентінде әйел-депутаттар санының өскені атап өтілді.

Гендерлік теңдік мәселелерін ілгерілетуде әйелдердің қатысу институттары – әйелдердің үкіметтік емес ұйымдары маңызды рөл атқарды, олардың саны тәуелсіздік жылдары айтарлықтай өсті. Бұл көбінесе азаматтық бастамаларды мемлекеттік қолдау шараларымен және әйелдердің мүдделерін ілгерілетуге мемлекеттің мүдделілігімен байланысты.

Бүгінгі таңда Қазақстандағы гендерлік саясаттың негізгі қағидаттары, басымдықтары мен міндеттері 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасында (бұдан әрі – тұжырымдама) айқындалған. 2019 жылы тұжырымдаманы іске асырудың бірінші кезеңі аяқталды, оның қорытындысы бойынша гендерлік теңдікке қол жеткізу саласындағы ұлттық және халықаралық тәжірибені, қазақстандық қоғамның діни және мәдени ерекшеліктерін жан-жақты ескеретін Қазақстан Республикасында жүйелі және талап етілетін гендерлік саясатты мақсатты жүргізуді атап өтуге болады.

Қазақстан әйелдердің жұмыспен қамтылуының тұрақты деңгейін қолдайды және бұл тұрғыда экономикасы жоғары дамыған елдерді қоса алғанда, көптеген елдерден кем түспейді. Қазақстанда экономикалық белсенді халық құрамында әйелдердің қатысу деңгейі 2018 жылы 64,8% - ды құрады. ХЕҰ ұсынымдарын ескере отырып, Қазақстанда әйелдердің еңбегін пайдалануға тыйым салынатын жұмыстардың тізімін өзектендіру бойынша шаралар қабылданды. Аталған шара әйелдердің ұрпақты болу денсаулығын қорғауға бағытталған. Қазіргі уақытта технологияның дамуымен, өндірістік процестерді автоматтандырумен әйелдердің еңбегін пайдалануға тыйым салынатын кәсіптер тізімі қысқаруда. Сонымен, 2018 жылы мамандықтар тізімі 287-ден 187-ге дейін қысқартылды.

Үкіметтік емес әйелдер ұйымдарының желісі қарқынды дамуда. Бүгінгі таңда әйелдердің құқықтары мен мүдделерін қорғау мәселелерін шешуге 300-ге жуық үкіметтік емес ұйымдар белсенді қатысуда. Кәсіподақтар мен ҰЕҰ-да басшылық лауазымдардың 32,4% әйелдер.

ӘБДҰ елдерінің озық практикасы негізінде мемлекеттік бюджетті гендерлік жоспарлау негіздері енгізілуде. Елімізде Президентінің қасындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жайындағы Ұлттық комиссия Үкіметпен бірлесіп, жергілікті жерлерде бюджет қаражатын жоспарлау және пайдалану кезінде әйелдер мен ерлердің, қыздар мен ұлдардың құқығы мен мүдделерін жан-жақты ескеру мақсатында Гендерлік бюджеттеуді күшейту мәселесін талқылайды. ЮНИФЕМ Ұлттық комиссиямен бірлесіп «Қазақстандағы әлеуметтік (гендерлік) бюджеттер» жобасын іске асыруда.

Гендерлік саясатты іске асыру шеңберінде гендерлік білімге маңызды рөл бөлінген. Қоғамдық санада еліміздің жетекші баспа және телевизиялық бұқаралық ақпарат құралдары мен

әлеуметтік желілер арқылы қоғам өмірінің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің шынайы теңдігіне қол жеткізудің маңыздылығын нығайту мақсатында ақпараттық-түсіндіру, ағарту жұмыстары белсенді жүргізілуде. 2018 жылы республикалық және өңірлік БАҚ-та отбасылық құндылықтар мен гендерлік теңдікті ілгерілету тақырыбына 3,1 мыңнан астам ақпараттық-талдамалық материалдар жарияланды.

Қазақстан азаптау мен зорлық-зомбылыққа, әсіресе әйелдер мен балаларға мүлдем төзбеушілік саясатын берік ұстанады. Осыған байланысты БҰҰ азаптаулардың алдын алу жөніндегі кіші комитеті делегациясының 2016 жылғы қыркүйектегі сапарының қорытындылары бойынша ұсынымдардың басым бөлігі ұлттық заңнамаға имплементацияланды. Қазақстан бұл мәселе бойынша БҰҰ шарттық органдарымен белсенді ынтымақтастықты жалғастыруда. 2019 жылы БҰҰ Әйелдерге қатысты кемсітушілікті жою комитетінің 74 сессиясында 5-ші Ұлттық баяндаманы қорғау өтті, оның қорытындысы бойынша Қазақстанның қол жеткізген айқын прогресі атап өтілді.

Сонымен қатар, гендерлік теңдікті жүзеге асыру саласында мемлекет қабылдап жатқан шараларға қарамастан, елімізде гендерлік саясатты іске асыру бірқатар тежеуші факторларға тап болуда. Ер мен әйелдер еңбегіне ақы төлеудегі гендерлік алшақтықты қысқарту мәселелері өз өзектілігін сақтап отыр. 2018 жылы әйелдердің жалақысы ерлердің еңбекақысы деңгейінің 65,8% - ын құрады. Әйелдер арасында жалақы төленбейтін үй және репродуктивті жұмысқа қатысу жоғары болып қала береді. 2018 жылы әйелдердің үй еңбегіне орташа тәуліктік шығындары ерлердегі 5,9 сағатқа қарағанда 17,7 сағатты құрады. Шешім қабылдауға әйелдердің қатысуын кеңейту мәселелері де одан әрі күш-жігерді талап етеді.

Гендерлік теңдік-бұл адамның негізгі құқықтарының бірі ғана емес, сондай-ақ бейбітшілікке, өркендеуге және орнықты дамуға қол жеткізу үшін қажетті негіз. Соңғы онжылдықтарда ілгерілеушілік болды. Оған әсер еткен тегік, әйелдердің Парламентте жұмыс істеп, жетекші лауазымдарға ие болуы, яғни гендерлік теңдікті қамтамасыз ету үшін Парламентке келген әйелдер әйел теңдігіне қатысты заңдардың сапалы шығуына өз септіктерін тигізді. Бұл әйел теңдігіне қатысты барлық мәселені шешпеді, кемсітушілік заңдар мен әлеуметтік нормаларда әлі де кең таралған, әйелдер саяси басшылықтың барлық деңгейлерінде жеткілікті түрде ұсынылмаған, ал 15 пен 49 жас аралығындағы әрбір бесінші әйел мен қыз жыныстық серіктес тарапынан физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылық туралы хабарлайды. COVID-19 пандемиясының салдары гендерлік теңдік пен әйелдер құқығы саласында қол жеткізілген шектеулі прогресті жоққа шығаруы мүмкін. Коронавирустың өршуі Денсаулық сақтау мен экономикадан бастап қауіпсіздік пен әлеуметтік қорғауға дейінгі барлық салалардағы әйелдер мен қыздардың теңсіздігін күшейтеді.

Әйелдер ойнайды непропорциональную рөлі ден қою бұл вирус, сөз сөйлеген, оның ішінде медициналық бастапқы буын қызметкерлерін және жүзеге асыратын адамдардың үй жағдайында күту. Мектептердің жабылуына және қарт адамдардың қажеттіліктерінің өсуіне байланысты әйелдердің күтімге ақы төленбейтін жұмысының көлемі айтарлықтай өсті. Сондай-ақ, қыз келіншектер COVID-19 экономикалық әсерінен қатты зардап шегеді, өйткені олар қауіпті еңбек нарықтарында пропорционалды емес жұмыс істейді. Әйелдердің шамамен 60%-ы бейресми экономика саласында жұмыс істейді, бұл оларды кедейлікке душар етеді. Пандемия салдары өте қатты әсер етті, қыз келіншектерге қатысты зорлық-зомбылықтың күрт өсуіне әкелді. Қазіргі оқшаулау шараларының арқасында көптеген әйелдер өздерінің зорлаушыларын үйде ұстап алады, олар қысқартулар мен шектеулерден зардап шеккен қызметтерге қол жеткізуге тырысады. Жаңа деректер пандемия басталғаннан бері әйелдер мен қыздарға, әсіресе

тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты әйел адамдарға қол көтеру фактілерінің көбейгенін көруге болады[10, 306.].

Қорытынды.

Бұдан басқа, Инновациялық әлеует деңгейі, елдердің бәсекеге қабілеттілігі, қоғам өмірінің барлық салаларында гендерлік теңдікті ілгерілету үшін мемлекеттер қабылдап жатқан күш-жігер арасында тығыз байланыс орнатылған. Гендерлік алшақтық индексында қозғалыс серпіні жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексында елдің позициясына ықпал ету әлеуетіне ие. Гендерлік теңдік тұтастай алғанда мемлекеттің бәсекеге қабілеттілік деңгейіне ықпал етуге қабілетті екенін түсіну әлем елдерінің гендерлік тепе-теңдікке қарай ілгерілетудің неғұрлым жоғары қарқынын көрсете бастауына алып келді. Бұған гендерлік теңдікті жетілдіру мақсатында елдердің жандануы аясында ДЭФ гендерлік алшақтық индексында Қазақстан көрсеткіштерінің төмендеуі де дәлел. Бұл тұрғыда әлем елдерінің гендерлік теңдікті ілгерілетуге көбірек тартылуы Қазақстан үшін елдегі гендерлік саясатты жандандыруды талап ететін жаңа сын-тегеурін болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, ҚР Президенті Қ. К. Тоқаевтың бастамалары уақытылы болып шықты. Атап айтқанда, сайлау партиялық тізімдеріне әйелдер мен жастар үшін 30% квота енгізу, зорлау, педофилия, қыз-келіншектерге байланысты тұрмыстық зорлық-зомбылықтарға жазаны қатаңдату, атаулы әлеуметтік көмек бөлудің жаңа тетігін енгізу.

Шынында да, қарап отырсаңыз, қазіргі таңда әйелдер мемлекеттік және саяси құрылымдарға жеткіліксіз қатысады, бірақ посткеңестік кеңістікте кеңінен қолданылатын биліктің «гендерлік вертикалі» бар, онда әйелдер төменгі және орта деңгейлерде, бірақ жоғары лауазымдарда (шешім қабылдау деңгейінде) минималды түрде ұсынылған. Жалпы алғанда, гендерлік теңдік проблемасын талдап, Қазақстан Республикасының гендерлік саясатының қазіргі жай-күйін зерделеп, әйелдерді кемсітушілікті жоюда атқарылған жұмыстың негізінде елдің гендерлік саясаты әлемдік үрдістер бойынша жаңғыртылды және қоғамдық-саяси құрылымдарда және шешімдер қабылдау деңгейінде әйелдердің қатысуын арттырудың маңызды аспектілері бойынша жеткілікті құқықтық база жасалды деп айтуға болады. Осылайша, Қазақстан басқа елдер үшін бағдар және үлгі болуға тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметқалиев Б.Әйелдер құқықтарының тарихи және құқықтық мәселелері <http://infozakon.kz/gov/1954-yelder-ytaryny-tarihi-zhne-yty-mseleler.html>. 21 июл 2021
- 2 Поленина С.В. Женщина в обществе: мифы и реалии. Сборник статей. Информания XXI век. 2001. с. 34.
- 3 Национальный доклад Совета по правам человека. Казахстан [Электронный ресурс] - Режим доступа. - URL: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/KZSession20.aspx> (дата обращения 16.09.2014).
- 4 Нуртазина Н.Д. Женщина в традиционном казахском обществе. Введение в теорию гендера: учеб. методический комплекс. Ақыл кітабы, 1999. - с.21
- 5 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы 2011. 21-23 беттер.
- 6 Ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы Қазақстан Республикасының Заңы. 8.12.2009 ж.
- 7 А.Ж.Бакытова, Б.Д.Кушкалиев Конституцияны білу – өркениетті өмір нормасы. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау МУ Хабаршысы. №3(58) 2020. 105-110 бб.
- 8 Коновалов С., Хасанова Г. Роль ООН в улучшении положения женщин. Алматы, Ақыл кітабы. 2009. с. 3.
- 9 Gender Equality Strategy 2014-2017//United Nations Development Programme. 2014. - с. 30.
- 10 Гендерная политика в Казахстане: состояние и перспективы <https://strategy2050.kz>

ОСНОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН

Аннотация. В статье представлен обзор гендерного равенства и обзор современной гендерной политики в Казахстане по основным приоритетам государственной политики в отношении женщин, приведены данные о рейтингах гендерного равенства, проанализирована доля женщин в парламенте на глобальном и национальном уровнях. Определены основные направления концепции гендерной политики в Республике Казахстан. Гендерное равенство - важный компонент в обеспечении активного участия женщин в политической, экономической и социальной жизни страны. Подробно освещена проблема гендерного равенства в социально-политической сфере.

Одним из наиболее актуальных и социально значимых вопросов, стоящих сегодня перед обществом, является гендерная политика. Гендерная политика варьируется от страны к стране. Поддержка гендерной политики является приоритетом в нашей стране. По нашему мнению, чтобы способствовать реализации гендерной политики, закон должен предусматривать определенные льготы для женщин. Мы верим, что если женщинам будет помогать, гендерная политика страны продвинется вперед.

В статье обозначены основные приоритеты государственной политики Республики Казахстан в отношении женщин с использованием трудов отечественных и зарубежных ученых, Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, Конвенции о правах ребенка, Международная конвенция ООН о расовой дискриминации.

Ключевые слова: гендер, равенство, гендерная политика, женщины, социальная гармония.

THE MAIN PRIORITIES OF STATE POLICY IN RELATION TO WOMEN

Abstract. The article provides an overview of gender equality and an overview of modern gender policy in Kazakhstan on the main priorities of state policy towards women, provides data on the ratings of gender equality, analyzes the proportion of women in parliament at the global and national levels. The main directions of the concept of gender policy in the Republic of Kazakhstan have been determined. Gender equality is an important component in ensuring the active participation of women in the political, economic and social life of the country. The problem of gender equality in the socio-political sphere is highlighted in detail.

One of the most pressing and socially significant issues facing society today is gender policy. Gender policies vary from country to country. Supporting gender policy is a priority in our country. In our opinion, in order to promote the implementation of gender policy, the law should provide for certain benefits for women. We believe that if women are helped, the country's gender policy will move forward.

The article outlines the main priorities of the state policy of the Republic of Kazakhstan towards women using the works of domestic and foreign scientists, the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, the Convention on the Rights of the Child, the UN International Convention on Racial Discrimination.

Key words: gender, equality, gender policy, women, social harmony.

References

- 1 Ahmetkaliev B. Aielder kukytarynyn tarihi zhane kutyktyk maseleleri <http://infozakon.kz/gov/1954-yelder-tyaryny-tarihi-zhne-ty-mseleler.html>. 21 iyul 2021
- 2 Polenina S.V. ZhenShina v obshestve: mifi i reali. Sbornik statei. Informasiya XXI vek. 2001. s. 34.
- 3 Nasionalnyi doklad Soveta po pravam shelveka. Kazahstan - URL: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/UPR/Pages/KZSession20.aspx>
- 4 Nurtazina N.D. Zenshina v tradisionnom kazahskom obshestve. Vvedenie v teoriyu gendera: usheb. metodisheskii kompleks. Akyl kitaby, 1999. - s.21
- 5 Kazaktyn etnografyalyk kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Ensiklopediya. - Almaty 2011. 21-23 better.
- 6 Erler men aielderdin ten kukytarynyn zhane ten mumkindikterinin memlekettik kepildikteri turaly Kazahstan Respublikasynyn Zany. 8.12.2009 zh.
- 7 A.Zh.Bakytova, B.D.Kushkaliev Konstitusiyany bilu – orkenietti omir normasy. H.Dosmuhamedov atyndagy Atyrau MU Habarshysy. №3(58) 2020. 105-110 bb.
- 8 Kononov S., Hasanova G. Rol OON v ulushshenii polozheniya zhenshin. Almaty, Akyl kitaby. 2009. s. 3.

9 Gender Equality Strategy 2014-2017//United Nations Development Programme. 2014. - с. 30.

10 Gendernaya politika v Kazahstane: sostoyanie i perspektivy. <https://strategy2050.kz>

Information about authors:

Sanzhan Nysanova - Candidate of historical sciences, jurist, Law teacher at Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student Avenue, 1, e-mail: s.nysanova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-8331-626X>

Venera Nauryzova - Master of law, Law teacher at Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student Avenue, 1, e-mail: v.nauryzova@asu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5990-7032>

Zhadyra Zhagypar - Master of law, Law teacher at Kh..Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan, Student Avenue, 1, e-mail: zhadyra-06@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0462-6468>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** * *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (русский, казахский, английский): не менее 150 слов.** *(Содержание: Цель исследований. Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения, есть ли аналоги в мире);*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-6** *одиночных слов, не более двух-трёх словосочетаний;*

Полный текст статьи (Введение, основная часть и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003.

***Сведения об авторе(-ах) на английском языке.** Указываются полные сведения об авторе(-ах): Ф.И.О. полностью, учёная степень и звание, должность, полное название организации, полный рабочий или домашний адрес (с указанием почтового индекса), e-mail, номер рабочего, домашнего или мобильного телефона, ORCID iD.

Все статьи проходят через *двойное слепое рецензирование*

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
28.06.2022
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
издательства**

